

XIK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

APOR BALÁZS
FARKAS JUDIT ANTÓNIA
GAGYI JÓZSEF
Z. KARVALICS LÁSZLÓ
KÁNTOR LAJOS
KÁRMÁN GÁBOR
KESZEG ANNA
Ö. KOVÁCS JÓZSEF
LUKÁCS ANIKÓ
CZESLAW MIŁOSZ
NOVÁK VERONIKA
PIHURIK JUDIT
HERIBERT PRANTL
SZEKÉR ENDRE
THOMKA BEÁTA
TÖRÖK ZSUZSA
VINCZE HANNA ORSOLYA
CHRISTOPHER WHYTE
NINA YARGEKOV

3

A KOMMUNIKÁCIÓ TÖRTÉNETEI

III. FOLYAM
2010.
MÁRCIUS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXI/3. • 2010. MÁRCIUS

TARTALOM

HERIBERT PRANTL • Relevánsak-e még az újságok? (<i>Zuh Deodáth fordítása</i>)	3
Z. KARVALICS LÁSZLÓ • Kommunikációtörténelem, információtörténelem – melyik az egér, melyik az elefánt?	11
CHRISTOPHER WHYTE • Kívánság, Bátorság, Rory-hoz, Jászai Mari tér (<i>versek – Mesterházi Mónika, Nádasdy Ádám, Lázár Júlia fordításai</i>)	20
NOVÁK VERONIKA • Zsákok, könyvek, puska – történeti rémhírek anatómiája	25
KÁRMÁN GÁBOR • Honnan tudtak törökök a 17. századi erdélyiek?	32
VINCZE HANNA ORSOLYA • A <i>Királyi ajándék</i> fordítói és fordításai	40
LUKÁCS ANIKÓ • Kéjvonat Triesztbe	47
TÖRÖK ZSUZSA • „A marosvásárhelyi zsurnalisztika”	54
CZESLAW MIŁOŚZ • A többemeletes ember, Emberi történetek (<i>versek – Gömöri György fordításai</i>)	60
Ö. KOVÁCS JÓZSEF • Az „alávetettség racionalizálása”	62
APOR BALÁZS • Kommunikáció és rítusnyelv: „személyi kultusz” és kommunista nyelvhasználat	69

■ TOLL

GAGYI JÓZSEF • Fogyasztás, értékváltás. Lehetünk-e szerencsések?	76
--	----

■ HISTÓRIA

PIHURIK JUDIT • Az árnyék töredezett árnyéka	81
FARKAS JUDIT ANTÓNIA • Erotika és bibliofília	89

■ VILÁGABLAK

NINA YARGEKOV • Létezik-e női írás? (<i>Drang nach Westen – Keszeg Anna fordítása</i>)	96
THOMKA BEÁTA • Eszmemakett	98

■ MŰ ÉS VILÁGA

KÁNTOR LAJOS • Kusztoz útjai	105
SZEKÉR ENDRE • Dutka Ákos évtizedei	107
OLÁH JÓZSEF • Megnyugtató homályosság	108

■ TÉKA

KESZEG ANNA • Legebb pénzkes könyv (<i>Társas esztétikák</i>)	113
BENŐ ATTILA • A versfordítás lehetőségei	116
KOVÁCS FLÓRA • Óh, a látás!	118
IMRE ERIKA • Ilyeneket játszottam a fejemben... ..	121
A Korunk könyvajánlata (<i>Keszeg Anna ajánlja</i>)	123

■ TALLÓ

ZÖRGŐ NOÉMI • Többdimenziós kommunikáció	124
--	-----

■ ABSTRACTS

127

■ KÉP

KUSZTOS ENDRE

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR

Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ A szerkesztőség tagjai: CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ Gazdasági vezető: MÁRTON LEVENTE ATTILA ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR ■ Titkárság: BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA

■ A Korunk – Budapesti Porta grémiuma: ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ Állandó munkatársak: EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, ZELEI MIKLÓS (Budapest), ZÓLYA ANDREA CSILLA (Budapest)

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Communitas Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szabad Sajtó Alapítvány, a Szülőföld Alap és az Új Budapest Filmstúdió.

■ SZERKESZTŐSÉG: Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52. Telefon: 0264-375-035; 0264-432-154; Fax: 0264-375-093 ■ POSTACÍM: 400304 Cluj, c.p. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.

■ NYOMDA: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266/372407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284).

■ ISSN: 1222-8338

HERIBERT PRANTL

RELEVÁNSAK-E MÉG AZ ÚJSÁGOK?

Igen, az újságok továbbra is relevánsak a fennálló rendszer számára, és ezt be is tudom bizonyítani. Sőt relevánsabbak, mint a *Hypo Real Estate*, mint a *Deutsche*- vagy a *Dresdner Bank*. Igen, sokkal relevánsabbak, mint az *Opel* vagy az *Arcandor*. A *Süddeutsche Zeitung* releváns, akárcsak a *FAZ*, a *Spiegel*, a *Zeit*, a *Welt* vagy a *Frankfurter Rundschau* és a *taz*. Vagy mint sok minden más. De annak a rendszernek, amelynek szempontjából relevanciával bírnak, nem piacgazdaság, nem pénzügyi rendszer és nem kapitalizmus a neve, hanem demokrácia. A demokrácia olyan közösség, amely az előbbieik jövőjét egyszerre alakítja. A sajtó pedig – és itt mindegy, hogy nyomtatják, sugározzák vagy digitalizálják – egyike az alakítást végző legfontosabb erőknél. A sajtó relevanciájának bizonyítéka 177 éves. 1832-ben keletkezett, máig létezik és a német demokrácia történetének egészéből adódik.

A német demokrácia említett története tehát 1832-ben kezdődik a hambachi kastélynál, az első német nagy tüntetés alkalmával. Főszerzője újságíró ősünk, Philipp Jakob Siebenpfeiffer volt, a forradalmi 1789-es esztendő szülötte. Amikor a kormányzat lefoglalta sajtóprését, ő azt hozta fel a döntés ellen, hogy a sajtópréseket legalább annyira alkotmányellenes lefoglalni, mint a sütőkemen céket. Ez egy csodálatos mondat, mert azt a felismerést foglalja magában, hogy a sajtószabadság a demokrácia mindennapi kenyere. Így hangzik te-

Olyan szövegekre is
szükség van, amelyek az
internet adatszemetét
megválogatják, rendezik
és értékelik.

A cikk alapját egy a szerző által a *netzwerk recherche e.V.* 2009-es éves találkozáján tartott beszéd képezi.

JK
2010/3

hát az 1832-es felismerés a hambachi kastélynál: a sajtószabadság a demokrácia mindennapi kenyere.

A német demokrácia ezen első napjaiban Hambach volt a termőtalaj, amelyben a szabadság fái megfogantak. Ma ezek a fák vastag gyökeret eresztettek, nagyra nőttek, és a karlsruhei szövetségi alkotmánybíróság gondozza őket. Karlsruhe olyasmí, mint korunk Hambachja. És Karlsruhe többször komolyan állást foglalt a sajtó relevanciája mellett. Vegyük az 1965-ös *Spiegel*-ügyet vagy a Cicero-ügyet 2007-ből: „A szabad, semmilyen nyilvános kényszertől sem vezetett és a cenzúra semmilyen formájának sem alávetett sajtó a szabad állam lényegi eleme”; vagy azt, hogy a sajtó „állandó kapcsolati és ellenőrző orgánum a nép és annak a parlamentbe és a kormányzatba választott vezetői között”. Habár ezek a mondatok korántsem olyan plasztikusak, mint amelyeket a hambachi kastélyban fogalmaztak, mégsem jelentenek mást, mint hogy: a sajtószabadság a demokrácia mindennapi kenyere.

A mi mindennapi kenyерünket persze a törvényes-közszolgálati rádió és a törvényes-közszolgálati televízió is megadja, hiszen a törvények értelmében ezek is sajtónak minősülnek – és ezért a kenyérért jutalmuk is bőséges. A közszolgálati rádió relevanciájának elismerése a rádióhasználati adóterhekben mutatkozik meg. Ha összehasonlítjuk, hogy az ARD, a ZDF a Deutschlandfunk és társaik számára mi folyt be a rádióhasználatra kivetett adóknak köszönhetően, akkor a gazdaság élénkítésére szánt milliárdos konjunkturális támogatás, illetve a HRE-Bankra költött állami kiadások aprópénznek minősülnek. Ezért a pénzért viszont a törvényes-közszolgálati rádiók nemcsak mindennapi kenyeret, hanem mindenféle péksüteményt is szállítanak: nyálánkságokat, körözöttes kiflit, túrós buktát.

Államilag finanszírozott újságok?

■ Most valószínűleg azt gondolják, hogy a nyomtatott sajtó relevanciájáról való eszmefuttatással elkezdtem annak állami finanszírozása és támogatása melletti védőbeszédemet. Nem, tényleg nem. Nem szeretnék sem a sajtóért kivetett szolidaritási adót, sem állami védnökséget, sem könyöradományokat. Az újságok még valóban nem jutottak el oda, ahova a ZDF már igen. A politikai pártok még nem gondolják úgy, hogy nemcsak a ZDF, hanem a *taz* főszerkesztőjét is nekik kellene kijelölniük. De főleg azért nem akarok semmilyen állami védnökséget, állami segélycsomagot vagy könyöradományokat, mert nem látom az újságok mindenütt felpanaszolt vész helyzetét. Amit látok, az inkább valamiféle furcsa újságírói dekadencia, amely a hírdetések sokasodása, az internet, valamint a dolgok állása és állítólagos feltartóztat hatatlan menete miatti melankólia, a könnyelműség, a világfájdalom és az ezzel szembeni állítólagos tehetetlenség keveréke. Az újságok, sőt a professzionális újságírás állítólagos vész helyzete, állítólagos egzisztenciális válsága, egyenesen halálközelsége az olyan hisztériák közé tartozik, amelyek az újságírásban még jobban tenyésznek, mint máshol. Az a kakaskodó újságírás és izgatott kuvikolás, amely egy ideje politikai publicisztikánkat jellemzi, saját végét kuvikolja. Saját *fin de siècle*-üket írják meg. Saját terméküket addig butítják, míg butaságát mindenki készpénznek veszi – még a Jürgen Habermas- vagy Dieter Grimm-féle okos emberek is.

A filozófus Jürgen Habermas és Dieter Grimm – a korábban a sajtószabadság ügyében illetékes szövetségi alkotmánybíró – az újságok önfinanszírozása mellett foglalt állást. Ők gondoltak és gondolnak is az újságok egzisztenciális vész helyzetére – erre adott válaszuk pedig egy szinte meghasonlott demokratikus szerelmi vallo más. Ezt mi, zsurnaliszták leggyakrabban felettébb gőgösen utasítottuk vissza. Legtöbbször azért, mert könnyebb volt ezt tennünk, mint saját kiadói menedzsmentünk fantáziátlanságára panaszkodni vagy saját kiadónk megnövekedett bevételi elvárása-

it ostorozni. A tulajdonnal szemben megnövekedett nyereségi elvárások nem vész-helyzetre, hanem szűklátókörűsége és butaságra utalnak.

Az, kérem szépen, nem igaz, hogy a németországi lapok a piros számok tartomá-nyának termelnének, hogy már évek óta csak veszteséget nyomtatnának. Csak éppen nem hoznak akkora hasznót, mint azelőtt. Ez még a legjobb vállalatoknál is megesik, olyanoknál is, amelyekre semmilyen különös alaptörvény sem vonatkozik. A kiadók azonban az állítólagos vészhelyzetet a vészhelyzet elleni védekezés erősítésére használják. A német kiadóvállalatoknál tapasztalt úgynevezett restrukturáló intézkedések és felmondási hullámok sora sokszor csak putatív védekezési túlbuzgóság volt – csak hogy (és ez benne a legtragikusabb) mindez a sajtóvállalatok jövőbeni életét veszélyezteti.

A német lapoknak nincs szükségük állami pénzre. Viszont szükségük van újság-írókra és kiadókra, akik munkájukat rendszerezetté teszik. Újságírókra van szükségük, akik kíváncsiak, kényelmetlenek, ítélőképeseek, önkritikusak és senkinek sem elkötelezettek. Kiadókra van szükségük, amelyek értéknek egy ilyesfajta újságírást, amelyek tehát lapjaiktól többet kívánnak, mint pénzt; amelyek büszkéek arra, hogy kiadók lehetnek; és amelyek számára ez a büszkeség többet jelent, mint egy-két szá-zaléknyi plusznyereséget.

Sajtóválság az Egyesült Államokban

■ A német újságírás vígan tűrte, hogy az amerikai sajtóválság megfertőzze. Úgy tesz, mintha Isten általi elrendelés volna, hogy az AEÁ *state of play*-je egyszerre a német „dolgok állása” is. Látja az amerikai újságok halódását, de egyben elsiklik afelett, hogy az amerikai felnőtteknek még mindig döbbenetes 50 százaléka olvas naponta újságot. Persze ott van az amerikai válság is. Nos, még jóval azelőtt, hogy a banki és a pénzügyi válság elharapódzott volna 2008 őszén, az államok legnagyobb 50 újság-jából 19 veszteséges volt. Ha van olyan gazdasági ágazat, amelynek a bankokénál is rosszabbul ment, nos az újságoké volt az. Stephan Russ-Mohl, a luganói újságíró professzor rámutatott, hogy mi az, ami a médiavállalatokban és a Wall Street-i pénz-szonglőrökben közös: „Nem is oly régen csak egyetlen olyan gazdasági ágazat volt, amelyből [a bankokénál és az újságokénál is] nagyobb hasznót lehetett volna húzni: a játékkaszinóké.”

Bankok, újságok, játékkaszinók: ez irányítja rá a figyelmet az amerikai sajtóvál-ság okára. Ez pedig először is a pénzhajhászásban keresendő. Az amerikai lapok va-lósága áldozatul esett annak a Wall Street-i teóriának, hogy a profitot azzal maximál-juk, ha a termelést minimalizáljuk.

Az amerikai újságok a tőzsdére mentek, és a tőzsdén szenvedték el leértékelődé-süket is. Értékük nem az újságolvasók értékítéletétől, hanem a részvényesek érték-becslésétől függött. Mindig és mindenhol azt kérték az újságoktól, hogy javítsanak részvényeik értékén. Ez vezetett az állandó tizedelésekhez, a tudósítói hálózatok fel-számolásához, az irodabezárásokhoz, a szerkesztőségek kiheréléséhez, a nyomtatási költségeknek a nyomtatott tartalom rovására való csökkentéséhez. A befektetési ala-pok egyre jelentősebb részvénycsomagokat birtokoltak a lapoknál. Kézenfekvő, hogy a tőkemenedzser érdekei nem az újságcsináláshoz fűződtek. Ez volt és még mindig ez az amerikai újságmizéria egyik oka.

A másik ok pedig talán kapcsolatban van az előbbivel: az amerikai újságok a Bush-korszakban szinte teljesen megbénultak. A Pulitzer-díjas Russell Baker megál-lapítása szerint „Washingtonban a híres fővárosi tudósítótestület hagyta magát ha-zugságokkal megejtetni és egy neokonzervatív összeesküvő klikk segédcapatává ver-buválódni”. A blogok ebben a helyzetben nem voltak mások, mint a demokratikus

vész- és önszegélyezés eszközei. A blogokban álltak azok a Bushról és az iraki háborúról szóló kritikus elemzések és kommentárok, amelyeket az újságokban nem lehetett megtalálni. A jó újságírástól a bloggerek nem jajveszékeltést és fogvicsoritást érdemelnek: hiszen az újságírás csak hálás lehet a blognak azért, mert hiányát pótolja és hibáit felmutatja.

Sokat tanulhatunk az amerikai sajtóválságból. Elsősorban azt, mit kell tenni ahhoz, hogy az ilyesfajta válságot elkerüljük. Egyet-mást meg is említhetünk: először például azt, hogy a bénultságot ismét szenvedéllyel kell felváltanunk. A szenvedélyes újságírásnak már nem lesz olyan mindegy, hogy milyen mértéket öltenek a Deutsche Bahn éppen a közelmúltban tapasztalt manipulációi. És végre kifakadhatunk. Egyrészt azért, mert hagytuk magunkat így manipulálni, másrészt pedig azért, mert mindegyre nem a sajtó, hanem a Lobby-Control civil szervezet derített fényt.

Blogok, vagyis több demokrácia

■ És egyáltalán: a blogok meg az internet. Nem tudom, hogy egy zszurnalisztának miért kellene félnie a digitális *Huffington Post*tól. Elvégre az is csak ugyanazt műveli, amit egy jó német újság: rendszeres újságírást. Fel kellene már hagyni a nem létező ellentétek konstruálásával: ahol az egyik oldalon a klasszikus zszurnalisztika, a másikon pedig a blog, vagyis a vélhetően nem klasszikus újságírás foglal helyet. Fel kellene már hagyni azzal, hogy a blogokra gazdasági irigységgel tekintsünk. Blogokban és blogokkal sokkal kevesebb pénzt lehet csinálni, mint újságokkal. Azzal a szöveggel is fel kellene már hagyni, hogy a „klasszikus” újságírást mintegy a Bermuda-háromszög nyeli el. A jó klasszikus és a jó digitális újságírás nem különbözik egymástól. Az alapvonalak ezeknek a regisztereknek a metszetén keresztül húzódnak. Minden médiumban van jó és rossz újságírás. Ilyen egyszerű ez.

A jó újságírás előtt pedig jó idők, nagy idők állnak. Az újságíróknak sohasem volt nagyobb közönségük, mint a digitális forradalom után. Az újságírás még sohasem volt világszinten hozzáférhető. És sohasem volt még ekkora igény egy eligazító, felvilágosító, elrendező és megbízható újságírássra, mint manapság. Az persze igaz, hogy a tudható tudásnak a háló általi kibővülése (vagy ahogy a filozófus Martin Bauer nevezi: a tudás horizontális bővülése) a tudás mélységének rovására történik (vagy Bauer szavaival, vertikalizációjának rovására). Magyarán: az adatok mennyisége növekszik, az adatok feldolgozása elmarad. Itt pedig az újságírássra új feladat hárul: az adatszemet ellen csak a reflexió és a háttérépítés segít. A médiumok forradalmára a nyomtatott újságírással is új „formátumok” feltalálásával kell reagálnia, még ha ebben Hamupipőke feladatát látja is. Tudjuk: a jó szemeket a fazékba, a rosszakat a szemétkébe. A fazekak itt azok az új formátumok, amelyekben a webes adathalmazt rendezik és értékelik.

A blogokban kivirágzó amatőr újságírás önmagában még nem ok a mogorvaságra. Éppen ellenkezőleg, az amatőr újságírás a gyümölcsöző együttműködés lehetőségét nyújtja. Itt demokratikus nyereségről van szó. A bloggerek engem az 1848/49-es polgári forradalmárokról emlékeztetnek, a mai kommunikációs forradalom pedig a 150 évvel ezelőttire. Mert az 1848/49-es forradalom kommunikációs forradalom is volt. A német nyelvű napilapok száma akkor szinte megduplázódott: az 1847-es 940-ről a két évvel későbbi mintegy 1700-ra. A párizsi újságok példányszáma a forradalom előtti 50 000-ről 1848 májusára 400 000-re emelkedett, és ezalatt Párizsban 171 napilapja volt. Az ekkor alapított hihetetlenül számos politikai egyesület egyik fő tevékenysége az volt, hogy újságokat közösen olvassanak és dolgozzanak fel. A sajtó robbanásszerű terjedése és az új közlekedési eszköz, a vasút révén a tapasztalat tere is kiszélesedett. Németországban a közös *Vaterland* értelmiségi eszméje ezen a módon

vált tapasztalható valósággá. Magyarán: a forradalmi 1848-as esztendő olyan politikai tanulási folyamatot indított el, amely emberek százazeit vonta be és lehetőséget adott számukra a politikai részvételre. 150 évvel később a digitális forradalom ugyanezt a lehetőséget rejtí magában – sohasem látott méreteken.

Másképpen szólva: a blogok, minden kezdetlegességük dacára is „több demokráciát” jelentenek. A blogok egy új polgári forradalom lehetőségét rejtik. Vajon tényleg indokolt-e ilyenkor a professzionális újságírás számára, hogy orrát úgy hordja fent, mint ahogy 150 évvel ezelőtt a megszilárdult fejedelmi hatalmak képviselői és a monarchikus hatalmasságok tették?

Kevesebbet beszélni, többet cselekedni

■ Talán kevesebbet kellene Németországban beszélni a sajtószabadságról, és inkább gyakorolni kellene azt. A mondás úgy tartja, hogy sok tömjén szentet űz. Ami pedig a szentekre érvényes, az az alkotmányban foglaltakra is az lehet: a dicséretnek sűrű tömjénfüstjében már alig ismerhető fel. A törvényhozó számára a sajtószabadság különben is már egyfajta kacat-törvény. Valami csillogó dísz ez, amelyet jeles napokon – például az alkotmány ünnepén – kifüggesztenek, mint ahogy karácsonykor a családok a fenyőfát feldíszítik, majd az ünnep elteltével a díszeket le is szedik.

A törvényhozás mindennapjaiban a sajtószabadság nem játszik szerepet. Ez látható volt legutoljára a szövetségi bünyügyi rendőrségről szóló törvényben – vagy vegyük például az adattárolás szabályozását, a telekommunikáció felügyeletét. Az újságírók telefonjait ellenőrzik, a számokat elmentik, az újságírók számítógépeit átvizsgálhatják – mintha nem is létezne a bizalmas információ védelme vagy a szerkesztőségi titok. Mit segít a büntetőtörvénykezés előírásaiban is szereplő, a tanúvallomás megtagadására való jog, vagy mit segít az, hogy az újságíró elhallgathatja, hogy kitől származott egy adott információ, ha az állam ezeket úgyis megtudhatja a számítógépek és a telefonhívások ellenőrzése által?

A sajtószabadságnak – és ez már régóta így van – félre kell állnia, ha az állam kék fénnel érkezik, és biztonsági intézkedésekre hivatkozva lép fel. A törvényhozó megszokta, hogy a sajtószabadságot kevésre tartsa. Persze magamtól kérdezem, hogy az újságírók meg nem azt szokták-e meg, hogy saját magukat tartsák kevésre? Vajon a sajtó részéről nem leselkedik-e több veszély a sajtószabadságra, mint a törvényhozóról? De igen. Úgy gondolom, hogy mifelénk az újságírást leginkább a médiák veszélyeztetik – pontosabban az olyan újságírás, amely az újságírást lenézi; az olyan kiadók, amelyek az igazi és színlelt megtakarítás kényszerével teszik azt tönkre; a médiavállalatok, amelyek az újságírást a hirdetés- és reklámpiac oltárán áldozzák fel.

Talán regensburgi múltamhoz kapcsolódik, hogy itt éppen az elhunyt Thurn und Taxis regensburgi herceg mondása jut eszembe. Egyszer azt mondta a hercegi vagyionról, hogy az oly roppant nagy, hogy sem elinni, sem felzabálni, sem elkurvázni nem lehet, csupán elhülyéskedni. Néha az az érzésem támad, hogy a nagy német újságok szellemi és gazdasági vagyionával is ez a helyzet.

A jövő újságírása

■ Hogyan is néz majd ki a jövő újságírása? Aki a jövőről akar beszélni, annak ismer-nie kell a múltat. Az elején említettem őszünket, Philipp Jakob Siebenpfeiffert, mint-hogy ő nyitja a nagy újságírók sorát. A Weimari Köztársaságban a Siebenpfeiffereket Kurt Tucholskynak és Carl von Ossietzkynek, a Szövetségi Köztársaságban pedig Henri Nannennek, Rudolf Augsteinnak és Axel Springernek hívták – ezek minden

differentencia, minden különbség dacára egyaránt tudták, hogy az újságírásnak olyan feladata van, amely túlmutat a pénzkeresésen.

Azért beszélek szívesen az újságírás e nagy neveiről, mert nemcsak annak múltját, hanem jövőjét is képviselik. Fontos, hogy az újságíróiskolákban okuló fiatal kollégáink ne csak azt tanulják meg, hogy hogyan működik a „Crossover-zsurnalisztika”, ne csak azt, hogy hogyan lehet hatékonyan és gyorsan írni és termelni, hanem azt is tapasztalják meg, hogy léteznek példaképek, nagy példaképek – valamint azt is, hogy miért és hogyan lettek azzá. Hogy miért? Nos azért, mert nemcsak az újságírás csodálatos kézművesei voltak, mert nemcsak okos kiadókként működtek, hanem tartásuk is volt.

Tartás. Ez a szó ma már kiment a divatból. A tartás azt jelenti, hogy valamiért kiállunk, azt jelenti: nem hajolunk meg sem a rövid életű divatok, sem a nem realisztikus bevételi elvárások, sem a gazdasági mérlegek előtt. Meg vagyok győződve arról, hogy ha egy médiavállalat vagy újság zsurnalisztikai mérlege rendben van, akkor hosszú távon a gazdasági mérleg is rendben lesz. A megfelelő újságírói tartáshoz az is hozzátartozik, hogy együtt fontoljuk meg, hogyan tudunk „kreatív” módon spórolni. Ez pedig azt jelenti, tisztában kell lennünk azzal, mire van szüksége a sajtónak, hogy a hírközlés és a médiapiac profitorientáltságával szemben meg tudja őrizni függetlenségét.

És még egyszer: talán kevesebbet kellene beszélnünk a sajtószabadságról, és többet kellene tennünk érte – ez pedig a kiadókra és a szerkesztőségekre is érvényes. Mindkettőre kifejezetten érvényes: a kiadókra és a szerkesztőségekre. Munkája által mindkettőnek meg kell mutatnia, hogy mi és mennyit is ér a sajtószabadság – ez a munka pedig nem merül ki a törvényhozóknak javasolt olcsó megoldásokban. A „Cicero-razziáknál”, az adattárolók és az online-források ellenőrzésénél rosszabbak azok a szellemi kényszerzubbonnyok, amelyekbe az újságírás saját magát dugja, vagy azok a kasztrációs műveletek, amelyeket a kiadók hajtanak végre. A sajtószabadság nem a szerkesztőségek összesajtolásának szabadsága. A sajtószabadság nem annak a szabadsága, hogy a szerkesztőségeket szerkesztői munkairodákkal váltsák fel, ami esetleg abból áll, hogy egy ideig hívasközpontokat üzemeltetnek. A sajtószabadság nem a sáskajárás szabadsága, hanem a felelősségteljes újságíróké és kiadóké. A sáskák mindent felesznek, még a sajtószabadságot is. Néha viszont felléphetnek bátor rovarokként is. Az újságírói munkát nem lehet egyszerűen PR-irodáknak, lobbimogatót reklámirodákban és íróműhelyekben végezni. Viszont éppen ez zajlik: 1945 óta soha nem állt fenn oly fenyegetően a német sajtó ellaposodásának és elbutulásának veszélye, mint most. Mindez pedig a bevételi nyomás emelkedése okán, annak okán, hogy jól képzett és szakképzett, nem érdekcsoportok által fizetett újságírók helyébe multimédiás termelési asszisztensek kerülnek, az általánosítás szélvészgyors észjárású mesterei, akik az egészből keveset fognak fel, a nem helyesből pedig mégiscsak kiérteneke valamit. Abból a hivatásból, amelyet ma újságírásnak hívnak, újságok és weblapok megtöltése lesz. Ezek azonban már nem azok a demokratikus kultúrtermékek, amelyek védelmét az alaptörvény sajtószabadságként írja elő.

A sajtó számára a szabadság biztosított. A sajtó az újságírókat, kiadókat, médiavállalatokat jelenti. A sajtószabadság felszámolódhat, ha ezt a szabadságot felelősség nélküli szabadságként értik – és ha a médiavállalatok magukat más vállalatokhoz hasonlóan profittermelőkként fogják fel. Tévednek azok a menedzserek, akik azt gondolják, hogy a nyomtatott termékek előállításuk nem különbözik a műanyagfóliák termelésétől. A műanyagfólia-gyárosokat nem védi alaptörvény. Annak viszont jó oka van, hogy a sajtószabadságot igen: a sajtószabadság előfeltétele a demokrácia működésének. Ha ezt az alaptételt nem tartják tiszteletben, az alaptörvény is okafogyottá

válík. Az újságok ekkor tényleg jövőjüket veszítik. Egyre többen fabrikálják már az újság gyászjelentését: „Született 1603-ban az elzászi Strassburgban, elhunyt 2020-ban. Emlékezzünk rá tisztességgel.” Ezek a gyászszónokok azonban nem a szerkesztőségek összevonásáról, nem a szerkesztők elbocsátásáról és nem az outsourcingról beszélnek, hanem az internetről. Amióta az amerikai publicista Philip Meyer 2004-ben előállt *The Vanishing Newspaper* című, a napilapok eltűnését beharangozó könyvével, azóta a média nyílt napjainak pódiumbeszélgetései úgy hangzanak, mint valamiféle előkészületek az újságok temetési szertartására.

Az ilyen megfontolások azonban még egy kissé koraiak, hiszen maga Meyer professzor is csak 2043-ra jósolta a napilapok halálát. Másodsorban pedig lehet, hogy a dolgok úgy állnak Meyer prófeciájával, mint kollégája, Francis Fukuyama jóslataival, aki 1992-ben, a keleti impérium és az államkommunizmus összeomlása idején kihirdette „a történelem végét”. A történelem aztán mégsem akart ehhez igazodni.

Csak hogy létezik egy olyan, az előbbieken általam is leírt becsvágy, amely az újság halálát siettetni és a Meyer által jelzett várható élettartamot rövidíteni szeretné. Legutóbb David Montgomery fáradozott azon, hogy a *Berliner Zeitung*ból kiűzze az újságírást, és a lapot olyan felhasználói felületre változtassa, amelyre egyre kevesebbet tesznek abból, ami pénzbe kerül (vagyis jó cikkekből), és egyre többet abból, ami pénzt hoz (vagyis reklámokat és product-placementet). A minta már ismerős az AEÁ-ból: az újságírókat elbocsátják, a tudósítókát elspórolják, a szerkesztőségeket felosztatják, a saját szövegeket vagy ügynökségektől veszik át, vagy olcsón vásárolják meg. A főszerkesztő üzletvezetővé válík. A szellem szellemtelenné lesz. Megtakarítunk, amíg az olvasó el nem megy. Olyan ez, mint Páncimánci meséjének különváltozata: pénzhajhászat és értetlenség okán aranyat fonnak szalmává. A *Berliner Zeitung*nál remélhetőleg ismét jobbra fordulnak a dolgok. Bár félok, hogy ha Montgomery távozott is, példája ragadós lehet.

Az adatszemet ellen csak a reflexió és háttérépítés segít

■ Az újságírás szép jövője másképpen fest: a napilapnak meg kell változnia, és meg is fog változni – de sokkal jobban, mint amivé a rádió és televízió konkurenciája révén változott. Az újság tartalma más lesz, mint amit megszoktak, de továbbra is és igazából újság lesz. A szövegeknek, amelyek ott állnak majd, ősi értelemben híreknek kell lenniük – szövegeknek, amelyek révén tájékozódhatunk. Olyan szövegekre is szükség van, amelyek az internet adatszemetét megválogatják, rendezik és értékelik. Ez nem kapható meg ingyen, fizetni kell érte. De úgy gondolom, hogy sok újságolvasó fizetne érte, és azt is, hogy lesznek olyan felhasználók, akik így jutnak majd el az újságokhoz.

Az adatszemet ellen – mint már mondtam – csak a reflexió és a háttérépítés segít. Ezt kell nyújtania az újságnak. A lassacskán elbutuló újságírással viszont ezt képtelenség teljesíteni. Ez olcsó újságírást eldobni kell, nem elolvasni. Az az újság, amely a hirdetőlapok felé orientálódik, többé nem újság, hanem olyan hirdetőlap, amely nem kap elegendő hirdetést.

Mivel az újságírásnak nem szabad olcsó újságírásnak lennie, az sem működhet már sokáig, hogy a lapok legjobb cikkeiket az interneten ajándékozzák el. Ez pedig szó szerint önfeladás. A postai árfolyam változásának gyorsan kell elkövetkeznie – amíg el nem ér egy egyszerű és jól gyakorolható cikkenkénti micropayment-rendszerig. Az előfalatozást ingyen is meg lehet úszni, de a főételért már néhány centet kell fizetni. *Click and buy*: senkit sem öl meg, viszont erősebbé teszi az újságokat.

Egyébként semmi kifogásom nincs az ellen, hogy a Németországban szerencsére fejlődőben levő alapítványi rendszer valamelyik tagja átvegyen egy vagy több újsá-

got: az újságcsinálás igazán elviselhetne egy kis mecénatúrát. Egy újságalapítvány teljesen közhasznú. A FAZ alapítványi modellje, vagyis maga a *Fazit-Stiftung*, amely évtizedek óta biztosítja a *Frankfurter Allgemeine* pénzügyi és szerkesztői függetlenségét, fel kellene már keltse az utánpótlás érdeklődését. Németországban nem kevés az értelmes és felelősségteljes milliárdos.

Az internet, az internet. A sajtó emberei közül sokan beszélnek úgy róla, mint valami új hun invázióról. A hunok másfél évezrede a semmiből érkeztek, mindent gyorsan szétverték (és száz év múlva ismét el is tűntek). Az internet nem olyasmi, ami a dolgokat gyorsan szétveri. Minden médiatörténeti forradalomnak ez a tanulsága: egyetlen új médium sem fojtotta el a régieket. Mindig eljutottak az együttélésig. Az internet nem váltja le a jó szerkesztőket, nem teszi fölöslegessé a jó zsnalisztát. Éppen ellenkezőleg: az eddigieknél sokkal fontosabbá teszi őket.

Ezentúl mindennél inkább érvényes az, hogy autoritás csak ott van, ahol megszerzik, minőség pedig csak ott, ahol megkínódnak érte. Ez a hamburgi sajtókollégium jelmondata, de nem csak sajtókollégistákra érvényes. Nem azt mondja, hogy az olvasót és a felhasználót buta, felületes újságírással kellene kínozni. Minőség csak ott van, ahol megkínódnak érte: ez a mondat azt kéri minden médium újságírójától (az internetestől is), kínódjon meg azért, hogy a legtöbbet nyújthassa. Ebben az esetben pedig az újságírás előtt fényes jövő áll.

Maradjunk csak a hajnali szürkületnél. A hajnali szürkület az éj és a nappal közötti átmenet kezdete. Ha az újságírást képesek vagyunk elhelyezni ebben az átmenetben, már igen boldogok lehetünk. Ha az éj véget ér, magasztossá tehetjük a nappalt.

Zuh Deodáth fordítása

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

KOMMUNIKÁCIÓTÖRTÉNELEM, INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEM – MELYIK AZ EGÉR, MELYIK AZ ELEFÁNT?

Előhang: a borsodi elefántról

■ Valamikor a 18. században. Borsod megyei halászhajók egy meglepően ép elefántcsontvázat fogtak ki a Tiszából. A nép okulására a vármegye kapuja mellé felszegezett monstrumot aztán hosszú ideig bámulhatták az úton járók.

Decsy Antal miskolci ügyvédnek azonban szomorúan kellett látnia, hogy „a mi Tisza melléki lakosaink megelégednek azzal, ha bor, búza, szalonna vagy házoknál, a tudományos dolgokon éppen nem kapnak, nem gyönyörködnek”, és nem is törik a fejüket azon, miként kerülhetett Miskolcra az elefánt – megoldásként bőven megteszi, hogy még az özönvíz sodorhatta ide. A „piaczi kofák szájából” való magyarázatok helyett „a legtudósabb anglus, francia, belga philosophusok munkáibul” vett ismereteket felhasználva igyekszik feltárni és levezetni tehát, miként kerülhettek ide a „csiga-biga, sárkány és elefánt tetemek”. Kutatásainak eredményét egy *Istoriával és Phylosophiával elegyes Elmélkedés az Borsod Vármegyei Elefántrul* című terjedelmes kéziratban összegzi, amelyben az állat korszerű természetrajzi leírására törekedve, a bibliai magyarázatokra vonatkozó hosszas elmélkedést követően megadja a megfejtést: elefántok nem az özönvíz révén kerülhettek a Tiszába, hanem vagy maguk úsztak ideig, vagy mások hozták őket ide. Jelesül talán éppen Constantinus császár, aki Eger és Miskolc között legyőzte Licinust, így veszhettek az annak táborában lévő ormányosok a folyóba.

...milyen kritériumok alapján tekinthetünk úgy egy megközelítésre, hogy az már „irányzattá”, „iskolává” formálódott.

A kassai főigazgató 1817. december 10-én küldte el a kéziratot cenzúrára a helytartótanácsnak, alig másfél hónappal később, 1818. január 28-án pedig már meg is született a cenzor, Trenka Mihály Alajos jelentése (amely aztán száz-egynéhány év múlva kiváló sajtó- és cenzúratörténészünk, Sashegyi Oszkár kezébe került, akinek az egész történet leírását köszönhetjük¹). A miskolci prókátort Trenka, a pesti egyetem történészprofesszora nemes egyszerűséggel dilettánsnak minősíti,² és nem javasolja a szöveg megjelentetését. („*A munkát, melyet szerző Borsod vármegyének ajánl, de melynek elterjesztéséből csak gúny érné a megyét és a magyar irodalmat, a szerzőnek, ki derék férfiú, de a témához szükséges fizikai és természettudományi felkészültséggel nem rendelkezik, vissza kell adni.*”³)

A kézirat története itt (szomorú) véget is ér, de több olyan tanulsága is van, amely remekül illusztrál, illetve megelőlegez néhány, a kommunikáció-, illetve információ-történelemre vonatkozó állítást, illetve vizsgálati szempontot.

1. A szinte kizárólag negatív hatalmi-ideológiai konnotációkkal kezelt cenzúratörténetnek (mint kommunikáció-történeti részterületnek) sokkal több vizsgálatra érdemes oldala van, mint eddig gondoltuk. (A Trenka-történet például a minőségbiztosító/lektori funkcióra irányítja a figyelmet, más „történetekből” a cenzorok kitüntetett, afféle csomópontszerepére derül fény koruk intellektuális hálózataiban.)

2. A cenzúra története az egyik legtipikusabb terület, amely egy rendszer- és folyamatszempléltű vizsgálódás esetén szinte teljes újramodellezésre, újrastrukturálásra szorul, hogy az ismert (és a történeti hagyományban javarészt már feltárt) jelenségeket sokkal „nagyobb felbontásban” is elemezni lehessen. Az előzetes cenzúra – utólagos cenzúra kettőssége helyett már jó ideje időszerű volna egy sokszorosan tagolt, sokféle cenzúraműveletet tartalmazó átfogó tipológia megalkotása, amely a szóbeli vagy tárgyasított közleményfolyam minden olyan pontját külön kezeli, ahol a szabad áramlást utakadályokkal lehet nehezíteni. A „cenzúraformaként” azonosított beavatkozások különböznek attól függően, hogy az adott közlemény megfogalmazóját, terjesztőjét, sokszorosítóját vagy pusztá ismerőjét szankcionálják, eltérnek abban, hogy egy terjedési folyamat mely szakaszában és mekkora erővel igyekeznek közbelépni, és többszörösen rétegzettek a beavatkozás szervezettsége, intézményesítettségi foka szempontjából is. Még több dimenziót csempész a modellbe a nem kívánt tartalom jellege, formája és összetettsége: attól függően, hogy vallási, erkölcsi, szexuális, ideológiai, politikai vagy más tárgyra érzékeny a tiltás, a lehetséges mintázatok a helytelennek, politikailag inkorrektnek vagy obszcénnek tekintett szavak vagy szimbólumok használatával szembeni fellépésektől a komplett világgépekig terjedhetnek. Önálló kategória az ún. *metacenzúra*, ahol éppen a cenzúra adott gyakorlatára vonatkozó ismeretek jelentik a tiltott tartalmat. Az elemzésekben ritkán jelenik meg a kontrollstruktúrák kettős természete, a határ keresése a közösség önszabályozása (a „közérdekű”, organikus tiltások világa) és a nyilvánosság tereinek az ellenérdekelte csoportok közti játszmákkal értelmezhető, hatalmi és erőszakfunkciókkal történő egyirányú befolyásolása (a különérdekekre alapuló, szervetlen beavatkozások) között. Így aztán természetesen a történészeknek alig cserkészett területe e két kontrollforma egyidejű jelentkezése, egymásba való átjárása, a felhasznált technológiák kölcsönös importja és keveredése, a beavatkozástípusok elválása és (újra)találkozása (például „nehéz időkben” a háborús cenzúra formájában).

3. A kapu mellé felszegezett borsodi elefánt története egy tipikus példája annak is, hogy viszonylag ismert jelenségek új „szótárral” és nézőpontokkal való áttekintése új kutatási-vizsgálati kategóriákra, „domainekre” irányíthatja a figyelmet. A *fizikai környezet jelentéshordozó objektumokkal való*, az (eliaszi értelemben vett) civilizáció

folyamatával párhuzamos *feldúsulása* szintén alapvető társadalmi-közösségi kontrollstruktúrák természetét és működését helyezi a nagyító alá: a koordináció, a viselkedésszabályozás, a térbeli tájékozódás megkönnyítése, a tiltás, a tájékoztatás sokféle funkciói olvadnak össze az *információépítéssel* (*information architecture*), illetve a *jelezés* (*signage*) kategóriájában. Ennek formagazdag és izgalmas világa apró, szígetszerű néprajzi, helytörténeti vagy kultúrtörténeti adalékok és közlemények révén vált a történeti tudásunk részévé, pedig egy egész jelenségbokor tartozik ide: attól függően, hogy a tárgyiasított információs tartalom az emberi testen jelenik-e meg, a ruha, az öltözködés hordozza-e, a tárgyi- és eszközvilágra költözik-e fel, a közösségi terekben, illetve a közösségi tereket összekötő utakon vagy azok mentén, különböző közlekedési helyzetekben és járműveken jelenik-e meg. Érdekes kaland végiggondolni, hogy magán- és középületeken kívül és belül mi minden válhat információs tartalom megtestesítőjévé. És mi minden hordozhat tudatosan kódolt jelentést: az anyag, a forma, egy tárgyi összetevő pusztá helyzete, színválasztás, ikonikus megoldások, szimbólumok, betűkből komponált feliratok és ezek különböző kombinációi. Így aztán van egy „rejtett történetünk” a legkorábbi határjelzésektől a közösen használt térképeken át a sokféle navigációs artefaktumig, a templomtorony óráján, a szélkakason, a céhtáblán, a reklám- és behívótáblákon keresztül az állított feliratokig, táblákig, útjelzésekkig, kapukon, oszlopokon, falakon, bejáratok felett elhelyezett természetes nyelvi üzenetekig. A magyar pusztán jelentést hordozott a gémeskút állása, házfalakba karcolt koldusjelekkel segítette egymást a társadalmon kívüliek kasztja, műalkotások bonyolult szimbolikája volt hivatva érzelmeket és gondolatokat közvetíteni templomokban, terekben, házfalakon és használati tárgyakon keresztül. A borsodi elefánt is efféle információépítészeti tett, a múltra vonatkozó közös tudás apró öntőformájaként.

4. Ez az információépítészeti tett markánsan *kommunikációs természetű*: a kiszegésről döntő személyeknek határozott szándéka, hogy egyfajta „üzenet” átvitelét tegyék lehetővé, mégpedig tömegesen. Az elefántcsontváz megpillantói számára eközben a látvány egy elemi *információs mozzanatot* hordoz, amit azonban ők *meglévő ismereteik és tudásuk* birtokában értelmeznek. Ennek során akár egészen a *világképig* vagy a gondolkodásnak keretet adó *paradigmáig* lehet jutni, hiszen a „bibliai magyarázat elfogadása” vagy „a korszerű tudományos ismeretek alapján történő újragondolás” dilemmája ezen a szinten osztja meg az érintetteket⁴. Az a módszertani apparátus, amelynek a segítségével a pusztá tárgyból történetek rekonstrukciójáig, következtetésekig, magyarázatokig, interpretációkig lehet jutni, a *tudástechnológia*, a *megismerés* szolgálatában. Ahol a megismerés *diszkurzív* térben zajlik, vagy tudásátadás (illetve a másik oldalról: *tanulás*) folyik, ott a kommunikációs jegyek erősödnek fel. Ahol azonban az *új jelentések képződése* alapvetően *individuális* tett, ott inkább *kognitív kategóriákkal* írhatóak legjobban le a folyamatok. Mindebből jól látszik, hogy jelenségeknek egy erősen összetett kontinuumáról beszélhetünk, amelynek csak adott szakaszai kommunikációs természetűek – létezik tehát egy ennél tágabb, a kommunikációt is magában foglaló tér, amelyet az „információs folyamatok” gyűjtőkategóriájával rajzolhatunk körül.

Így jutunk el tulajdonképpeni tárgyunkhoz, amely természetét tekintve *tudományrendszertani* jellegű: a kérdésünk az, hogy miként viszonyulnak egymáshoz és milyen absztrakciós lépésekkel kapcsolódnak össze a kommunikációs és az információs folyamatok a történeti kutatások tárgyaiként, és arra is kíváncsiak vagyunk, hogy milyen kritériumok alapján tekinthetünk úgy egy megközelítésre, hogy az már „irányzattá”, „iskolává” formálódott.

Az alaphelyzet olyan, mint a régi viccben. Az egér és az elefánt egymás mellett sétálva szelnek át egy hidat, amelynek a közepén az egér e szavakkal fordul terme-

tes társához: *Figyelj, ugye hallod, hogy dübörgünk?* Egér és elefánt, kommunikáció és információ: a „megfeleltetéshez” látszatra távolról fogunk hozzá.

Kommunikációtörténet és kommunikációtörténelem

■ Önálló történettudományi témakörként jóval több mint félszáz éve születnek kommunikációs jelenségeket történeti kontextusban tárgyaló szintetikus művek. Ha Harold Innis úttörő monográfiapárosától⁵ a közel harminc éve kiadott háromkötetes kézikönyvön át⁶ a legfrissebb összegzésekig és tanulmánykötetekig⁷ kívánnánk áttekinteni a teljes kutatási termést, amelyik magát már címében is kommunikációtörténelemmel foglalkozó műként azonosítja, 15–20 kiemelkedő és mintegy 50–60 „átlagos” szakmunkát számolhatnánk össze.⁸ Mivel azonban evvel egyidejűleg a kommunikáció történetének *valamely* aspektusával foglalkozó monográfiák száma több ezerre, a tanulmányoké több tízezerre rúg, az igazi kérdés az, hogy *milyen ismérvek mentén „emelhetőek ki” a feldolgozások folyamából az irányzatként való intézményesedés igényével fellépő, illetve az új absztrakciós szint megteremtésére való törekvést programszerűen vállaló összegzések.*

Mivel megfelelő forrásanyag birtokában mindennek (illetve bárminek) a története elmesélhető, „a füstjelektől az internetig” típusú kváziszintetikus, technika- és intézménytörténet-központú, krónikás és kronologikus jellegű áttekintések még „innen” vannak ezen a határon, hiszen céljuk mindössze az, hogy adott értelmezési tartományon belül egy kiválasztott jelenségegyüttes történetét elmeséljék – még akkor is, ha ez a jelenségegyüttes akár a kommunikációs formák teljes technológia- és társadalomtörténetét is magában foglalja. A feldolgozás pontosan definiált „műfaja” a szintaxison keresztül érhető tetten: *a kommunikáció (vagy valamely kommunikációs rész-jelenség) történeti* leírása: *history of communication* vagy *history of (any communication-related) entities*. Az ide tartozó munkák a *kommunikációtörténeti* narratívát írják és fejlesztik tovább.

Miben különbözik ettől a *kommunikációtörténelem*, a *communication history*?

Ha a kommunikációs jelenségek (vagy azok csoportjai) nem a pontos és gazdag leírás igénye miatt válnak vizsgálat tárgyává, hanem a kutatói kihívást ezek *történeti és elemzési makrostruktúrákba való helyezése* jelenti, akkor megvalósul a szempontváltás, megváltozik a tudományos kérdésfeltevés. Az válik lényegessé, *miként értelmezhetőek szerkezeti viszonyok, átfogó trendek vagy más alrendszerek változásai a kommunikációs komplexum felől – és fordítva: miként magyarázzák a rendszerkörnyezet jól leírható mozgásformái a kommunikációs komplexum változásait.*⁹

Ezt a logikát tükrözi a kommunikációtudomány egyik nemzetközi szakmai szervezetén (International Communication Association) belül a kommunikációtörténelemre szakosodott érdeklődéscsoport (Communication History Interest Group) felosztása,¹⁰ amely a gyűjtőtémaként felfogott kommunikációtörténelem (*communication history*) három rész-területét azonosítja:

A kommunikáció története, beleértve a médiatörténelmet (<i>The History of Communication, including Media History</i>)
A kommunikáció-fogalom története (<i>The History of the Idea of Communication</i>)
A kommunikáció-jelenség tanulmányozásának története (<i>The History of the Field of Communication</i>)

Részletesebb felosztást készített egy másik szakmai szervezet, az ECREA (European Communication Research and Education Association) Communication

A kommunikáció története (<i>The history of communication in general</i>)
A társadalmi-és tömegkommunikáció története (<i>The history of socially relevant and mass communication</i>)
A történeti emlékezet kutatása (<i>Memory studies</i>)
A kommunikációs területtel összefüggő fogalmak története (<i>The history of ideas related to the field of communication</i>)
A kommunikációtörténelem módszertana és elmélete (<i>The methodology and theory of communication history</i>)

Úgy érezzük, hogy a tipológiák uniformizáltságának hiánya nem kérdőjelezi meg a kommunikációtörténelem absztrakciós szintjének létrejöttét. Éppen a mozgékony határok, az egymásba átjáró diskurzusok jelentik a garanciát arra, hogy az értelmezések mozgásban vannak, alakulnak, fejlődnek, és ennek révén az irányzat „emergens”, éppen kiformalódó, önazonosságát kereső tudományos terrénumnak számít. Úgysem deklarációk, hanem a szakmai közösség öntevékenysége hitelesíti: konferenciák, konferenciaszekciók, szakfolyóiratok különszámai,¹² szakosított egyetemi kutatóhelyek (mint pl. a University of Alabama Communication History Forum¹³) vagy az annotációs és bibliográfiai tevékenységben címszóként való megjelenés¹⁴.

Mármost nagy kérdés, hogy vajon meddig érvényes a korábban bemutatott logika. A kommunikációtörténelem „alá” tartozó média esetében például még úgy tűnik, egyidejűleg használatos, illetve jogosult a „*history of media*”, a *média krónikás története* (amely egyaránt használatos lehet valamely, de több vagy akár valamennyi médium történetének leírására vállalkozó munka esetében) és a „*media history*”, a *médiatörténelem*, amely az elemzés magasabb absztrakciós szintjei felé tör, elsősorban annak köszönhetően, hogy számos részterület tartozik még ez alá a rendszerszint alá is (és amelyet olyan orgánusok hitelesítenek, mint a 15. bévfolyamában járó rangos Routledge-folyóirat, a *Media History* vagy a 11. éves *Media History Monographs*¹⁵).

De vajon még egy szinttel lejjebb, a *sajtó története* (*history of press*) és a *sajtótörténelem* (*press history*) esetében is érvényes lehet még a különbség, vagy itt már egyszerűen alternatív (és emiatt inkább következtelen) szóhasználatról beszélhetünk?

Ha „a hagyományos, leíró, elsősorban a tartalmat ismertető, a kulturális-társadalmi kontextust mellőző sajtótörténeti felfogással szemben a társadalomtörténeti s egyben értelmező, analitikus megközelítés”¹⁶ híveként alkotunk történeti művet, akkor egyszerűen korszerűbb és komplexebb „sajtótörténetet” vagy már „sajtótörténelmet” írunk?¹⁷ Erősen úgy tűnik, hogy itt a szakaszhatár: ami ez alá sorolhatjuk, az a „nagy felbontás”, illetve a tárgy homogenitása miatt „megmarad” történetnek, nem igényelve az átfogóbb, összetettebb kontextusok keresését.

A fenti összefüggéseket így ábrázolhatjuk egy kezdetleges taxonómiával (szándékosan csak távolról emlékeztetve a könyvtári osztályozási megoldásokra, mert az érintett területek sokkal komplexebb módon, klaszterekkel kapcsolódnak össze, és ezt egy egyszerű decimális fa-struktúra nehezen tudja leképezni):

Kommunikációtörténelem

➔ Médiatörténelem (*Media History*)/Médiatörténet (*History of ... Media*)

→ Sajtótörténelem (*Newspaper and Periodical History*)/Sajtótörténet (*History of ... Press*)

- Laptörténet (*History of Newspapers*)
- Újságírástörténet (*History of Journalism*)
- Hírrügynökségtörténelem (*History of News Agencies*)
- Egyéb sajtótörténeti területek

Nagyon hasonló szerkezetet találunk, ha nem a média, hanem egy érintkező terület, a hírek felől indulunk „lefelé” a rendszerben. Nem kétséges, hogy a közösségek hír-háztartásának kérdése a társadalomtörténettel egyidős és a társadalomtörténettel párhuzamosan fejlődő vizsgálati téma. Ennek megfelelően jelennek meg a krónikás áttekintések (például Mitchell Stephens klasszikusnak tekinthető összegzése,¹⁸ *A History of News*) és a hírtörténelem (*news history*) írásának igényével született komplex, elemző művek.¹⁹ Ez alatt a szint alatt azonban már (akárhány „réteg” is írható alá) a különböző „történetek” világát leljük, még akkor is, ha egészen alacsony rendszerszinten is nagyigényű monográfiákra bukkanunk, amelyek tárgyakat teljes körűen dolgozzák fel.²⁰

Kommunikációtörténelem

➔ Hírtörténelem (*News History*)/ Hírtörténet (*History of News*)

→ Az írott/sokszorosított hírek története (*history of written news*)

➤ A nyomtatott hírek története (*history of printed news*)

⇒ A napi hírtermelés története (*history of daily news*)

Most pedig váltsunk nézőpontot, és képzeljük el a kommunikációtörténelmet mint egy taxonómia alacsony szintű sorát, mint egy kiségeret: vajon mik lesznek a magasabb szintek, hol találjuk az elefántot?

Információtörténelem és kommunikációtörténelem

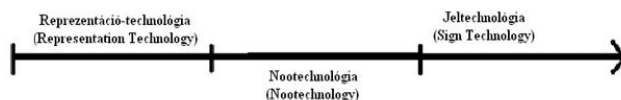
Az információtörténelem mint explicit irányzat a könyvtár- és információtudomány (*Library and Information Science*, LIS) történeti „oldalaként” jelent meg (Nagy-Britanniában 1962-ben alakult meg a Library and Information History Group, Japánban 1970-ben a Library and Information History Society), nem véletlen, hogy legheavycobbabb alakja (nagyjából a nyolcvanas évek közepétől) Alistair Black, aki közleményeit mai napig a „könyvtár- és információtörténelem” professzoraként jegyzi.²¹ S noha információtörténeti művek nagyjából a huszadik század közepe óta, a kommunikációtörténeti irányzat létrejöttével párhuzamosan születnek,²² a teoretikus rendszerezés igénye csak az ezredfordulót követően erősödött fel. Az egymástól függetlenül megjelentetett két „programadó” információtörténelmi mű felosztása erősen hasonlít egymásra, és jellegében felidézi a korábban a kommunikációtörténelemmel kapcsolatban bemutatott taxonómiákat.)

Az információtörténelem ágazatai Weller és Z. Karvalics felosztásában

Weller, T. 2008	Z. Karvalics 2004
Könyvtár- és könyvtörténelem (<i>Library and book history</i>)	Az információs rendszerek társadalom-, kultúr- és technológiatörténete (<i>Cultural, social and technology history of information systems</i>)
Információrendszerek és infrastruktúrák története (<i>The history of information systems and infrastructures</i>)	Az információ-jelenség története (<i>The history of Information</i>)
Az információval foglalkozó tudományok története (<i>The history of information disciplines</i>)	Információ-központú elemzés
Az információ-jelenség kulturális és társadalmi vizsgálata (<i>Cultural and social explorations of information</i>)	Információházartás-történet
	Információ-központú történetfilozófia
Az információs társadalom gyökerei (<i>Origins of the Information Society</i>)	Az információs társadalom előtörténete (<i>Pre-history of Information Society</i>)

Korábban sokoldalúan igyekeztem érvelni amellett, hogy az információtörténelem magában foglalja a kommunikációtörténelmet, és hogy a kommunikációs formák az információs tevékenységformák aletesei.²³

Most bemutatom azt a hármas felosztást, amelyet elsősorban információtechnika-tipológiai céllal konstruáltam, de jól használható az információs ciklus hármas tagoltságának érzékeltetésére is:

Leegyszerűsítve: a *reprezentációs szakaszban az információvá tétel*, a jelentés-képződés folyamatai játszódnak le, eszközei, technológiái, intézményei és kultúrája fejlődik. A második szakaszban ennek *feldolgozása* zajlik gondolati műveletek formájában, ahol az emberi agy (és az emberi agyak, illetve megismerő kapacitásuk közös tartománya, a nooszféra) a színtér, a harmadik szakaszban pedig az információ kilép az emberi agyból, tárgyiasul, objektíválódik, jel formát ölt, és „útra kel”. Ennek a formaadással párosuló kilépésnek (*exformációnak*) az egyik formája az, amikor órális közlés, gesztusnyelvi vagy szimbólumközlés s végül írott (majd elektronikus, illetve digitális) közlemények képzése formájában „kommunikálunk”.

Ahogy a cenzúra kapcsán korábban említettük, egy effajta folyamatközpontú és rendszerszemléletű felosztás ráirányítja a figyelmet a történeti folyamat során kulcsszerepet játszó tevékenység- és technológiatípusokra (például az alulkutatott és jelentőségében erősen alulinterpretált *méréstörténelemre*), bizonytalan besorolású résztörténeteknek pontosan megadja a megfelelő rendszertani helyét (pl. a *döntéstörténetnek* vagy a *memóriatörténetnek*), s végül meggyőzően láttatja a kommunikáció-történelem „helyi értékét” (a közel húsz információtörténelmi terület egyikeként). Az alábbi taxonómia²⁴ nem a teljesség igényével készült, pusztán a kiindulópontja kíván lenni az információtörténelem részének tekinthető jelenségek történetének vizsgálatát elméleti oldalról kezdeményező diskurzusnak.

Információ-történelem

➔ Reprezentációs univerzum (Bemenő jelfolyam)

Mérés, mértékrendszerek, szabványosítás

Navigációs rendszerek

Optikai technológia, vizuális szféra

Kognitív technológia (metafora, fogalom, nyelvtechnológia)

Jóslás, előrejelzés, valószínűségi számítás

Információpusztítás és torzítás, mások reprezentációinak akadályozása

Hírszerzés és kémkedés

➔ Nooszféra (Információfeldolgozás az agyban)

→ Döntés (praxeológia, döntéstámogatás stb.)

→ Memóriatechnika (mnemotechnika)

→ Gondolkodás- és mentalitás(történet), divat

→ Kontrollstruktúrák, kulturális minták

→ Harmóniateremtő technikák

➔ Exformáció (Kimenő jelfolyam)

→ Rögzítés, jelhagyás, jelezés

→ Sokszorosítás

→ Tárolás, visszakeresés

→ *Továbbítás, kommunikáció,*

→ Transzformáció (pl. fordítás és tolmácsolás, információépítéset)

→ Csere és felhasználás – evvel (újra)kezdődik a percepció ciklus.

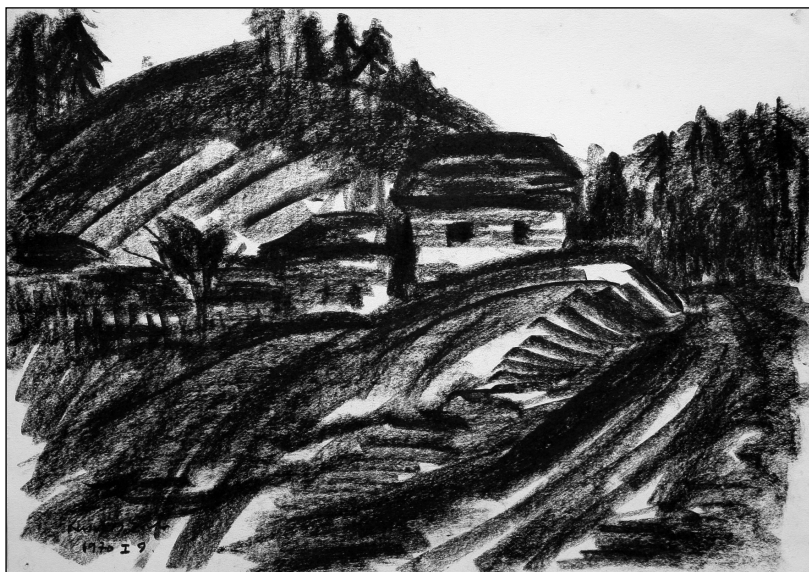
Ez a „sokadik” hely azonban semmiképp sem a kommunikációs jelenségek „leértékelését” jelenti: a kommunikációs tevékenység messze a leginkább „leterhelt” kategória, amely folyamatosan hibridizálódik az összes többivel.²⁵ A megosztás funkci-

onális kényszere miatt előbb-utóbb minden reprezentációs ciklus vagy minden nooszféra-tevékenység kommunikációs szakaszba fordul, így az ábra geometriája és súlypontjai alapján „egérnek” tűnő kommunikációtörténelem valójában mégiscsak „elefánt”.

■ JEGYZETEK

1. Sashegyi Oszkár: 1938. A második bekezdés minden kiemelt idézete Sashegyi munkájából származik.
2. Majd Plinius szerint magyarázza az elefántot rosszul idézve Arisztotelészt és Cicerót. Az első szakaszban az özönvízről ír zavarosan és tudatlanul, a második szakaszban a Recherches, Gazette és Voyage nevekről azt állítja, hogy azok jeles francia tudósok. Azt véli, hogy Nagy Konstantin, mikor 315-ben Cibulis pannoniai várost megtámadta, hozta be az elefántokat. Szerinte Eger és Miskolc között kelt át Licius a Tiszán. Ebből látszik, hogy sem Pannonia határait, sem Cibulis fekvését nem ismeri. A szerző, miután még a Balatont a Kaspi-tengerrel egyenlő nagyságúvá tette megemlíti, hogy hány ügvrév van és hány peres ügy Borsod vármegyében. Sashegyi Oszkár: 1938.
3. Sashegyi Oszkár: 1938.
4. Különös, hogy a borsodi elefánt esetében megfelelő paleontológiai ismeretek és hagyomány híján a paradigma korszerűsítésének szándéka (bibliai magyarázat helyett történeti rekonstrukció) minden bizonnyal zsákmány kísérlet, és a későbbi eredmények alapján egy, az eredetitől akár másik irányba eltérő paradigma is bebizonyosodhatott volna, ha például egy szakember mamutként vagy más, özönvíz előtt élt elefánt-ősként azonosítja a maradványokat.
5. Harold A. Innis 1950; Harold A. Innis 1951.
6. Lasswell-Lerner – Speier: 1979–1890.
7. Paul Heyer – Barbie Zelizer: 2008
8. Egy részletesebb (de még mindig csak vázlatos) historiográfiát igyekeztem adni korábban. Lásd Z. Karvalics László: 2008. 12–14.
9. A „kommunikációtörténelem” létjogosultsága mögött pontosan ugyanaz a logika rejtőzik, mint mondjuk a „mikrotörténelem” mögött (Vö. Cieger András: i. m. 138–141.) Már korábban is sok-sok történet elmeséltetett, de bizonyos történetek, még ha látszatra jelentéktelen szereplők érdektelen epizódjairól szólnak is, különösképpen alkalmasak arra, hogy jól adatolt felidézésük révén a történeti folyamat átfogóbb dimenzióira lehessen kislakot nyitni.
10. <http://www.communicationhistory.org> Letöltve: 2009. október 30.
11. <http://www.ecrea.eu/divisions/section/id/18> Letöltve: 2009. október 30.
12. Mint pl. a Mass Communication & Society 2002/1-es száma: International Communication History A Special Issue.
13. <http://www.cis.ua.edu/forums/documents/forumfactsheet.pdf>
14. Már viszonylag korán, lásd Communication History Abstracts Susan J. Henry: 1977.
15. <http://facstaff.elon.edu/dcopeland/mhm/mhm.htm> Letöltve: 2009. október 30.
16. Gyáni Gábor: i. m. Gyáni Gábor áttekintése négy, társadalomtörténeti szempontból releváns kutatási területet emel ki: a sajtó előállításának és készítésének gazdaság- és társadalomtörténetét, az újságírók társadalomtörténetét, a sajtó mint tömegkultúra-médiумot, illetve a sajtó, valamint a politikai kultúra szoros érintkezését és belső összefüggését.
17. Csak kiegészítésképp: Asa Briggs – Peter Burke állásfoglalása egy szinttel „feljebb”, a média esetében is egyértelmű erre a kérdésre: noha áttekintésük társadalomtörténeti fókuszú, maradnak a „történetnél”. Asa Briggs – Peter Burke: 2004.
18. Mitchell Stephens: 1988.
19. Elsősorban a hírek formatörténetének bemutatására vállalkozó munkára (Kevin G. Barnhurst – John Nerone: 2002.) és a hírek társadalmi konstrukciójára fókuszáló friss áttekintésre (Terhi Rantanen: 2009.) gondolunk.
20. Mint pl. C. John Sommerville nagy összegzése a napi hírtermelés kezdeteiről (C. John Sommerville: 1966.).
21. A korábbi összefüggéseket immár a könyvtörténelmen keresztül szemlélítve jól látszik, hogy a magas absztrakciós igény nagyjából a könyvtártörténelemig tart, onnan már kezdődik a „történetek” világa – úgy azonban, hogy még egészen alacsony rendszerszinten is monografikus feldolgozásokat találunk (gondoljunk csak a leláncolt könyvekkel (Libri catenati) kapcsolatos irodalomra vagy a könyvespolc történetéről írott munkára (Henri Petroski. 1999.). Információtörténelem → Könyvtörténelem (Book History) / Könyvtörténet (History of... book) → Könyvtörténelem (Library history) / Könyvtörténet (History of... library) ➤ Könyvtári technológiák története (History of library technologies) ⇔ Állományvédelmi technológiák története.
22. Az információtörténelem nemzetközi és hazai „klasszikusait” részletesen bemutattam a tárgyra vonatkozó könyvem 3. és 4. Fejezetében. Lásd Z. Karvalics László 2004. 84–133.
23. Z. Karvalics László 2008 és Z. Karvalics László 1995.
24. E hármas felosztásnak ez az első változata. Bizonyos, hogy erősen finomodni fog a következő időszakban, de a szerkezeti alapviszonyokat már ebben a formában is képes érzékeltetni.
25. Ez a „hibridizáció” néha a szakirodalom címválasztásában is visszatükröződik, lásd pl. Irving Fang: 1997 vagy David Smith – Derek Newton: 1972.

- Barnhurst, Kevin G. – John Nerone: The Form of News: A History. The Guilford Press, 2002.
- Briggs, Asa – Burke, Peter: A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig. Napvilág Kiadó, Bp., 2004
- Cieger András: A magyar mikrotörténelem hajnala. Aetas 1999. 4. 138–141.
- Explorations in Communication and History. (Ed. Barbie Zelizer) Routledge, 2008.
- Fang, Irving: A History of Mass Communication. Six Information Revolutions. Focal Press, 1997
- Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. Médiakutató 2006. 1. http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/04_sajtotortenet
- J. Henry, Susan: Communication History Abstracts. Journalism History 1977. 4. 3. 101–3.
- Heyer, Paul: Communications and History: Theories of Media, Knowledge and Civilization. Contributions to the Study of Mass Media and Communications. Greenwood Press, 1988.
- Innis, Harold A: Empire and Communication. Oxford University Press, 1950.
- Innis, Harold A: The Bias of Communication. University of Toronto Press, 1951.
- Propaganda and Communication in World History. 1-3 vols. (Eds. Harold D. Lasswell – Daniel Lerner – Hans Speier) Honolulu University Press 1979–1980
- Petroski, Henri: The book on the bookshelf. Knopf, 1999.
- Rantanen, Terhi: When news was new. Wiley-Blackwell 2009.
- Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830. Bp., 1938. <http://mek.niif.hu/03200/03242/03242.htm>
- Smith, David – Derek Newton: Communicating Information (In History). Schofield & Sims Ltd. 1972.
- Sommerville, C. John: The News Revolution in England. Cultural Dynamics of Daily Information. Oxford University Press, New York, Oxford, 1996.
- Stephens, Mitchell: A History of News. From the Drum to the Satellite. Viking, 1988.
- Weller, Toni: Information History – An Introduction: Exploring an Emergent Field. Chandos Publishing, 2008
- Z. Karvalics László: Információ versus (?) kommunikáció. Jel-Kép 1995. 2. 83–96.
- Z. Karvalics László: Bevezetés az információtörténelembe. Gondolat, Bp., 2004.
- Z. Karvalics László: Médiatörténet – kommunikációtörténet – információtörténet. In: Szavak és képek között (Szerk. Z. Karvalics László – Kiss Károly) Bp., Gondolat, 2008. 7–19.

CHRISTOPHER WHYTE

Kívánság

(Miann)

Bár inkább festenék
mint hogy verset írok.

Akkor
minden kép mesélne
hol vették hol lopták el
hol függött milyen falon
ki kapta ajándékba
asszony drága barát.

Lenne biztosításuk
gondosan bebugyolálva
utaznának kocsin vonaton
és száz évvel később
restaurálnák őket
hiszen a maga módján
fakulna minden színük
ahogy évszázadok alatt
a tengerszem íze és színe
változik kavicstól növénytől.

Elvesznének megrongálódna
makacs emberek nem adnák el őket
a vászon aggasztóan repedezne
és az értők hiába keresnék
a legértékesebb képet
mert az magában függne
egy csöndes meleg
szoba mélyén ahol egy asszony
minden este behúzta a függönyt
és ölében könyvvel
hosszan ült a tűz előtt.

Nem kérnének
a reprodukciók unalmából
képzelt tárlatra gyűlnének
más festők képeivel együtt
míg a látogatók nézelődnek
vagy eltűnnek a kávézóban.

És ha a múzeum bezárt
a visszhangos termek homályán
társalognának titokban
mint egy széthullott család tagjai
akik ritkán jönnek össze
temetésre esküvőre keresztelőre.

(1989. tavasz)

Mesterházi Mónika fordítása

Bátorság (A' mhisneach)

Nemegyszer, ahogy bevillant a szemembe
váratlanul, sosem csökkenő meglepetést
okozva, a csuklód látványa:
ez adott bátorságot tovább élni;

ahogy ingujjadból előbukkant
erősen, inasan, ruganyosan,
olyan, mint ahogy egy fa
kinő, az erőteljes törzs
küszködik, ki akar szabadulni
a földből, aztán elveszíti
szilárdságát a kézfej és az ujjak
könnyű lombozatában.

Kezed gyors mozdulatai:
a fa termése.
Minden alakzat, amit ujjaid
és tenyered a levegőbe rajzolnak:
a fáról potyogó gyümölcs.

Szeretem a fa függőségét.

Tevékeny, nyugtalan, ügyes;
de érezni, hogy nincs pontos
másolata, csak társa, aki
kiegészíti mindazt, amit tesz.
Nem monológ ez,
hanem párbeszéd.

(1989. ősz)

Nádasdy Ádám fordítása

Rory-hoz (‘Do Ruaraidh’)

Tanár uram,
kormányoztad
hajómat a versek buktatóin.

Azt vártam, hogy
hajótörést
szenvedek egy gonosz, sziklás parton,

de te tudtál
olyan öblöt,
melynek sima homokján kikössek.

Nem kérdezted,
hová megyünk,
mégis mindig jó kalauz voltál.

Bármi is volt
rakományom,
sose láttam rajtad bosszúságot,

vagy megvetést.
Bíztál bennem,
s önbizalmat adtál, egyre többet.

Azok közül,
akik a *gaelt*
hazulról, a szigetekről hozták,

szinte csak te
voltál képes
azokat jószívvel befogadni,

kiket korunk
némává tett
hazátlanság zord ítéletével.

És talán mert
asszonyoddal
egész falka gyereket neveltél,

a jövőt, hogy
mire készül,
mindig szelíd szeretettel nézted:

más élet- és
versformákat

úgy fogadtál el, szorongás nélkül.

Nem hízelgés,
nem szóvirág
ez a szöveg, ahogy most leírom;

méltatás, de
mégis csöndes,
szerény – mint egy saját költeményed.

Századunkban
nincs más költőnk,
ki ily hosszan szötte műve vásznát,

példát adva
az ifjaknak,
hogy' épül a vers szilárd alapra.

Egyvalamit
sose túrtél:
ha hallgattam, s nem volt semmi termés.

Te voltál a
„bába-ember”
minden versnél, amit összeraktam

zöld betűkből,
ahogy szöttem
képernyőjén saját masinámnak.

Mindezekért
megígérem:
ha az idő keze (mely kegyetlen)

végül mégis
átfordítja
teremtés-könyved utolsó lapját,

viszem tovább,
amit hagytál
rám, és mindenkire, aki költő.

(1995. tavasz)

Nádasdy Ádám fordítása

Jászai Mari tér

Üldögéltem a pékség ablakában,
és élvezettel szürcsöltem a kávémm,

a téren, mint mindig, zajlott az élet,
a tér a folyóra néz és a hajlott

hátú hídra, a híd meg átvezet
szigeten túl, a távolabbi partra,

a parton túli tágasabb világba,
ahol az élet messze tágasabb,

ki érti, mért marad, aki marad,
mire vár olyan békésen, nyugodtan?

A lámpa vált, és átmehet, aki
fekete csíkról fehér csíkra lépked,

de ki szabályozza a síkos
és tökéletes sárga villamost,

hosszú testén a lélegző kopolyút,
nyíló-csukódó nyílását a lénynek,

akit a létezés csodája
csak ilyen röpké megállásra készítet?

Figyelem, ahogy az árus cigányok
kiraknak övet és hímzett terítőt,

megáll előttük egy-egy háziasszony,
a mondott áron jól elvitatkoznak,

egyezség nincs, de ez is csak a játék,
a nagy színjáték része, az enyém,

hiszem, hogy a kedvemért hozta össze,
épülésemre a nagy rendező.

(2008. május)

Lázár Júlia fordítása

NOVÁK VERONIKA

ZSÁKOK, KÖNYVEK, PUSKAPOR – TÖRTÉNETI RÉMHÍREK ANATÓMIÁJA

Időről időre találkozhatunk olyan híradásokkal, véleményekkel, hogy a Tescóban gyerekeket lopnak, a hamburgerbe rágcsálókat darálnak, a nagy pestis a zsidók kút-mérgezésének köszönhető, a marslakók pedig megtámadták a Földet, még a rádió is bementa. Ez a műfaj a rémhír, egy informális csatornákon terjedő, veszélyről tájékoztató és cselekvésre serkentő, nem bizonyított vagy csak kis részben igaz történet, amely minden korszakban és minden társadalomban felbukkanhat. Rokon műfajai, egyrészt a hétköznapi szóbeszéd, pletykák, másrészt pedig a hozzájuk hasonlóan idegborzóító összeesküvés-elméletek és városi legendák kifejezetten divatosak manapság, jelen vannak a komoly tudományos kutatások területétől egészen a szenzációhajhász bulvárkiadványokig.¹

Rémhírek bonckés alatt

■ A történészek tekinthetnek a jelenségre az egyszerű forráskritika szempontjából is: ha a krónika vagy beszámoló szerzője nem az ismert tényeknek megfelelően mutatja be az eseményeket, mert pletykák, rémhírek áldozatává válik, félretehetjük a művet mint használhatatlant, fensőbbeséges mosollyal vagy éppen együttérzőn elmélkedhetünk arról, hogy a nehéz életkörülmények, a műveltség hiánya milyen hiszékennyé tették elődeinket, akik képzelődésük vagy épp manipuláció áldozataivá váltak. A tényszerű igazságot számon kérő történész tehát tekintheti a rémhíreket egyszerűen hazugságnak, ferdítésnek, tévedésnek, és ezért hátat fordíthat nekik.

A rémhír [...] csökkenti a társadalmi feszültséget: rámutat a bűnösökre és megfoghatóbbá teszi a helyzetet.

A rémhírtörténetek azonban éppen azért lehetnek érdekesek a történeti kutatások számára, mert nagyrészt nem igazak – ez a helyzet olyan fontos problémaköröket és fogalmakat vet fel, mint a reprezentáció, az elbeszélés, a megélt tapasztalat vagy az elcsajátítás, és sokkal többet árulnak el annál, mint hogy megtéveszthető emberek mindenfelét elhisznek.

A híresztelés, a szóbeszéd, a rémhírterjesztés (*rumour, rumeur, Gerücht*) a 20. század legelején, először Louis William Stern nevéhez kötődően vált tudományos kutatások és kísérletek tárgyává, jól elkülönített jelenséggé a szociálpszichológia berkei között.² A laboratóriumi vizsgálatok mellett az első világháború sokkoló tapasztalatainak alapuló elemzések lendítették tovább a témáról folyó diskurzust, már a háború alatt is jelentek meg belga és angol írások a rémhírekről, ezeket követte Marc Bloch 1921-ben publikált tanulmánya a háborús álhírekről.³ Bloch és a többi szerző rámutat az előzetes tudásanyag (előítéletek) és az erőteljes érzelmi állapotok (gyűlölet, félelem) alapvető szerepére a hétköznapi események és félreértések nyomán kialakuló, veszedelmesen elharapódzó rémhírek születésében. A híresztelés vizsgálatának újabb látványos felfutását a második világháború utáni amerikai tudományosságban figyelhetjük meg, Allport, Shibutani és Rosnow szociológiai és szociálpszichológiai munkáiból kiindulva és iskolai tananyaggá válva.⁴ Ezek a szövegek a századfordulón kimunkált kísérleti módszertanból kiindulva elemeire bontják a híresztelés mechanizmusait, bemutatják, hogy a terjedés láncolatán keresztülhaladva az eredeti információ átalakul: a részletek mennyisége csökken, ám egyes elemek kihangsúlyozódnak, mégpedig az előzetes tudásanyag, az előítéletek mentén; hogy a meggyőzés folyamata, a hiteles kommunikáció konkrét lépésekre és tényezőkre bontható; illetve hogy a bizonytalanság és az érintettség milyen alapvető szerepet játszik a rémhírek kialakulásában. A szociálpszichológia, a médiakutatás itthon is foglalkozott a híresztelések témájával.⁵

Az első ismertebb történeti rémhírelemzés Georges Lefebvre könyve az 1789-es Nagy Félelemről, melynek során a nemesek és csavargók összeesküvésére gyanakvó parasztok kastélyokat gyújtanak fel: a szerző az egész mozgalmat „gigantikus álhírnék” nevezi.⁶ A részletes eseményleírásokkal dolgozó szövegben olyan módszertani megoldásokkal találkozhatunk, amelyek alapvetőek a történeti rémhírek, szóbeszéd modern kutatásában. A szerző nagy hangsúlyt helyez a konkrét kontextus felrajzolására, a korszakban ható folyamatok azonosítására, és szentel egy fejezetet a híráramlás korabeli lehetőségeinek, kiemelve a hivatalos tájékoztatás, a nyomtatott lapok által biztosított információáramlás lassúságát, illetve a magánlevelezés, a szóbeliség döntő szerepét. Rendkívül pontosan, ha lehet, percekre lebontva elemzi a terjedés mechanizmusait: mi lehetett a kiváltó esemény, mi a történet első változata, milyen szereplőkön keresztül terjed el, milyen logika szerint alakul át fokozatosan a kezdő történet, és hogyan jut el odáig, hogy már minden apró jelenség a rémhír rendszerében nyer értelmet. Fontos, hogy Lefebvre, a korábbi történeti munkákkal ellentétben, a rémhírt nem ösztönös, irracionális rettegésnek tartja, hanem azt hangsúlyozza, hogy szervesen illeszkedik a társadalom képzeletvilágába (*imaginaire*), és ennek logikája szerint ad értelmet a látottaknak, hallottaknak. Ez utóbbi hozzáállás jellemzi a hatvanas-hetvenes években születő, az erőszak, a lázadás rítusaival foglalkozó műveket is, illetve magát az antropológiai megközelítést.

Jean Delumeau-nak a kora újkori félelemről szóló monográfiájában a rémhír mint a rettegés társadalmi feldolgozásának eszköze jelenik meg. A szerző szerint, amikor növekszik a fenyegetettség-érzet egy csoportban, a konkrét tárgy nélküli aggodás fogékonyabbá teszi az embereket a hallucinációkra: ekkor jelennek meg a rémhírek valamilyen jelentéktelen mozzanatot átértelmezve, felnagyítva. A rémhír ebben az elméletben csökkenti a társadalmi feszültséget: rámutat a bűnösökre és megfoghatóbb-

bá teszi a helyzetet. Amikor a társadalom saját magát áldozatként, igen gyakran egy jól szervezett összeesküvés áldozataként mutatja be, és a felmerülő összes további veszedelmet a kijelölt bűnbakok számlájára írja, azzal előre is igazolja a gyakran bekövetkező megtorlást, és kész magyarázattal rendelkezik minden rosszra, ezzel csökkentve a félelem bénító hatását.⁷

A történészek leggyakrabban az erőszak formáit, lázadásokat vizsgáló munkák kapcsán ejtenek szót a rémhírekről, és elsősorban a rémhír performatív, mozgósító erejére koncentrálnak, a rémhírt gerjesztő félelemre és az általa irányított cselekedetekre.⁸

Egy másik megközelítésmód magukat a rémhírtörténeteket helyezi a központba, ezeknek a felépülését, motívumait, átalakulását tanulmányozza. Claude Gauvard például a „bűnözés sztereotípiáiról” beszél, amelyek litániaszerű sorozatokba rendezve (gyűjtogat, gyilkol stb.) elárasztottak minden olyan leírást, amely a késő középkori martalócok garázdálkodását taglalja, gyakorlatilag függetlenül a ténylegesen elkövetett (inkább gazdasági jellegű) gaztettektől.⁹

Ugyanígy a történeteket, azok egymásutániságát, motívumait és a valósághoz fűződő kapcsolatát vizsgálja Arlette Farge. Jacques Revellel közösen írt könyvük egy gyerekrablásokról szóló, 1750-es párizsi rémhíresettel foglalkozik.¹⁰ Egy hosszabb időszakot vesznek vizsgálat alá, így világossá válik, hogy a megelőző három évtizedben a párizsi naplókban, szóbeszédekben feltűnően gyakran fordulnak elő gyermekek viszontagságaival foglalkozó anekdoták, napi hírek (*faits divers*), amelyek önmagukban véve nem sokat jelentenek. Sorba rendezve azonban észrevehető, hogy tulajdonképpen egy közös téma variációi, amelyek vissza-visszatérve morális tanulságot hordozó példás történetekké (*histoires exemplaires*) válnak. Az elemzésből kiderül, hogy a történetek igazságtartalma nem sokat számít: az a tény azonban, hogy ezek a szóbeli híresztelések írott formát is öltenek, gyakran visszatérnek más és más szereplőkkel, arra utal, hogy a képzeletvilág érzékeny pontjára tapintó történetekről van szó, amelyek kifejezésre juttatják az embereket foglalkoztató problémákat. Egy későbbi munkájában Farge azt is megvizsgálja, hogy milyen logika alapján jönnek létre a történetssorozatok. Elemzése szerint egy-egy botrányt, felkavaró jelenséget követően olyan elbeszélések jelennek meg, amelyek látszólag egészen másról szólnak, ám valójában az eredeti történet egyes alapmotívumait variálják egymással. Farge szerint ezek a példás történetek a történetek feldolgozását jelentik: nem a Habermas-féle racionális kritikát, hanem egy kreatívabb, kevesebb biztos információval dolgozó, ám ugyanúgy hatékony történetmesélést.¹¹ Ugyanebbe a gondolatmenetbe illeszkedik az a történészi hozzáállás, amely a rémhírterjesztést sok más, ma már esetleg irracionálisnak tűnő műfajjal, a próféciákkal, asztrológiai előrejelzésekkel, gúnydalokkal, égi jeleket vizsgáló rölapokkal együtt egyfajta széles körben használt vagy éppen speciálisan népi politikai nyelv fontos alkotóelemének tekinti.¹²

Görbe tükör: rémhírek és változás

■ A rémhírterjesztés akkor működhet, ha az elhinteni szándékozott történet megfelel a társadalom elvárásainak, beállítódásainak: az érintett társadalmak a felmerülő történetfoszlányok közül az előzetes reprezentációikba, elképzeléseikbe illeszkedőt veszik észre, töltik meg értelemmel és sajátítják el (appropriáció) saját problémáik megoldása érdekében. A rémhírek tehát a valósághoz nem lineáris logika szerint csatlakoznak, csak felhasználják annak elemeit.

A továbbiakban ennek a különleges logikának a működését kívánom vizsgálat alá venni egy izgalmasan átalakuló korszak rémhírei alapján. A 15–16. század valóban a nagy fordulatok ideje: a nyomtatás, a reformáció, a királyi hatalom abszolút jelle-

ge, a világ kitágulása, a művészi nyelvezet átalakulása, a szegénypolitika olyan újdonságok, amelyek kitapinthatóak voltak az emberek mindennapjaiban is. A párizsi rémhíresetek segítségével arra keresek választ, hogy az elmesélt történetek által a társadalom milyen módon dolgozza fel tapasztalatait.

Vizsgált eseteink forrásbázisa közös: olyan városi naplókba, krónikákba jegyezték fel őket, amelyek gyakran az események sodrában keletkeztek, esetleg néhány héttel, hónappal később.¹³ Szerzőik a városi társadalom középrétegébe tartoznak, gyakran klerikusok, esetleg jogászok. Ez nyilvánvalóan egy szűrőt jelent: azok a híresztelések kerülhettek be ebbe a dokumentációba, amelyek eléggé meggyőzőek voltak ahhoz, hogy egyrészt a tájékozottabb, írni-olvasni tudó csoportok is elhiggyék, másrészt hogy ugyanők méltónak is ítélik az írásbeli megörökítésre.

Valamennyi vizsgált rémhíresetünk titkos összeesküvésekre mutat rá, melynek szerzői a párizsi lakosok életére törnek. Fontos általános megállapítás még, hogy az összeesküvők a városban vannak, tehát belülről veszélyeztetik a közösséget. Az alaptéma körül felbukkanó mellékes motívumok azonban folyamatosan átalakulnak, és rendkívül változatos történeteket eredményeznek.

Előfordul, hogy rövid időn belül, ugyanarra a helyzetre reflektálva több teljesen hasonló szerkezetű, ám eltérő elemekkel dolgozó rémhír jelenik meg. Ez történik a 15. század elejének polgárháborús időszakában. Ezekben az években két alkalommal is visszatér egy rémhír. A történetek arról szólnak, hogy Párizs vezetői le akarják mérszárolni a másik párthoz húzó lakosokat, ezért valamilyen módon felismerhetővé akarják őket tenni: vagy azzal, hogy ők azok, akik kiszaladnak az utcára, amikor a másik párt jelszavát hallják (1415-ben), vagy azzal, hogy saját embereiknek titkos érmeiket osztanak ki, illetve a kapujukat megjelölik egy vörös kereszttel (1418-ban). Mindkét történetvariánsban hangsúlyozzák az alkalmazott gyilkos eszközöket: a bárdokat és a nők vízbe fojtásához használt zsákokat.¹⁴ A különféle tárgyak közös alaptívumokra vezethetők vissza: egyrészt a háborús-polgárháborús időszak mindent elárasztó kegyetlenségére, másrészt pedig a szomszédok közti szolidaritás teljes felbomlására, a politikai megosztottság hétköznapi szintű megtapasztalására. Ugyanerre a félelemre utal egy másik motívum is, a titkos lista (1413-ban és 1591-ben is találkozunk vele), amelyen állítólag a városlakók nevei mellett titokzatos betűjelek vannak, aszerint, hogy kinek milyen sorsot szánnak az összeesküvők (felakasztás, megkéselés vagy száműzés).

A történetek hatékonyságát mutatja, hogy 1418-ban a történet több hónapon keresztül felbukkan, és az általa bűnösként kijelölt vezetőket, éppen a rémhírtörténetek legitimációjával, több alkalommal megtizedelik.

1562-ben a hugenották és a katolikusok között lép fel hasonló gyilkos ellentét. Itt eltérő formákat ölt a félelem és a feszültség: húsvét előtt a vizsgált párizsi naplókban furcsa történetfoszlányok jelennek meg. Egyik helyen az állandó puskaropogás vetíti előre a készülődő háborút, másutt rejtélyes eredetű puskaropos hordókat találnak hatalmas mennyiségben, majd egy közelben elvonuló hugenotta főnemesi kíséretéről hiszik, hogy már be is tört a városba, és elkezdődött a mészárlás. Néhány nap múlva, az 1418-as történetekhez hasonlóan, a magukat veszélyeztetettnek érző katolikusok rátámadnak ellenfeleikre, és legyilkolják őket. A puskapormotívum visszatérését jelzi, hogy egy évvel később a párizsi Arzenál felrobbanásánál szintén hugenotta összeesküvés gyanúja merül fel, hasonló eredménnyel. Nyilvánvalóan a francia protestantizmus erősen nemesi jellege, a fegyverükkel vonuló hugenotta urak hirtelen feltűnése a városi utcákon kötötte össze a puska- és az új vallás képét.

A rémhír elemeinek jelentésére rávilágító történetekért néha messzebbre kell nyúlni. 1449-ben koldusokat gyanúsítanak meg azzal, hogy bandákba szerveződnek, királyt választanak maguknak, és rendszeresen gyerekeket rabolnak el, akiket meg-

csenkítanak és koldulásra kényszerítenek.¹⁵ Gondolhatnánk arra, hogy csak a korokban oly gyakran előforduló csavargó-összeesküvés mítoszáról van szó: 1390-ben a koldusokat a kutak megmérgezésével gyanúsítják meg, 1523-ban azzal, hogy át akarják játszani az ellenség kezére Párizst, 1524-ben pedig a királyság összes városának felgyújtására való összeesküvéssel; a bűnözők királyválasztása, alvilági állammá vagy céhhé szerveződése pedig szintén visszatérő motívum.¹⁶

Az epizód másfajta jelentést nyer, ha más történeteket is figyelembe veszünk: ebben az évtizedben a martalócok gáztetteihez a párizsi krónikák elkezdik hozzáfűzni a gyermekek váltságdíj alá vetését és a keresztleletlen kisdedek legyilkolását; illetve az 1430-as évek végén Gilles de Rais marsallt azzal vádolják, hogy gyermekek tucatjait kínoztatta és ölte meg kastélyában.¹⁷ Ezeknek a történeteknek közös vonása, hogy a gyermekek mint privilegizált áldozatok jelennek meg, kifejezetten rájuk specializálódó gazemberek karmai között. Az erőszak és az ártatlan gyermekek összekapcsolódása a százéves háború legvégén egyrészt a „már semmi sem szent” üzenetét hordozza (együtt az apácák megerőszkolásával, a templomok feldúlásával és a böjti húsvéssal, amelyek állandó, sztereotíp vádak a katonák ellen), másrészt kifejezi a társadalom teljes pusztulásának, a regeneráció lehetetlenné válásának rémképét. A történetekben megragadható ellenségkép pedig a százéves háború okozta társadalmi változásokra utal: a fosztogató martalócok és a koldusok elszaporodására, a szervezett bűnözés felbukkanására.

Egy 1524-es rémhíreset egy másfajta változás befolyását világítja meg. Ezt az évet *annus mirabilis*nek nevezik a korban: ekkorra várják a világ végét, február elejére pedig a világot elborító második özönvizet ígérik.¹⁸ Ehhez járul az itáliai háborúk kudarcai, a Luther-féle tanok terjedése, az ellenséges csapatok fel-felbukkanása és a csavargók számának növekvése által okozott feszültség.

Ekkor történik, hogy 1524 májusának végén a Párizstól 150 kilométernyi távolságra fekvő Troyes városa leég.¹⁹ Mindenki azonnal gyújtogatókra gondol, és részletes történetek kezdenek keringeni a fővárosban. A gyújtogatók ezek szerint naplopó csavargók, éppen 400-an vannak, gyerekeket béreltek fel, akik külföldről származó titkos gyűlékony keverékeket dobáltak be a pinceablakokon; fortélyos álöltözetet viselnek; már megszállták a fontosabb francia városokat, és Párizs lesz a következő célpont. A hivatalos vizsgálat szintén folyik, néhány csavargót Párizsba hoznak megégetni – a rémhír ekkor kibővül: a csavargók gyerekeit, a kis gyújtogatókat már megégették helyben, ezek a felnőttek csak a maradék. Egy hét elteltével néhány házon titokzatos vörös és fekete keresztek jelennek meg: a rémhír szerint bizonyosan ezek lesznek az először felgyújtandó házak.

A motívumok vizsgálata egyrészt nagyon egyszerű: a szokásos csavargók mellett a tűz és a víz jelenik meg. Forrásaink szövege emellett arról tanúskodik, hogy ebben a helyzetben a motívumok összekapcsolódása zaklatta fel a szerzőket: egyik panaszkodik, hogy háború, árvizek, szélviharok és földrengések, Luther tanai, fagy és gyújtogatás mind egyszerre támadtak az országra, egy másik a gyújtogatók által okozott vízözönről (*déluge*) beszél.

Vajon minek köszönhető a természeti katasztrófák halmozódásának érzete? Ebben az időben a nyomtatott ponyvairodalom révén széles körben ismertté válnak a távoli vidékeket sújtó természeti katasztrófák, és rendkívül keresettek az égi tüneményekről szóló rölapok vagy az évenként kiadott asztrológiai előrejelzések, amelyek a jelekből kiolvasható, fenyegető isteni üzenetet is tartalmazzák. A nagy népszerűségnek köszönhetően az egyes külföldi árvizek, viharok a francia utánnyomások során francia városokba helyeződnek át. Ez a kiadói politika ügyesen kihasználja, és bizonyos mértékben talán hozzá is járul ahhoz, hogy valódi apokaliptikus félelmek jelennek meg a 16. század elején – ennek egyik motívuma tehát a természeti kataszt-

rófák sorozata.²⁰ Az 1520–30-as években nyomtatott röplapon vagy kéziratos naplóban többször megjelennek például olyan csodás égi jelenségek, amelyekben úgy tűnik, mintha Párizs lángokban állna.²¹

Hatott a naplókban megjelenő történetekre a röplapok nyelvezete is: ez utóbbiak ugyanis a címükben mindig „soha nem látott, borzalmas, hihetetlen” eseményeket ígérnek a nyájas olvasónak, aki egyrészt joggal gondolhatja, hogy ez a sok soha nem tapasztalt eset valóban a világvégét jelzi.²² Másrészt ugyanez a szókincs megjelenik egyik naplóírónk gyűjtőgyűjtőkről szóló történetében is, amikor „csodálatra méltó dolog, csodás eset” megjelöléssel írja körül a tűzvészt.

Lezárás

■ A zsákoktól a puskaporig 150 év telt el, és mindebből következtethetünk arra is, hogy középkor és kora újkor határát átlépve az időközben végbement nagy átalakulások teljesen megváltozott helyzetet teremtenek korszakunk eleje és vége között. A reformáció, a nyomtatás, az elszegényedés, a haditechnika nyilvánvalóan nyomot hagynak a történeteken, ám az események és az elbeszélte történetek közötti kapcsolatot a történetek felboncolása, a motívumok kontextusba illesztése útján ragadható meg.

Látható például, hogy a könyvnyomtatás elterjedése, az információk viszonylagos bősége nem egy archaikusnak is vélhető rémhírterjedés ellenében működik, hanem éppen hogy új motívumokat, nyelvezetet, stílust kölcsönöz neki. A jó száz éve használt puska csak a hugenották kezében feltűnve válik veszedelmes motívummá. A mindenütt jelen lévő csavargókkal szemben táplált állandósult aggodalom elhalványul a város húsba vágó, polgárháborús megosztottsága mellett. Ez a szomszédokat egymás ellen fordító félelem gyakran vezet rendkívül kegyetlen mészárlásokhoz, míg a marginálisok elleni fellépés általában a törvényes eljárás keretei között marad.

A bemutatott példák mellett (a forrásadottságok hiányosságai ellenére) rámutathattak a fenyegető híresztelések változatos megjelenési formáira. A rövid időszakon belül működő, intenzív, részletesen kidolgozott és továbbfejlődő történetek mellett találkozhatunk egyrészt a néhány évtized alatt mindig más alakban felbukkanó, a fenyegetett értékeket időről időre aktualizáló példás történetekkel, amelyek azután a kontextus változásával valódi, mozgósító erejű rémhíreké válhatnak; másrészt pedig olyan rémhírkezdeményekkel is, amelyek az általunk vizsgált források szintjén még nem álltak össze koherens történetekké. Korszakunkban még nem jelennek meg az újabb lépcsőfokot jelentő nagy összeesküvés-elméletek, amelyek az elszórtan felbukkanó történetekből világmagyarázó elvet, egy mindent behálózó sötét tervet kovácsolnak – ez majd a felvilágosult 18. században következik be.

A rémhírek görbe tükre tehát speciális módon reflektál a múltra: rámutat, hogy az adott korszakban és közösségben mely jelenségek jelenthették a korabeli tapasztalatok leginkább aggasztó, eszmecserére és cselekvésre készítő elemeit. A fantazmagóriák, furcsa történetek, a tényszerű igazságot számon kérő történész számára hasznavehetetlen ferdtések pedig rávilágítanak a valóság és a valóságról kialakított képzetek képlékeny kapcsolódási pontjaira, az események és történetbe foglalásuk közti válogató, átszervező munkára, a bonyolult folyamatok esetenként eltérő megélésére, vagy éppen a történetek többrétű társadalmi felhasználására.

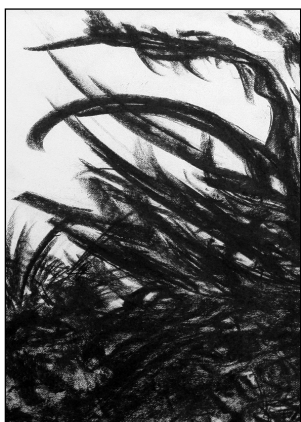
■ JEGYZETEK

1. Pl. Szvetelszky Zsuzsanna: A pletyka. Bp., 2002; David Southwell – Sean Twist: Rejtélyes esetek : a legérdekesebb összeesküvés-elméletek. Bp., 2006; Daniel Pipes: Összeesküvések: a paranoia évezredes története.

- Bp. 2007; Pascal Froissart: *La rumeur. Histoire et fantasmes*. Paris, 2007; Emmanuel Kreis: *Les puissances de l'ombre. Juifs, jésuites, francs-maçons, réactionnaires. La théorie du complot dans les textes*. Paris, 2009.
2. Pascal Froissart: *L'historicité de la rumeur. La rupture de 1902. Hypothèses 2000*. 1. 315–326.
3. Fernand van Langenhove: *Comment nait un cycle de légendes. Francs-tireurs et atrocités en Belgique*. Lausanne, 1916.; Bernard Hart: *The psychology of Rumor. Proceedings of the Royal Society of Medicine* 1916. 1–26; Bloch, Marc: *Réflexions d'un historien sur les fausses nouvelles de la guerre. Psychologie collective. Revue de synthèse historique* 1921. 8. (Új kiadása: Paris, 1999.)
4. Gordon W. Allport – Leo Postman: *The psychology of rumor*. New York, 1947; Tamotsu Shibutani: *Improvvised news: a sociological study of rumor*. Indianapolis, 1966; Ralph L. Rosnow – Gary Alan Fine: *Rumor and Gossip. The social psychology of hearsay*. New York, 1976.
5. Lásd például Hankiss Elemér: *Az információhiányról*. In: *Uő: Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Bp., 1983. 295–347; Pataki Ferenc: *Bűnbakkepzési folyamatok a társadalomban: a bűnbakjelenség*. Bp., 1993; Angelusz Róbert: *Mondják, mert hallották. A híresztelés és a rémhír természetrajzához*. In: *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Bp., 2001. 315–333.
6. *La Grande Peur de 1789*. Paris, 1932. (Angol fordítása: *The Great fear of 1789: Rural panic in revolutionary France*. New York, 1973.)
7. Jean Delumeau: *La peur en Occident 14e – 18e siècle*. Paris, 1978. 176.
8. Például Alain Corbin: *Le village des cannibales*. Paris, 1990. (*The village of Cannibals: Rage and murder in France 1870*. Cambridge, Mass., 1992); David Nirenberg: *Communities of violence: persecution of minorities in the Middle Ages*. Princeton, 1996; Carlo Ginzburg: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése*. Budapest, 2003.
9. Claude Gauvard: *Rumeur et gens de guerre dans le royaume de France au milieu du XVe siècle*. In: *Hypothèses 2000*. 1. 281–292.
10. Arlette Farge – Jacques Revel: *Logiques de la foule. L'affaire des enlèvements d'enfants Paris 1750*. Paris, 1988. (Angol változata: *The Vanishing children of Paris. Rumor and politics before the French Revolution*. Cambridge, 1991.)
11. Arlette Farge: *Dire et mal dire: l'opinion publique au XVIIIe siècle*. Paris, 1992. (Angol változata: *Subversive words. Public opinion in eighteenth-century France*. Cambridge, 1994.) Az anekdotáról legújabb magyarul lásd még Lionel Gossman: *Anekdota és történelem*. In: *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. (Szerk. Kisantal Tamás) Kijarat kiadó, Bp., 2009. 217–248.
12. Andy Wood: *The 1549 rebellions and the making of early modern Europe*. Cambridge, 2007; Ottavia Niccoli: *Prophecy and people in renaissance Italy*. Princeton, 1990; Philippe Contamine: *Les prédictions annuelles astrologiques, genre littéraire et témoin de leurs temps*. In: *Uő: Des pouvoirs en France 1300–1500*. Paris, 1992. 191–201; Simon Walker: *Rumor, sedition and popular protest in the reign of Henry IV Past and Present 2000*. 1. 31–65.
13. Vizsgált szerzőink: a 15. századi esetekre Jean Juvénal des Ursins, Nicolas de Baye, Clément de Fauquembergue, az ügynevezett Párizsi Polgár, a 16. századiakra pedig Nicolas Versoris, Pierre Driart, Jehan de la Fosse, Pierre de Paschal, Pierre de l'Estoile és Pierre Bruslart. A részletes bibliográfiai adatokat lásd a tanulmány hosszabb változatában.
14. Az esetről lásd bővebben Novák Veronika: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén*. Bp., 2007. 259–277.
15. Bronislaw Geremek: *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*. Paris, 1976. 231–234.
16. Peter Burke: *Perceiving a counter-culture*. In: *Uő: The historical anthropology of early modern Italy. Essays on perception and communication*. Cambridge, 1987. 63–75.
17. Gauvard: i. m.; Georges Bataille: *Le procès de Gilles de Rais*. Paris, 1965.
18. Denis Crouzet: *Sur la signification eschatologique des „canards” (France, fin XVe – milieu XVIe siècle)*. In: *Rumeurs et nouvelles au temps de la Renaissance*. (Szerk. Marie-Thérèse Jones-Davies) Paris, 1997. 25–45.
19. Penny Roberts: *Agencies human and divine: fire in French cities, 1520-1720*. In: *Fear in early modern society*. (Szerk. William G. Naphy – Penny Roberts) Manchester – New York, 1997. 9–27.
20. Denis Crouzet: *Les guerriers de Dieu: la violence au temps des troubles de religion*. Champs Vallon, 1990.; Pierre Seguin: *L'information en France avant la périodique. 517 canards imprimés entre 1529 et 1631*. Paris, 1964.
21. Lásd pl. *La terrible et merveilleux signe qui a este veu sur la ville de Paris avec vent grand clarte et lumiere tempeste et fouldre*. 1530 (BNF LK 7 Res 27224).
22. Magyarul lásd: Roger Chartier: *Népi olvasók, népszerű olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. (Szerk. Guglielmo Cavallo – Roger Chartier) Bp., 1997. 305–320.

KÁRMÁN GÁBOR

HONNAN TUDTAK TÖRÖKÜL A 17. SZÁZADI ERDÉLYIEK?

A kisebb követségek,
így az erdélyiek emellett
abban is biztosak
lehettek, hogy
tolmácsaikat a nagyobb
hatalmak diplomatái
lepénzelik, így titkaikról
rajtuk keresztül
tudomást szereznek.

A címben feltett kérdésre létezik egy roppant egyszerű válasz: sehonnan. Az Erdélyi Fejedelemség ugyan az Oszmán Birodalom vazallusállama volt, ám lakóinak mindennapi életében, békeidőben a törökök szinte semmilyen szerepet nem játszottak: Moldvával és Havasalfölddel ellentétben az állam határain belül egyáltalán nem állomások voltak oszmán csapatok, és a fejedelemség területére nem települtek be törökök. Az időnként a fejedelmi udvarba, követségbe érkező oszmán tisztségviselőkön kívül az erdélyiek túlnyomó többsége csak akkor látott törököket, amikor a Birodalom seregei a fejedelemség területére léptek; egyébként mivel erre nagyjából negyven-ötven évenként sor került, a sajnálatos élmény majdnem minden generációnak osztályrészül jutott. Ahogyan Horn Ildikó a kora újkori erdélyiek idegennyelv-tudásáról szóló ismereteinket összefoglaló cikkében jelezte: még a fejedelemség vezető politikusai közül is csak azok tanulták meg a török nyelvet, akik valamilyen ok miatt hosszabb időt voltak kénytelenek eltölteni Isztambulban – általában azért, mert száműzetésbe kényszerültek.¹ Bethlen Gábor vagy Székely Mózes példája azonban semmiképpen nem általánosítható a fejedelemség elitjének egészére nézve.

Az iskolai oktatásban – a korszak pedagógiai elveit tekintve tulajdonképpen azt mondhatnánk: természetesen – nem volt jelen a török nyelv, hiszen a kollégiumi képzés célja nem valamiféle praktikus ismeretek átadása volt, hanem egyrészt a retorikai képességek (elsősorban is a latin nyelvtudás) fejlesztése, másrészt felkészítés a szent szó-

vegek és az azok értelmezéséhez elengedhetetlen filozófiai traktátusok olvasására.² Az egyetlen keleti nyelv, amely része volt egy 17. századi erdélyi kollégium curriculumának, a héber volt. A fejedelemség legelitebb oktatási intézményének számító gyulafehérvári kollégium tanmenetét három, a németországi Herbornból hozott tanár, Johann Heinrich Alstedt, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philipp Piscator dolgozta ki az 1620-as évek végén. Tervezetük szerint az Ótestamentum nyelvének alapjait a legfelsőbb évfolyam diákjainak kellett volna elsajátítaniuk.³ Azonban hogy ez a gyakorlatba is átment-e, arról lehetnek kétségeink. Ellenkező esetben aligha tartotta volna szükségesnek Apáczai Csere János 1653-ban, ugyanebben a tanintézetben *A bölcsesség tanulásáról* tartott székfoglalójában, hogy hosszasan érveljen a héber nyelv oktatásának bevezetése mellett, amelyet ő személyesen magántanártól volt kénytelen tanulni.⁴ Jellemző, hogy még a kizárólagosan retorikai-poétikai jellegű képzést a reáliák, a korszakban hatalmas fejlődésnek indult természettudományok irányában kibővíteni akaró Apáczai sem a török nyelv oktatását javasolta, hanem a héber mellett az arabét.⁵ Ennek révén nyílt volna meg ugyanis szerinte a diákok előtt a lehetőség arra, hogy elmélyedjenek az ókori görög gondolkodók rendszerének megismerésében, hiszen azok legfontosabb középkori kommentárjai az arab nyelvterrületről származnak. A török nyelv elsajátításának a fejedelemség politikai helyzetéből adódó esetleges hasznai nyilvánvalóan nem jelentettek figyelembe veendő szempontot a korszak iskolatörténetében. Az elitképzés kivételes eseteiben – mint például a gyulafehérvári udvari iskola Keresztúri Bíró Pál által összeállított tanmenetében – helyet kaphatott a török nyelv alapjainak elsajátítása is. Ennek eredménye csak a nemesség egészen kicsiny csoportját ruházta fel egy nem kifejezetten magas színvonalú nyelvtudással, hiszen Keresztúri – aki maga nem tudott törökül – ugyan megtaníthatta a szókincs egyes elemeit, de Bethlen Miklós beszámolója szerint a grammatikával nem töltöttek időt, így rejtély, hogy miképpen tudták a nyelvet bármilyen szinten használni.⁶

Voltak azonban olyan területek, amelyeken nyilvánvalóan szükség volt a török nyelv ismeretére. Elsősorban persze a fejedelemségben nagy népszerűségnek örvendő „török áruk” közvetítői, a kereskedők jutnának a kutató eszébe, a fejedelemség kalmárjainak azonban nem volt szükségük török nyelvtudásra. Az Oszmán Birodalomból érkező árukat ugyanis havasalföldi kereskedők szállították Nagyszebenig, a századoknak csak a nyugat felé való továbbításról kellett gondoskodniuk; a 17. század második felében pedig a „görög”, illetve örmény kereskedők hozták az oszmán termékeket: így aztán nem tudunk arról, hogy erdélyi kereskedők a Birodalom útjait járták volna.⁷ Akadt azonban egy másik csoport, amelynek igencsak nagy szüksége volt a török nyelv ismeretére. A diplomaták nyelvtudása alkalmasint közügy volt: tárgyalásaik során minden apró részletnek nagy jelentősége lehetett, ezért a nyelvek közötti megfelelő átjárás biztosítása állami feladatnak számított.

A legtöbb főkövet és Isztambulban rezideáló diplomata azonban nem beszélt az oszmán török nyelvet: még azok között is, akiknek nyelvtudásáról bármit tudunk, elenyésző számban vannak azok, akik tudtak törökül. Ellentétben az Európa nyugati feléből érkező isztambuli diplomatákkal, az erdélyiek csak egyetlen évig maradtak az oszmán fővárosban, ez pedig az esetek legnagyobb részében nem bizonyult elegendőnek a nyelv elsajátítására.⁸ A portai tolmácsok, az ún. dragománok természetesen mindig rendelkezésre álltak, ám az köztudott volt, hogy ezeket az embereket – akik a 16. században főleg renegátok, később fanarióta görög származásúak voltak – lojalitásuk a szultánhoz fűzte, és minden hasznos információt, amely keresztülment a kezükön, továbbítottak az oszmán hatalomnak.⁹ A kisebb követségek, így az erdélyiek emellett abban is biztosak lehettek, hogy tolmácsaikat a nagyobb hatalmak diplomatái lepénzelik, így titkaikról rajtuk keresztül tudomást szereznek. Az erdélyi kö-

vetségen hosszú évtizedekig portai tolmácsként szolgáló magyar renegát, Zülfikár aga például újra és újra előtűnik a korabeli császári követ, Simon Reniger jelentésében: egyrészt a tőle kapott információk, másrészt a neki adott kenőpénzzel kapcsolatos kérdések miatt.¹⁰

A tolmácsok mint hírszerzők problémájára természetesen számos megoldás született. A korai időszakban a követségek konstantinápolyi, de a Portához nem kötődő tolmácsokat fogadtak fel; ezek lojalitása és szakértelme azonban szintén megkérdőjelezhetőnek bizonyult. A velencei követség volt az első, amely saját tolmácsképző intézményt hozott létre az oszmán fővárosban 1551-ben: a *giovanni della lingua* néven emlegetett tanítványok úgy nyerhettek bevezetést az oszmán nyelvbe és politikai kultúrába, hogy közben megőrizték Velencéhez tartozásukat. Példájukat több mint egy évszázaddal később, 1669-ben követte a francia külpolitika a *jeunes de langue* intézményének bevezetésével, akiket először Konstantinápolyban, a 18. században pedig már Párizsban képeztek ki. Hasonló utat jártak be a császári követség *Sprachknab*éi is, és még az Isztambulban állandó követséget fent nem tartó Lengyel–Litván Unió is rendszeresen küldött az oszmán fővárosba embereket, hogy azok ott sajátíthassák el a nyelvet.¹¹ Az Erdélyhez hasonló helyzetben lévő, oszmán adófizető államok közül Raguzáról tudjuk, hogy nagy hangsúlyt fektetett a tolmácsképzésre. Az Oszmán Birodalmon belül kiterjedt kereskedelmi hálózattal rendelkező városállamnak erre kiváló lehetőségei voltak: a raguzai tolmácsok általában csak azután mentek Isztambulba, hogy hosszú időt töltöttek el a birodalom más városaiban, Thesszalonikiban, Drinápolyban, Szmírnában vagy Plovdivban.¹²

Erdély portai követségén is működött egy, a *giovanni della lingua*hoz nagyon hasonló hivatal: a török deákok intézménye.¹³ A követség időnként arra kényszerült, hogy ad hoc módon felfogadjon ilyen-olyan nyelvtudással rendelkező erdélyieket tolmácsolási feladatokra: ismertek például olyan esetek, amikor a követség levelezésének hordozásáért felelős ún. „posta”, aki hosszas utazásai alatt elsajátíthatta a török nyelvet, kapott tolmácsi megbízatást.¹⁴ Hozzájuk képest a török deákok minőségi különbséget jelentettek: őket a fejedelem abból a célból küldte Isztambulba, hogy elsajátítsák a nyelvet, és ehhez – legalábbis elvben – minden segítséget meg is adott nekik. Cserében viszont feladatuk jóval nehezebb volt: nemcsak az utcán beszélt, hétköznapi nyelvi normát kellett elsajátítaniuk, hanem az Oszmán Birodalom kancelláriai nyelvét, a számos arab és perzsa elemet tartalmazó *oszmánlit*. Ráadásul nemcsak nyelvhelyességi, hanem stilisztikai elvárásokkal is szembe kellett nézniük: a fejedelmek aligha voltak lelkesek, ha követeiknek azért kellett mentegetőzniük a Fényes Portán – ahogyan az Barcsai Ákossal történt –, mert a szultánnak szóló levél, a török deák hibájából, rossz stílussal, „parasztul” volt fogalmazva.¹⁵

Az Erdélyi Fejedelemség fennállása alatt mindössze tíz olyan emberről tudunk, akik a török deák hivatalát viselték.¹⁶ Furcsa, hogy a legtöbb információval annak a tanulási folyamatáról rendelkezünk, akinek a karrierje a legkevésbé sem kezdődött tipikus módon. Rozsnyai Dávid az adót beszolgáltató főkövettel és a kapitihával (tehát a fejedelemség portai ügyvivőjével) együtt indult el a Portára, az 1663-as év hadi viszonyai miatt Isztambulba azonban csak két évvel később jutott el. Az erdélyiek abban az évben Eszéken találkoztak a hadaival Magyarország felé tartó nagyvezírral, és a főkövet a találkozó után vissza akart térni Erdélybe: a kapitíha viszont a két mellette lévő közül csak az egyik török deákot akarta a Fényes Portára magával vinni. Mivel Rozsnyai társa, Brankovics György már beszélt valamennyire törökül, rá esett a választás: Rozsnyainak rövid úton vissza kellett volna tehát térnie Erdélybe, ha a Porta görög származású főtölmácsának, Nikusziosz Panagiotésznek (ismertebb török néven Panayotinak) nem lett volna sürgősen szüksége valakire, aki latinról magyarra tud neki tolmácsolni. Így Rozsnyai a portai főtölmács kíséretében maradt, és

valamivel később ott kezdte meg a török nyelv elsajátítását is: a következő évet nagyrészt Belgrádban töltötte, és itt tett szert annak a nyelvtudásnak alapjaira, amellyel a következő öt évtized fejedelmeit szolgálta.

Annyiban azonban Rozsnyai mindenképpen a többi török deák mintáját követte, hogy az alapvető ismeretek – így az ábécé – elsajátítása után tanulásához tanítómestert, ún. hodzsát fogadott fel.¹⁷ Hasonlóképpen hodzsától tanult Romosz János és Harsányi Nagy Jakab is – utóbbi ráadásul nem is akárkítól: tanítója oktatta török nyelvre az előbb említett Panayotit is, aki aztán fényes karriert futott be, az Oszmán Birodalom történetében először ő kapta meg a fődragománi címet.¹⁸ Figyelemre méltó, hogy egyetlen adat sem utal arra, miszerint a Gyulafehérvárt működő, tapasztalt török deákok a nyelvtudás alapjainak átadásával segítették volna a pályájukat éppen csak megkezdő fiatalembereket.

Rozsnyai naplótöredékeinek köszönhetően még azt is tudjuk, hogy mennyit fizettek a török deákok hodzsáiknak: ha mindennap vettek tőlük órákat, akkor maximum 10–15 tallért, éves fizetésük 5–7, százalékát kellett tanáruk bérére költeniük.¹⁹ A legnagyobb, a nyelvtanuláshoz kötődő kiadást az jelentette, hogy fejlődésük felgyorsítása érdekében „házat fogadtak” maguknak, tehát a követség többi tagjától külön költöztek. Ennek pedagógiai hasznára Boldvai Márton kapitálya világított rá, amikor arról számolt be fejedelmének, hogy Romosz Jánosnak nincs elég pénze a saját háztartás fenntartására: „haza kell ide az én asztalomhoz járni nyavalyásnak enni (kit én nem bánok ugyan), de itt miközöttünk magyarul beszélvén, semmit nem tanulhat.”²⁰ A külön szállás bérlésére fordított összeghez képest az a pénz már igazán elenyésző lehetett, amelyet a stíluskövetelmények gyakorlásához használatos kancelláriai iratok beszerzésére fordítottak – Rozsnyai például egész komoly gyűjteményt hagyott hátra különféle oszmán diplomáciai iratokból.²¹

Arról mindazonáltal semmilyen adattal nem rendelkezünk, használtak-e az erdélyi török deákok valamiféle tankönyvet a nyelv elsajátításához. Nagyon valószínű, hogy nem: a 17. század második feléig elenyészően kevés, a török nyelv elsajátításához használandó könyv látott nyomtatásban napvilágot, és kérdés, hogy André Du Ryer *Rudimenta grammatices linguae turcicae*-ja vagy Giovanni Molino szótára Isztambulban hozzáférhetőek voltak-e.²² A dubrovniki levéltárban fennmaradt néhány díszes kiállítású kéziratos török ábécéskönyv, amelyet a raguzai tolmácsok oktatásához használtak – hasonlóról Erdélyből nincs tudomásunk.²³ Az azonban bizonyos, hogy amikor az 1660-as évek végén hirtelen megsokasodott a török nyelv tanulásával kapcsolatos könyvek száma Európában, ennek a fellendülésnek erdélyi szereplője is volt, a korábban már említett Harsányi Nagy Jakab személyében.

Harsányi Nagy Jakab 1615-ben született, alighanem a Partiumban.²⁴ Nyugat-európai, Franekerben és Leidenben végzett egyetemi tanulmányai után – amelyeknek során Cambridge-be és Edinburgh-ba is eljutott – az 1640-es évek végén a nagyvárad kollégium rektora lett. Ebben a funkciójában érte a szatmárnémeti zsinat megrovása puritánus nézetei miatt.²⁵ Az 1650-es évek legelején a tanítást elhagyó Harsányit az erdélyi nagyobb kancellária írnokai között találjuk. Innen került ki 1651 második felében a Portára, ahol az ún. török deák posztját töltötte be. Az évtized nagy részét Konstantinápolyban töltötte, a fejedelem bukása után a Héttoronyba is bezárták. Egy rövid havasalföldi kitérő után visszatért a fejedelemségbe, amelyet Nagyvárad esete után, birtokai elvesztével kellett végleg elhagynia.²⁶

1660 és 1667 között Harsányit egy száműzött moldvai vajda, Gheorghe Ștefan szolgálatában találjuk. Őt követve Európa gyakorlatilag egész keleti felét beutazta, még Moszkvában is járt, de képviselte urát Brandenburg, később Svédország udvaraiban is. Az évtized közepén, még mindig a vajda szolgálatában, az akkor svéd uralom alatt álló Stettinben telepedett le. A pomerániai városban érte Frigyes Vilmos

brandenburgi választófejedelem üzenete, aki 1667-ben Berlinbe invitálta, és udvari tanácsosi rangot ajánlott fel neki.²⁷ Harsányi itt töltötte élete utolsó éveit – valamikor 1679 októbertől és 1684 májusa között bekövetkezett haláláig –, és itt, Cölln an der Spreeben, az elektor udvari nyomdájában látott napvilágot könyve, a *Colloquia Familiaria Turcico-Latina* (azaz, Rotterdami Erazmus munkája magyar fordításának címét parafrázálva, a *Török-latin beszélgetések*) 1672-ben.²⁸

A *Colloquia* Harsányi egyetlen ismert könyve. Tartalmát az Oszmán Birodalomról folytatott beszélgetések teszik ki, amelyek párhuzamosan oszmán török, illetve latin nyelven folynak. Két főszereplője, a Követ és a Tolmács beszélgetésének legfontosabb témái az Oszmán Birodalom tisztségviselői, hivatalnokai a Szultáni Udvaron kívül és belül, kormányzata, tengeri és szárazföldi hatalmának összetevői, illetve a törökök természete és sokféle szokásai, vallása és szektái – ahogyan a címlapon olvasható hosszas magyarázat összegzi. A két főszereplő mellett a kötet lapjain feltűnnek más figurák is, a Kalauz, a Fogadós, néhány Katona és egy Boltos, akik a saját szakmájukkal kapcsolatos kérdésekhez szólnak hozzá.

A nyelvkönyveknek ez a típusa késő középkori fejlemény volt a nyelvpedagógia terén, és először a latin oktatásában vált népszerűvé. A klasszikus, középkorban alkalmazott módszer a nyelvtan bebifláztatása után klasszikus szerzők szemelvényeinek memorizálására épült. Ehhez képest újdonságot jelentett a beszédhelyzeteket szimuláló könyvecskék megjelenése, amelyek közül a legismertebb a már említett Rotterdami Erazmus *Colloquia Familiaria*-ja.²⁹ Az új típusú tankönyv – miközben nem szorította ki végleg a régi típusú, klasszikusokra épülő szemelvénygyűjteményt – nagy népszerűsége miatt és még a 16. században megjelentek a vernakuláris nyelvekre alkalmazott példányai; sőt megindult specializálódása is: a kimondottan utazóknak készült beszélgetési útmutatók írásának máig élő tradíciója erre az időszakra nyúlik vissza.³⁰ A török nyelv tanulásához mindazonáltal Harsányi Nagy Jakab előtt nem írt senki hasonló segédkönyvet: az 1660–70-es években megjelenő többi munka a klasszikus leíró nyelvtanok és szótárak kategóriájába tartozik.³¹ A tematikusan csoportosított szóanyag Harsányi módszerét korának legnagyobb újtójával, Comeniusszal rokonítja – ami persze megszorításokkal értendő, hiszen a cseh pedagógus számos új eredménye, mint a fokozatosság elve (tehát hogy a könnyebbtől a nehezebb felé halad) vagy a vizuális eszközök használata hiányzik az erdélyi török deák munkájából.³² Ha a török nyelv tudományos feldolgozásáért kortársai, mint a bécsi udvarban szolgáló Gianbattista Podestà és Franz Mesgnien von Meninski többet tettek is, a nyelvkönyvről alkotott modern elképzeléseinkhez Harsányi munkája áll közelebb.

Ugyanakkor Harsányi Nagy Jakab könyve – akárcsak Rotterdami Erazmusé – nemcsak a nyelvtanítást tűzte ki célul. Míg a holland humanista által írt szatirikus párbeszéd az olvasó morális épülését szolgálja, Harsányi az Oszmán Birodalomról rendelkezésre bocsátott részletes információival egész konkrét politikai célt tűzött ki maga elé. Amint azt a könyv végén olvasható, latin nyelvű beszédében közli is: célja az volt, hogy elérje Európa keresztény fejedelmeinek összefogását a török ellen. A könyv kiadásának éve, 1672 kiváló apropót szolgáltatott mindehhez, hiszen ebben az évben a Lengyelország elleni oszmán támadás hírei egész Európát lázban tartották.³³ Nem Harsányin múlt, hogy az általa kívánt hatást mégsem sikerült elérnie, inkább az alacsony példányszámon: Johannes Christian Clodius lipcsei orientalista, aki 1730-ban újra kiadta Harsányi néhány dialógusát török nyelvtanának mellékletében, az előszóban hálás köszönettel emlékezett meg a berlini királyi könyvtárossról, akitől hozzájutott ehhez a ritka könyvhöz.³⁴ Az erdélyi turkológus politikai felvetéseire egyáltalán nem ismerünk reakciót. A könyv ma Wolfenbüttelben, illetve Varsóban található példányain azonban számos marginális feljegyzés van: a

latin betűvel szedett török szavak mellé arab betűs megfelelőiket is felírták a könyv különböző tulajdonosai.³⁵ Harsányi tehát, ha politikai programja nem is gyakorolt hatást, a *Colloquia* másik célját legalábbis részlegesen mégis elérte, és könyve, kis példányszáma ellenére sem maradt ki teljesen a keleti nyelvek iránt érdeklődő európai *respublica litteraria* vérkeringéséből.

■ JEGYZETEK

1. Horn Ildikó: Nyelvtanulás – nyelvtudás az Erdélyi Fejedelemségben. Történelmi Szemle 2009. 1. 45–58.
2. Mindmáig talán a legjobb összefoglalás a 17. századi tananyagról és az erdélyi kollégiumok állapotáról: Bán Imre: Apáczai Csere János. Akadémiai, Bp., 1958. 42–59.
3. Szabó Károly (kiad.): A gyula-fehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. In: Történelmi Tár 1879. 797–805.
4. Apáczai Csere János: A bölcsesség tanulásáról. In: Magyar gondolkodók 17. század. (Szerk. Tarnóc Márton) Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1979. 640–643; Bán Imre: i.m. 51.
5. Apáczai Csere János: i. m. 633–635, 643–644.
6. A török nyelv tanulásáról lásd Bethlen Miklós: Élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. (Szerk. V. Windisch Éva) Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1980. 541. Bár Dienes Dénes amellett érvel, hogy Bethlen Miklós túlzásba esett, amikor azt állította, hogy Keresztúri anélkül tanított számos nyelvet, hogy maga ismerte volna őket, ám a törökkel kapcsolatban neki sincs ellenvetése. Lásd: Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655). Szerzői kiadás, Sárospatak, 2001. 90–93.
7. Legújabbban lásd Pakucs Mária: Sibiu – Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania. Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 2007.
8. Bíró Vencel: Erdély követei a Portán. Minerva, Cluj, 1921. Az erdélyi követség szervezeti felépítésére az Apafi-korban szintén nagyon informatív: Molnár István: Rozsnyai Dávid török deák. Stephaneum, Bp., 1909.
9. A dragománokról mint hírforrásokról lásd Ágoston Gábor: Birodalom és információ. Konstantinápoly mint a koraiújkori Európa információs központja. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjes Géza emlékére. (Szerk. Hausner Gábor) Argumentum, Bp., 2005. 48–54. A császáriakról: Peter Meienberger: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in dem Jahren 1629-1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Lang, Bern – Frankfurt, 1973. 94–95; a holland követségről: Alexander de Groot: The Dutch Nation in Istanbul, 1600–1985. A Contribution to the Social History of Beyoğlu. Anatolica 1987. 14. 135; a 17. század közepén létrejövő főtölmácsi hivatalról: Nestor Camariano: Alexandre Mavrocordato le Grand Dragoman. Son activité diplomatique. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1970.
10. Reniger jelentése III. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1653. jún. 16.) többek között arról informálja a császárt, hogy a Zülfikár ágának szánt 100 dukát egy részének kifizetését visszatartotta, mert az előző év őse óta nem kapott tőle igazán hasznos információt. Lásd ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 126. Fasz. 62/b. Konv. D. fol. 168v (= MOL Filmtár X 880 W3584 tekercs). Zülfikár ágáról lásd még Bíró Vencel: i.m. 97; Kármán Gábor: Translation at the 17th century Transylvanian embassy at Constantinople. In: Osmanische Orient und Ostmitteleuropa (Hrsg. von Robert Born und Stephan Conermann). Steiner, Stuttgart, 2010 (megjelenés előtt).
11. A kérdés áttekintéseit adják Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. (Szerk. Nagy Mariann) JPTE – MTA TTI, Bp. – Pécs, 1997. 94–95.; Kerekes Dóra: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. Századok 2004. 148. 1196–1202. A velencei és francia tolmácsképzésre: Isabella Palumbo Fossati Casa: L'École vénitienne des „giovanni di lingua”, illetve Andrei Pippidi: Drogmans et enfants de langue. La France de Constantinople au XVIIe siècle; mindkettő in: Istanbul et les langues orientales. Actes du colloque organisé par l'IFEA et l'INALCO à l'occasion du bicentenaire de l'Ecole des Langues Orientales. Istanbul 29–31 Mai 1995. (Ed. Frédéric Hitzel). L'Harmattan, Paris – Montréal, 1997. 109–122, ill. 131–140. Lásd még Robert Mantran: La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs (XVIe et XVIIe siècles). Hachette, Paris, 1965. 171. A császáriakra lásd Kerekes Dóra: i. m., illetve a korai kezdeményezésekre: Peter Meienberger: i. m. 95–96. A császári tolmácsokkal kapcsolatos problémákra a 17. század közepén: Hiller István: A tolmácsper. In: Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. (Szerk. Horn Ildikó) ELTE BTK Középkori és Kora-újkori Magyar Történelmi Tanszék, Bp., 1993. 147–186. A lengyelekről lásd Tadeusz Majda: L'École polonaise des langues orientales d'Istanbul au XVIIIe siècle. In: Frédéric Hitzel: i. m. 123–128. Lásd még Dariusz Kolodziejczyk: Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Brill, Leiden, 2000. 178–179.
12. Vesna Miović: Dragomans of the Dubrovnik Republic. Their Training and Career. Dubrovnik Annals 2001. 5. 83–84.
13. Részletesen lásd Kármán Gábor: Az erdélyi török deákok. Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban. Sic Itur ad Astra 2006. 1–2. 155–182.
14. Fogarasi János postakövetről mint tolmácsról lásd Cserményi Mihály levelét Bornemisza Annának (Drinápoly, 1665. aug. 29.). Török-magyarkori állam-okmánytár. IV. (Szerk. Szilády Áron és Szilágyi Sándor) Eggenberger, Pest, 1871. [a továbbiakban: TMÁO IV. 261. Ő egyike volt a fejedelemség leghosszabb ideig hivatalban lévő „postáinak”: első említése 1646-ból származik, az utolsó 1683-ból. Kovács Péter, akinek postaköveti tevékenységét 1664–1668 között tudjuk dokumentálni, Székely Mózes I. Apafi Mihálynak írott levelében szerepel tolmácsként (Drinápoly, 1668. ápr. 2.). TMÁO IV. 407. Általában a „postákról” lásd Bíró Vencel: i. m. 101–105.

15. Lásd Szilvási Bálint követ panaszát, amelyet az 1659-es beszercei országgyűlés naplójából ismerünk: Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XII. 1658–1661. (Szerk. Szilágyi Sándor) Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1887. 188.
16. „Az erdélyi török deákok” című cikkemben összeállított listájuk javított verzióját lásd Kármán Gábor: Translation... i.m
17. Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. (Szerk. Szilágyi Sándor) Eggenberger, Bp., 1867. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. II. Scriptores, 8., a továbbiakban MHHS VIII. 276–278; 320–330; Molnár István: i. m. 20–21.
18. Romosz hodzsájáról: Sebesi Ferenc jelentése II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1653. szept. 14.) Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez. (Szerk. Szilágyi Sándor) Eggenberger, Bp., 1874. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 23., a továbbiakban MHHD XXIII. 129–131; Harsányiéről: Thordai Ferenc jelentése II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. máj. 19.). Uo. 349.
19. Rozsnyai, naplója szerint, 1664 májusában napi 2 oszpora (akcse) fizetségért fogadott fel egy hodzsát, majd augusztusban helyette egy másikat választott, akinek naponta 4 oszporát fizetett. MHHS VIII. 276–277. Azt Harsányi esetéből tudjuk, hogy a hodzsza mindennap felkereste: Harsányi Nagy Jakab jelentése II Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. jún. 27.) MHHD XXIII. 398. Rozsnyai fizetése 100 aranyforint (200 tallér volt). Rozsnyairól Elekes Mihály: Rozsnyai Dávid élete és művei. Traub, Szeged, 1905. 24; úgy tűnik, ez általános járandósága volt a fordítással foglalkozóknak: Zulfikár ugyanennyi fizetést kapott, lásd Bíró Vencel: i. m. 97. A 17. század nagy részében 100 akcse ért egy tallért.
20. Boldvai Márton jelentése II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1652. júl. 27.). MHHD XXIII. 111.
21. Rozsnyai egyetlen alkalommal jegyezte fel, hogy „vöttem az hoczától egy török császár donatioját”, ez 206 akcséjébe került. Lásd MHHS VIII. 276–277. Rozsnyai „Történt dolgok I. Ferdinándtól I. Leopoldig” címet viselő munkája jórészt oszmán oklevélgyűjteményét tartalmazza: MHHS VIII. 23–261.
22. Franz Babinger: Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls. Die Welt des Islams 7 (1919) 3–4. 103–116; Alastair Hamilton – Francis Richard: André Du Ryer and Oriental Studies in Seventeenth-Century France. The Arcadian Library – Oxford University Press, London – Oxford, 2004. 59–71.
23. Drzavna Arhiva u Dubrovniku, Acta Turcarum.
24. A tanulmány Harsányi Nagy Jakabról szóló, befejezés előtt álló disszertációm előtanulmánya. Amellett, hogy számos kisebb kérdés tárgyalását el kellett hagynom, ezúttal arra sincs lehetőségem, hogy az életrajz vitatott elemeivel kapcsolatos kérdéseket részletesen ismertessem. Harsányi eddigi leghosszabb életrajza: Herepei János: A várdai kollégium és a Rákócziak. In: Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei. (Szerk. Keszérű Bálint) Szegedi József Attila Tudományegyetem I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Bp. – Szeged, 1966. 52–63.
25. Az egyetemi tanulmányokra lásd Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. József Attila Tudományegyetem, Szeged 1992. 95; Gömöri György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest, 2005. 51, 72. A szatmárnémeti zsinatra: Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Akadémiai, Budapest, 1952. 112.
26. A kancelláriai írnokságról lásd Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Akadémiai, Budapest, 1980. 191, 260. A török deákságról lásd Kármán Gábor: Az erdélyi török deákok. I. m. 164.
27. A diplomáciai utazokhoz lásd Gheorghe Stefan levelét Frigyes Vilmos brandenburgi választónak (Frankfurt an der Oder, 1662. okt. 19.) és annak válaszát (Kolberg, 1662. szept. 27.). Tesauru de monumente istorice pentru Romania. III. (Ed. Alexander Papiu Ilarianu) Rasidescu, Buc., 1864. 80–82; Gheorghe Stefan levele Magnus Gabriel De la Gardie-nak (Dorpat, 1663. szept. 13.), Harsányi petíciója és Gheorghe Stefan levele XI. Károly svéd királynak (Dorpat, 1663. nov. 16.). Documente privitoare la Istoria Românilor IX/1. 1650–1747. (Ed. Euxodius de Hurmuzaki) Socec & Teclu, Buc., 1897. 205–208. A brandenburgi titkos tanácsossággal kapcsolatos adatokat lásd Kármán Gábor: Az erdélyi török deákok. I. m. 164–165.
28. 1679 októberében Harsányi még bejegyzést írt Hodosi Sámuel album amicorumába, lásd Országos Széchényi Könyvtár Oct. Lat. 777. fol. 45v. Frigyes Vilmos választófejedelem dekrétuma az elhunyt Harsányi adósságainak rendezése ügyében 1684. máj. 27-én kelt. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Berlin-Dahlem) I. HA Geheimer Rat, Rep. 9. Allgemeine Verwaltung, J 16 fasc. 3. fol. 65.
29. Talán meglepő, hogy a mostanában elsősorban erkölcsjobbító célzata miatt ismert Colloquia Familiariát a kora újkorban eredeti, nyelvtanítást segítő funkciójában is használták az iskolai oktatásban, lásd Aloys Bömer: Die lateinischen Schülergespräche der Humanisten. Auszüge mit Einleitungen, Anmerkungen und Namen- und Sachregister. Harrwitz, Berlin, 1897. 83–94. A 15–16. századi latin „beszélgetőkönyvek” tradíciójáról lásd: Manfred Fuhrmann: Latein und Europa. Geschichte des gelehrten Unterrichts in Deutschland von Karl dem Großen bis Wilhelm II. DuMont, Köln, 2001. II. 70–71. A középkori módszerekről lásd Aloys Bömer: i.m. 9.; Holger Klatte: Fremdsprachen in der Schule. Die Lehrbuchtradition des Sebald Heyden. In: Die Volkssprachen als Lerngegenstand im Mittelalter und in der frühen Neuzeit: Akten des Bamberger Symposiums am 18. und 19. Mai 2001. (Hrsg. von Helmut Glück) de Gruyter, Berlin – New York, 2002. 80–81.
30. Helmut Glück – Libuše Spáčilová: Einleitung. In: Deutsche Sprachbücher in Böhmen und Mähren vom 15. Jahrhundert bis 1918. Eine kommentierte Bibliographie. (Hrsg. von Helmut Glück et al.) de Gruyter, Berlin – New York, 2002. p. IX–XI. Az utazóknak írott beszélgetőkönyvekről lásd Antoni M^uczak: Travel in Early Modern Europe. Polity, Cambridge, 1995. 35–40.
31. Franz Babinger: i.m. 103–116; Alastair Hamilton – Francis Richard: i.m. 59–71.
32. Helmut Glück – Libuše Spáčilová: i.m. XI. Jean-Antoine Caravolas: La Didactique des Langues. Précis d'Histoire I. 1450–1700. Les Presses de l'Université de Montréal – Gunter Narr, Montréal – Tübingen, 1994. 339–369.

33. Részletesen lásd Kármán Gábor: Harsányi Nagy Jakab változó törökképe. Megjelenés előtt az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya 2008 szeptemberében, Esztergomban rendezett Identitás és kultúra a török hódoltságban című konferenciájának kötetében.

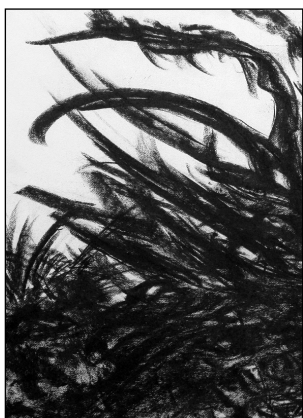
34. Johannes Christian Clodius: *Grammatica Tvrcica necessariis regvlis præcipuas lingvæ difficultates illvs-trans, ac aliqvot colloqvii et sentiitiis Tvrcicis avcta*. Deer, Lipsiæ, 1729. Megjelent Clodius következő műve mellékleteként: *Compendiosum Lexicon Latino-Tvrcico-Germanicum*. Deer, Lipsiæ, 1730. A hivatkozott részt lásd 7–8.

35. A könyvek lelőhelye: Herzog-August-Bibliothek (Wolfenbüttel) Xb 3116; illetve Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (Varsó) 28.20.3.3986. A két példánnyal kapcsolatos adatokért Ács Pálnak, illetve Natalia Królikowskának tartozom köszönettel.

VINCZE HANNA ORSOLYA

A KIRÁLYI AJÁNDÉK FORDÍTÓI ÉS FORDÍTÁSAI

Jakab nyilvános
arculatát „a brit
Salamon” toposza
határozta meg,
szövegeinek pedig a
szerephez illő erudíciót
kellett felmutatniuk.

A fordítás jelensége, gyakorlata iránt az elmúlt évtizedekben jelentősen megnövekedett az érdeklődés. Nemcsak a kultúrák közötti közvetítés eszközeként, hanem komoly társadalmi és politikai tétikkel rendelkező praxisként vált például történettudományi vagy kulturális antropológiai vizsgálatok tárgyává.¹ Ezeknek a kutatásoknak az egyik meghatározó irányát a nyelvi kolonializmus és globalizáció hatásainak, illetve a domináns és alávetett, hátrányosabb helyzetű vagy kiszolgáltatott kultúrák közötti nyelvi viszonyoknak a vizsgálata képezi. Központi kérdésük, hogy milyen hatalmi érdekeket szolgálnak a domináns kultúra nyelvéből vagy akár nyelvére készült fordítások. A fordítást ezért gyakran ábrázolják olyan egyirányú kommunikációs folyamatként, olyan egyenlőtlen beszédhelyzetként, amelyet csak az egyik, jellemzően hatalmi pozícióban levő fél diskurzusai határoznak meg.

A továbbiakban egy olyan fordítástörténeti esettanulmány felvázolására teszek kísérletet, amely más megközelítési lehetőségeket is felvet. Azt, hogy a fordítás, amelyet magyarul szövegek és gondolatok visszaadásának is szoktunk nevezni, a felek közötti dialógus és vita médiumaként is szolgálhat. A szerző neve pedig az eredeti szöveg megjelenése mögötti intenciókkal ellentétes politikai érdekek szolgálatába is állítható, akár a szerzővel vitatkozva is.

Különböző nemzeti hagyományok számára jól ismert szövegekről lesz szó, amelyeket azonban nem vizsgáltak még együttesen. Holott összeköti őket, hogy ugyanannak a szövegnek, I. Jakab angol

(illetve VI. Jakab skót) király *Basilikon doron* című királytükreének (1599) fordításai. A magyar olvasó számára ez a szövegcsoporthoz azért is különösen érdekes, mert magában foglalja az első magyar nyelvű politikaelméleti traktátust, Szepsi Korotz György *Királyi ajándék* című *Basilikon doron*-fordítását (Oppenheim, 1612).

Jakab király művének eredetije és fordításai között nem húzódik egyértelmű választóvonal. Nem a szöveg önazonosságának irodalomelméleti vagy filozófiai problematikussága okán, hanem azért, mert Jakab királynak fiához, Henry herceghez címzett intelmei csak fordításban maradtak ránk. Azt is mondhatnánk, hogy azon szövegek közül való, amelyek gyakorlatilag mindig is csak fordításban léteztek. Szigorú filológiai értelemben létezik ugyan egy eredeti, egy késő középkori skót nyelvű kézirat. Ám az angol szöveg, amelyet a *Basilikon doron* modern szövegkiadásai „eredetiként” kanonizáltak (Edinburgh, 1603), amelyen a korabeli fordítások egy része alapult, és amelyhez I. Jakab király politikai gondolkodásának kutatói fordulni szoktak, már maga is fordítás.

Szövegünk fordítástörténetének első fontos szereplője ezért maga Jakab király. Nemcsak szerzőként, hanem fordítóként, illetve saját szövegeinek olvasójaként is. Jakab ugyanis erős olvasatokkal rendelkezett saját szövegeiről, amelyeket konkrét helyzetek és érdekek tükrében változtatott. A *Basilikon doron* angol szövege például a skót király angol trónra lépését volt hivatott elősegíteni 1603-ban, I. Erzsébet halála után. Úgy is mondhatnánk, hogy a skótról angolra való *translatio* szövegre és trónra egyaránt vonatkozott. Az 1603-as angol kiadás ráadásul már egy második angol változat, a skót szöveg anglicizálása ugyanis már 1599-ben megtörtént, egy összesen hét példányban készült, Henry hercegnek, illetve a király közvetlen környezetének szánt kiadás számára. Az 1603-as, második kiadás előtt azonban a szöveget teljesen, mondatról mondatra átdolgozták. A beavatkozások egy része filológiai jellegű volt: azokat a szöveghelyeket, amelyeket a király emlékezetből idézett, közelebb hozták az eredetihez.² Ez is több volt pusztán szöveggondozásnál: Jakab nyilvános arculatát „a brit Salamon” toposza határozta meg, szövegeinek pedig a szerephez illő erudíciót kellett felmutatniuk. Hogy a beavatkozásokat valószínűleg nem saját maga végezte el, ebből a szempontból lényegtelen, hisz a király nyilvános arca is kollektív erőfeszítések terméke volt. Ezeknek az erőfeszítéseknek részét képezhette az is, hogy a királynak tulajdonítottak olyan, presztízsértékű szövegeket, amelyeket nem ő írt, bár a *Basilikon doron* esetében Jakab szerzőségét megnyugtatóan bizonyítja a király kézírásában ránk maradt skót eredeti.

Az 1603-as angol kiadás legfontosabb újdonsága *Az olvasóhoz* címzett előszó, amelyből egyértelművé válik, hogy ez a szövegváltozat a trónra lépés megkönnyítését volt hivatott elősegíteni. Az előszóra azért volt szükség, állította Jakab, mert királyi kötelességének érezte, hogy útmutatást nyújtson az olvasónak, megvilágítva olyan részeket, amelyeket, tömör és szűkszavú stílusa miatt, egyébként félreérthetnének. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozta tehát, hogy a szöveg „igaz protestantizmusának” bizonyítéka, a puritánusokkal szembeni kritikái, illetve az uraikat eláruló szolgák elleni támadásai ellenére (Erzsébet néhány évvel korábban kivégeztette Jakab katolikus anyját, Stuart Máriát, Jakab új, angol alattvalóinak tehát okuk lehetett félni az esetleges megtorlásoktól). Szintén az új alattvalók megnyugtatót célzta a skót és angol egyházak közötti különbségekről vallott, a különbségek formális természetét hangsúlyozó nézeteinek kifejtése. És bár a skót egyház egyszerűbb liturgikus formáit minősítette kíváncsnak, az anglikán ceremóniákban sem talált kivételnek, sőt még a törvénytisztelő katolikusokkal sem kívánt konfrontálódni. Szerzőnk pontosan tudta, hogy az előszavak és ajánlások nem pusztán a szöveg homályos pontjait hivatottak megvilágítani. A szerzői szándékok kifejtését az értelmezési keretek megszabására, a célközönség kijelölésére, az olvasatok irányítására

próbálta használni. Az előszavak és ajánlások eszközével azonban a fordítók is élhettek, gyakran egészen más olvasatokat sugallva.

A királytűkőr maga inkább az uralkodó mindennapi életmódjával, viselkedésével kapcsolatos gyakorlati tanácsokat tartalmazott, mint az állam rejtelmeibe való bevezetést. Egy királynak gondoskodnia kell alattvalóiról, hűséges szolgákat kell alkalmaznia, a családi béke érdekében saját vallásán levő házastársat kell választania, csatában pedig ajánlatos könnyű fegyverzetet viselnie, hogy szükség esetén elmenekülhessen – hangzanak Jakab közhelyes bölcsességei. A *respublica litteraria* közönsége nem is volt különösebben jó véleménnyel művéről. Jean Hotman, a neves jogász-történész, François Hotman fia például burkoltan a könyv eredetiségét és erudícióját kérdőjelezte meg, amikor azt javasolta a párizsi angol követnek, hogy a francia fordításnak úgy kell a szöveget átírnia, hogy a király beszédmódja inkább udvarinak, mint tudóskodónak tűnjön.³

Ennek ellenére a *Basilikon doron* a kora modern sikerkönyvek közé tartozott. Az első kiadást két év alatt további nyolc angol, tizenegy francia, két holland és két latin kiadás követte.⁴ 1607-ig két német fordítás is megjelent, összesen hat kiadásban, valamint egy svéd változat is. Ezeket követte Szepesi Korotz György 1612-es magyarártása. Figyelemre méltó, hogy a két-két francia, illetve német változat és a holland fordítás angol nyelvről készült, holott ebben a korban az angol nem tartozott az általánosan ismert európai nyelvek közé, angol szövegek fordításának hagyományai csak Németalföldön léteztek.⁵ Jean Hotman francia fordítása (*Basilikon doron ou present royal*, Paris, 1603) így az első, angoltól francia nyelvre készült fordítás is. A jelenség mögött az Erzsébet trónjára lépő új király személyével kapcsolatos, fokozott európai érdeklődés és várakozás állt. A szövegnek készült ugyan az európai közönségnek szánt, latin nyelvű fordítása (*Basilikon doron, sive regia institutio*, London, 1604), ám az 1604-es megjelenés túl későinek bizonyult.

A fordítások egy részét a fordítók magának a királynak dedikálták. Ezek a gesztusok természetesen az uralkodói kegy keresésének hagyományos eszközei. Jakabnak dedikálta például kéziratolvas fordítását (*Basilikon Doron overo istrutioni et animaestramenti...* 1603) John Florio, majd sikeresen folyamodott egy udvari nyelvtanári állásért a királynő mellett. Florio elsősorban angol Montaigne-fordításairól, illetve olasz nyelvkönyveiről és szótáiról ismert. Ez utóbbi munkáinak fontos szerepe volt az itáliai hatások angol recepciójában, például Shakespeare Itália-képének és nyelvhasználatának alakításában.⁶ Ugyanúgy, ahogyan a latin nyelv oktatása hagyományosan nemcsak a nyelv, hanem a republikánus erények elsajátítását is célozta, Florio számára a fordítás – esetében azonban nemzeti nyelvek közötti fordítás – kulturális és pedagógiai vállalkozás is volt.⁷ Az olasz *Basilikon doron*-fordítás tehát azt a lehetőséget példázza, hogy a fordítás nem az eredeti szöveg nyelvének és kultúrájának terjesztését, esetleg a fordítás célnyelvének kiművelését szolgálja, hanem fordítva, a fordítás célnyelvének – esetünkben az olasz – ismerete az eredeti kulturális közeg számára szolgál útmutatóul.

A Jakabnak dedikált olasz fordítás már csak ezért is több, mint az uralkodói kegy keresése. Ugyanakkor minden dedikáció, amely a szerzőnek ajánlja saját könyvét, komplex beszédhelyzetet is teremt. Különösen igaz ez egy olyan szöveg esetében, amely a *Királyi ajándék* címet viseli, ráadásul egy olyan udvari világban, amely kölcsönös ajándékok, pártfogások, szívességek rendszerére épül, és amelyben az ajándék címzettje mindig adóssá is válik. Az ajándékozás a kora modern udvari világban ugyanis társadalmi és politikai tétikkel rendelkező gyakorlat, annak az elképzelésnek a gyakorlati megnyilvánulása, miszerint a társadalmat a kölcsönös haszon tartja össze.⁸ Mindennek maga Jakab is tudatában volt, hiszen „ajándékának” egyik visszatérő motívuma Henry herceg apja iránti tartozása. Maga a könyv nagy pél-

dányszámú angol kiadása is tekinthető az új uralkodó alattvalóinak szánt ajándékának, olyan ajándéknak, amely lekötelezi címzettjeit, és amelyre azoknak alattvalói hűséggel és engedelmességgel kell válaszolniuk. Természetesen az ajándékot vizsgáló alattvalók is pontosan értették, hogyan használja a király uralkodói szavának tekintélyét.

Ezt a komplex beszédhelyzetet világítja meg egy walesi nyelvre készített, töredékesen ránk maradt fordítás (*Basilikon doron: neu, Athrawiaeth i fawredh*, London, 1604). Robert Holland Jakabhoz intézett, angol nyelvű dedikációja a kölcsönös szíves-ségek és előnyök politikai nyelvén íródott. Holland azzal érvel a fordítás szükségessége mellett, hogy a királyi ajándékból a skót és angol alattvalók már részesülhetnek. Márpedig a walesiek, akik nem kevésbé hűséges alattvalói királyuknak, ráadásul az ősi britek leszármazottjai, ugyanúgy szeretnének részesülni abból a kiváltságból, hogy a király saját nyelvükön szóljon hozzájuk. Emellett Jakab ősi walesi fejedelmek leszármazottja, akihez így walesi alattvalói különösen kötődnek, illetve akinek a maga során különösen kötődnie kell hozzájuk. Végül pedig a fordítás lehetőséget teremt a könyv eredeti címzettje, Henry, a jövődöbéli walesi herceg számára, hogy alattvalói nyelvét tanulmányozza, és a jövőben „a hozzá folyamodókat tolmács nélkül is megérthesse... Ami a fejedelmekben igen fontos és kíváncsú: hiszen az egyházi és polgári társaságban... gyakran megesik, hogy a kormányzók meggazdagodnak, az emberek pedig elszegényednek, amikor a legfőbb hatalmak nem értik panaszaikat.”⁹

A fordítás kísérletet tett arra is, hogy a király könyvét Britannia és a britek walesi nézőpontú meghatározásának terjesztésére használja. A kétnyelvű címdoldal ugyanis arról tudósított, hogy a walesi az igaz brit nyelv. A brit koronák egyesítése pedig, amely a Jakab trónra lépését övező uralkodói reprezentáció egyik központi témája is volt, a kiadás szerint walesi fejedelmek leszármazottja által valósul meg. A királyi ajándék célja itt egyértelműen lekötelezni az uralkodót, hogy teljesítse a walesiek elvárásait. Ugyanakkor a fordítás arra is alkalmat teremtett, hogy a fordító maga is kifejtse az uralkodóktól elvárt eredményről alkotott nézeteit és az uralkodóval szembeni elvárásait, mindezt magának Jakabnak címezve.

Az európai közönség érdeklődése a negyvenöt évig uralkodó Erzsébet utódja iránt a protestáns Európa új vezéralakjának szólt. Jakab külpolitikájából természetesen hamar kiderült, hogy ezt a szerepet nem kívánta felvállalni. 1603-ban azonban még senki nem tudta, milyen is lesz az új király külpolitikája, különösen a protestáns ügyszó, illetve a katolikus hatalmakhoz való viszonya, bár természetesen az érdekelt feleknek határozott elképzelésük volt arról, milyennek szeretnék. Jakab könyvének európai fordításai ennek az érdeklődésnek és ezeknek a különböző érdekeltiségeknek a megnyilvánulásai. A saját elvárásait a királyra vetítő fordítók egyben megpróbálták a király tekintélyét – és lehetőleg magát Jakabot is – saját ügyük szolgálatába állítani és ha a királyt magát nem is, de állítólagos példája által másokat is ennek támogatására bírni. Ezért aztán a *Királyi ajándék* nagyon változatos történetek szereplőjévé vált.

A protestáns röpirattirodalomban Anglia gyakran tűnt fel a nemzetközi kálvinizmus vezetőjeként és védelmezőjeként, ami a Jakab iránti európai érdeklődés egyik központi, könyvének recepcióját is meghatározó eleme volt. Különös várakozással tekintettek az új király fellépése elé a spanyol Habsburgok ellen függetlenségi háborút vívó hollandok, akik egyben Jakab műveinek fordításában és kiadásában is élen jártak. A walesihez hasonlóan a holland kiadás is úgy próbálta adott mederbe terelni a szöveg potenciális jelentéseit, hogy egy másik szöveggel együtt jelentette meg azt. A holland *Een coninglijck gheschenck* (Amsterdam, 1603) úgy reprezentálta Jakab vallásos nézeteit, hogy szövegét egy 1581-es, Jakab és udvara által aláírt skót hit-

vallással együtt nyomtatta ki. Ez az úgynevezett *Negatív hitvallás* a katolikus egyház tanainak erőteljes elutasítását tartalmazta.¹⁰ A szöveg jelentéseit és jelentőségét tovább befolyásolta, hogy az angol szöveg elején olvasható, címe szerint annak mondanivalóját összegző szonettet egy Viverius-szonettre cserélték. Jacobus Viverius a függetlenségi háború neves propagandistája volt, akinek szonettje szerint a király szerződéses viszonyban áll alattvalóival, az alattvalók lázadása pedig Isten büntetése a rossz urakon. Ez utóbbi gondolat az angol szövegből éppenséggel levezethető volt, ám a függetlenségi háború kontextusában – és a szöveget bevezető, kiemelt helyen kinyomtatva – jóval nagyobb hangsúlyt kapott.

A királynak a vallási vitákban elfoglalt álláspontja és különösen a katolikus egyházhoz való viszonya más európai fordítók számára is központi jelentőségű volt, ám ez néha ellentétes célzatú fordításokhoz vezetett. Míg a németalföldiek Jakabot a protestantizmus harcos védelmezőjeként szerették volna feltüntetni, a francia fordító, Jean Hotman úgy látta, hogy a *Basilikon doron* a katolikusokkal való megbékélést szolgálhatná. Szerinte a fordításnak tekintettel kell lennie a különböző vallási érzékenységekre, különösen a bonyolult németországi helyzetre, azaz a király szavait úgy kell „megédesíteni”, hogy a szöveg a katolikusok számára is elfogadhatóvá váljon. Ezért francia fordításából gyakran kihagyta a katolikusokra való hivatkozásokat, különösen a sértő „páapisták” kifejezést tartalmazó szöveghelyeket. Ahol ez nem volt lehetséges, Jakab potenciálisan sértő nyelvezetét semlegesebbre írta át, pl. „papistrie” (kb. „pápastaság”)¹¹ helyett a „római egyház tanairól” („doctrine de l'Eglise Romaine”) beszélt.¹² Az irénikus Hotman fordítását, és egyben a fordított szöveg szerzőjének tekintélyét is a vallási megbékélés ügyének szolgálatába kívánta állítani. Ez a törekvése nem is maradt észrevétlen: a párizsi nuncius például azt jelentette Rómába, hogy a szövegben végrehajtott javítások Jakabnak a katolikus egyházzal szembeni jóindulatát bizonyítják.¹³

Az első német fordítás körülményeiről rendelkezésünkre álló adatok szintén a vallási kérdés központi szerepét hangsúlyozzák. Georg Michael Lingelsheim, IV. Frigyes, majd V. Frigyes tanácsosa 1604-ben arról tájékoztatta a pfalzi francia követet, hogy hamarosan elkészül egy német *Basilikon doron*-fordítás, amely, a franciával ellentétben, híven tükrözi majd a király szándékait. Lingelsheim elutasította a javasolt változtatásokat, és aggodalmát fejezte ki a jezsuiták franciaországi térnyerése fölött.¹⁴ A Hotman-féle francia fordítás és a német *Basilikon doron* (Speyer, 1604) közötti különbséget a német államférfi a katolikusokkal szemben követendő politika prizmáján keresztül szemlélte.

A protestáns–katolikus hitviták és diplomáciai offenzívák történetén túl egy másik sajátos történet, amelybe a királytükörünk, szerzőjének akaratától függetlenül, sőt némiképp azzal ellentétben belekeveredett, az angol kegyességi irodalom európai recepciójának története. A másik ismert német fordítás szerzője, Emanuel Thomson ugyanis nem más, mint a Parsons-fordító „Sonthom”. A jezsuita Robert Parsons *Booke of Christian Exercise* című munkáját Edmund Buny dolgozta át kálvini szellemenben, ezt fordította Sonthom néven németre Emanuel Thomson angol származású, Stade városában élő kereskedő. Fordítását később a magyar kegyességi irodalomban is fontos szerepet játszó *Praxis pietatis* szövegével együtt nyomtatták ki újra.¹⁵ Thomson fordítói előszava szerint a fordítás egyszerre gyakorlati tevékenység és lelki gyakorlat, amely segít távol tartani a semmittevésből fakadó bűnöket.¹⁶ Ugyanezt a kegyességi irodalomból ismert nyelvezetet használta, évekkel korábban, a *Basilikon doron*hoz írott dedikációjában, amely szerint a könyv, bár elsősorban Henry herceghez szól, számos olyan hasznos példát és tanítást tartalmaz, amely mások okulását és lelki épülését is szolgálhatja (*Das Königlich Geschencke*, Hamburg, 1604).

A szöveg példaszzerű, útmutató funkcióját hangsúlyozta Szepsi Korotz György magyar fordítása is (*Királyi ajándék*, Oppenheim, 1612). A Wilhelm Antonius latin kiadása (Hanau, 1604) alapján dolgozó Korotz szerint a könyv „az felháborodott szübbeli indulatoknak lecsendesítésére”¹⁷ tanít. A fordítást kísérő társszövegek is azt hangsúlyozták, hogy a király könyvének témája „az életnek tisztos formája”: „Bár legyen értelmed, kincsed, jószágod, erőddel / Bírj sokakat, felség bár legyen az te neved, / Rendeled éltednek de ha rossz dolgokba folyását, / Mind elapad, s magad végre pokolra veted. / Ellenben bizonyos szép rendet idődbe követvén, / Megmarad az birodalom, lelked is egekbe megyen.”¹⁸

A kegyességre intő, tanító hangnem a szöveg politikai érvrendszerét is átalakította. A beszéd címzettje, a fejedelem, az intelmek alázatos befogadójának pozíciójába kerül. Ezt tükrözik a szöveg státusára utaló kifejezések magyar fordításai: Jakab saját szövegét többnyire tanácsadásnak („advice”), illetve emlékeztetőnek („remembrance”) és megbízásnak („charge”) nevezi. Ezeket a kifejezéseket Szepsi rendre „intés”-nek, „tanítás”-nak, sőt „parancsolat”-nak fordítja.¹⁹ A tanácsadásból nemcsak az önreflexív kifejezések szintjén lesz tanítás, hanem a mondandó szintjén is. Bizonyos helyeken például Szepsi nem arról beszél, hogy mit kell tennie az uralkodónak, hanem arról, hogy hogyan működnek azok az intézmények, amelyeket tiszteletben kell tartania. A száműzetésről szóló részben például Jakab azt tanácsolja, hogy száműzésekre, amelyeket a parlamentnek kell kimondania, ritkán kerüljön sor, és csak jóvátehetetlen vétkek esetén. Szepsi az országgyűlés szerepére utaló szókapcsolatot külön mondatban fejt ki, hangsúlyozva, hogy senkit nem lehet száműzni anélkül, hogy az országgyűlés meg nem hallgatta és ítéletet ne hozott volna ügyében.²⁰ Ami Jakabnál jó tanács, az Szepsinél így az uralkodói hatalom korlátaira vonatkozó tanítássá és figyelmeztetéssé válik.

A modern korban Jakab király műve, mondhatni „önhibáján kívül” egy újabb történetbe is belekeveredett: a fejedelmi abszolutizmus történetébe. Az akadémiai magyar irodalomtörténet szerint például „a könyv az abszolutizmus politikai elméletével foglalkozó kiterjedt irodalom primitívebb termékei közé tartozik”.²¹ Az itt vázolt, fordításokban megnyilvánuló recepcióban azonban az abszolutizmus nem kiemelt jelentőségű probléma. A könyvet elsősorban az uralkodók, tisztségviselők és közemberek viselkedésére vonatkozó, a mindennapi és lelki élet kérdéseit tárgyaló gyakorlati útmutatásként olvasták. A királytükör politikai vonatkozásai iránti érdeklődés pedig elsősorban a szerző személyének, Anglia új királyának szólt. A különböző olvasóközönségek különféle, néha homlokegyenest ellenkező szerepben szerették volna látni a királyt, és a fordításokat néha arra használták, hogy ezekben a szerepekben tüntessék fel őt. Ezekből a nézőpontokból egyáltalán nem az államelméleti kérdések voltak a fontosak, inkább az, hogy Jakab király hogyan fogja fel majd saját szerepét.

A fordítások szorosabb, szövegszerű vizsgálata ugyanakkor azt mutatja, hogy számos változat vitatta a fejedelmi hatalom abszolút természetét. Szepsi Korotz György magyar fordítása például, amely általában szorosan követi a latin változatot, a rendelkezésére álló retorikai eszközökkel fokozta a királyi hatalom gyakorlását ellenőrző és szabályozó intézmények fontosságát. Az angolból készült francia fordítások a maguk során a parlament szuverenitásáról beszélnek. Ezek a szöveghelyek azonban nem fordítások, sem nem félrefordítások: a fordítások alapjául szolgáló szövegek általában megengedték a szóban forgó megoldásokat. Mindez azt is jelenti, hogy a kortárs fordítások tekinthetők olyan kortárs értelmezéseknek, amelyek útmutatóul szolgálhatnak az angol „eredeti” értelmezésében is. Jakab király politikai gondolkodásánál maradvány például a korabeli fordítások azokat az értelmezéseket támasztják alá, amelyek szerint a király az ősi alkotmány politikai nyelvét használta, amelyben a hatalom a király, törvény és politikai intézmények között oszlik meg.²²

Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy bizonyos esetekben a fordítók félreértették Jakab király szándékait. Mint ahogy az is tény, hogy a fordítók tudatosan figyelmen kívül is hagyhatták a szerző szándékait, például amikor a szerzői szándékokat kifejtő előszót gyakran saját fordítói előszavukkal helyettesítették. Mindez azonban nem a szerző halála melletti érveket szaporítja, hiszen, mint láttuk, Jakab király olvasóként, felhasználóként, sőt fordítóként is fontos szereplője a *Basilikon doron* történetének. A szerző azonban egy az olvasók közül, olvasatai pedig a lehetséges, de nem az egyedül lehetséges olvasatok. A fordítói megoldásokat is a szöveg lehetséges jelentéseinek kell tekintenünk, és amikor egy történelmi szöveg jelentéseiről és jelentőségéről beszélünk, ezeket a korabeli olvasatokat éppoly legitim olvasatoknak kell tekintenünk, mint a szerző saját értelmezését.

■ JEGYZETEK

1. Összefoglalóan lásd A fordítás mint kulturális praxis. (Szerk. Thomka Beáta) Jelenkor, Pécs, 2004.
2. James VI and I The Basilikon Doron of King James VI (Szerk. James Craigie) 2. kötet. William Blackwood & Sons Ltd., Edinburgh and London, 1950. 99–106.
3. Jean Hotman levele Sir Thomas Parryhez (1603). Kiadta Posthumus Meyjes: Jean Hotman's English Connection. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Noord-Hollandsche. Amsterdam–New York–Oxford–Tokyo, 1990. 203.
4. A kiadások bibliográfiához l. James Craigie: i. m.
5. Peter Burke: Lost (and Found) in Translation: A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe. Netherlands Institute for Advanced Study 2005. 17.
6. Desmond O'Connor: 'Florio, John (1553-1625)'. Oxford Dictionary of National Biography [http://www.oxforddnb.com/view/article/9758, letöltve 2006. március 18-án.]
7. Lásd Christopher Johnson: Florio's 'Conversion' of Montaigne, Sidney, and Six Patronesses. Cahiers élisabethains 2003. 64., 9.
8. Az ajándékozás udvari gyakorlatához és politikai nyelvéhez lásd Linda Levy Peck: Court Patronage and Corruption in Early Stuart England. Routledge, London, 1993.
9. Basilikon Doron ... Fragment of a Welsh Translation, ajánlás I. Jakab királynak.
10. Astrid J. Stilma: A King Translated. James VI & I and the Dutch Interpretations of his Works. 1593-1603. Vrije Universiteit. Amsterdam, 2005. 18. 198.
11. Basilikon Doron. London, 1603, 28.
12. Basilikon Doron. Ou Present royal, Paris, 1603, 74.
13. L. James Craigie: i.m. 35.
14. Jacobi Bongarsii et Georgii Michaelis Lingelshimii Epistolae. Argentorati. Ex Officina Josiae Staedelii, 1660. 177.
15. Udo Sträter, Sonthom, Bayly, Dyke und Hall: Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert. Beiträge zur historischen Theologie 71. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen, 1987. 9.
16. Idézi Höltingen: Die Lösung des alten Rätsels: Emanuel Sonthom, Das Guldene Kleinod und das Englische Original. Anglia 100. 1982. 362.
17. Királyi ajándék. (Ford. Szepsi Korotz György) Oppenheim, 1612. Dedikáció Drugeth Homonnai Istvánnak.
18. Kertvélyesi János: Elme, tanács, tudomány, méltóság, drága nemesség... In: Királyi ajándék... 9a.
19. Királyi ajándék... 66, 86, 136, 144 stb.
20. Királyi ajándék... 56.
21. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. (Szerk. Klaniczay Tibor) Akadémiai, Bp., 1964. 41.
22. Lásd pl. Glenn Burgess: Absolute Monarchy and the Stuart Constitution. Yale University Press, New Haven and London, 1996; Paul Christianson: Royal and Parliamentary Voices on the Ancient Constitution. In: The Mental World of the Jacobean Court. (Ed. by Linda Levy Peck) Cambridge University Press, Cambridge, 1991. 71–95.

LUKÁCS ANIKÓ

KÉJVONAT TRIESZTBE

„Szeretném ráültetni az egész magyar hazát...”

PETŐFI A VASÚTRÓL

■ 1862 júniusában 1200 magyar honfiú és honleány utazott Budáról Triesztbe vasúton, négynapos társasutazás keretében. Az utazásból valódi médiaesemény lett: a magyar lapok rövid cikkekben hívták fel a figyelmet a tengeri kirándulásra, majd a turisták visszaérkezését követő napokban egymással versengve számoltak be a trieszti utazók kalandjairól. Általában saját munkatársaikat fizették be az utazásra, a tudósítók saját élményeiket osztották meg az olvasókkal, de az utazásról lemaradt lapok is megírták a legfontosabb eseményeket. A tengeri kirándulás híre így több tízezer emberhez eljuthatott, és pár hétre – a lapok legalábbis ezt állítják – meghatározta a közbeszédet.

A vasútügy 1862-ben egyébként is sokat szerepelt a magyar nyelvű sajtóban. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület közgazdasági szakosztályának 1862. áprilisi ülészakán elhangzottak alapján Csengery Antal és – a közben éppen a trieszti kirándulást szervező – Hollán Ernő emlékiratot szerkesztett, amely 1862 tavaszán-nyarán több lapban is megjelent. Az emlékirat előzménye a buda-trieszti vasút megnyitása volt, amelyet egy osztrák érdekeltségű magántársaság épített, és amelynek útvonala az 1850-es években megfogalmazott osztrák birodalmi vasútpolitikába illeszkedett. A már 1858-ban elkészült Bécs–Trieszt vo-

E rövid írás alapjául szolgáló tanulmány egy egyetlen példányban megjelent ünnepi kötetbe készült, amelyet Kövér György 60. születésnapja alkalmából állítottak össze tanítványai. A kéjvonalat, kéjutazás, kéjmenet szavakat korabeli értelmükben használom: csupán az élvezet kedvéért tett utazást értettek rajta.

„Eszembe juttatá e
vidék édes
szülőföldemet, a [...]
rendkívül gazdag
Erdélyt, melynek annyi
bájjal telt dús termő
földű gyönyörű vidékeit
a magán érdekek miatt
mindeddig nem
kígyózhata át a vérét
életpezsgésbe hozó
vasút...”

nalhoz 1860-ban Nagykanizsáról épült egy csatlakozó vonal, 1861 áprilisában pedig a Buda–Kanizsa vasút építése is befejeződött. Így Fiumét és a magyar tengerpartot továbbra sem lehetett vasúton megközelíteni, a tenger Triesztnél elérő déli vasút vonala pedig nem felelt meg a mezőgazdasági kivitel alapuló kereskedelmi önállóság reformkorban kialakult igényének.¹ Az OMGE emlékirata az 1848. évi XXX. törvény-cikkhez tért vissza, amely a fővárosból a határszélek felé irányuló hat fővonal létesítését határozta el, a legsürgetőbbnek pedig a fiumei vasút megépítését nevezte.

Az 1200 hazafi és honleány ezen a magyarok körében láthatóan nem nagy népszerűségnek örvendő vasútvonalon indult Triesztbe 1862 júniusában.

A készülődés és az utazás

■ „Fel tehát »tengerre magyar!«” – ezzel a Kossuthtól származó felkiáltással buzdította olvasóit a *Hölgyfutár* a kényutazáson való részvételre.² (A cikk szerzője arról már elfeledkezett, hogy Kossuth a szállóigévé vált felszólítással nem Trieszt, hanem éppen Fiume felé igyekezett terelni honfitársait, illetve a magyarországi közlekedési útvonalakat.) A lapok először május közepén írtak a trieszti kirándulás előkészületeiről. A kirándulást szervező Déli Vasút a *Pesti Napló*-ban hirdetést is közzétett,³ de a többi újságban megjelent figyelemfelhívó cikkek is annyira hasonlóak, hogy joggal feltételezhetjük: valójában ezek esetében is valamiféle hirdetésről vagy sajtóközleményről van szó. A turistáknak másodosztályon 18, harmadosztályon pedig 12 forintot kellett fizetniük a vonatúrt (a jegy rendes áron egyébként 54 forintba került), a hajókirándulás és a barlanglátogatás költségeit pedig a vasúttársaság állta.⁴ A szállásról és ellátásról minden utazó maga gondoskodott, de a szervezők több szállodával és vendéglőssel is megállapodtak, hogy a magyarok olcsóbban vehessék igénybe szolgáltatásaikat.

A trieszti utazók június 19-én indultak Budáról. Tízezres tömeg kísérte őket az indóházhoz, és a közbeeső állomásokon is sokan éljenezték a tengerre tartó hazafiakat és honleányokat. Fehérváron és Kanizsán újabb felszállók csatlakoztak, és a hajnali óra ellenére is zenével fogadták a kirándulók két vonatát. Reggel hétkor reggeli várta az utazókat Pettauban (egyebek között bor, sör, gulyáshús, sonka), ebédet Laibachban kaptak. Az egyes megállóhelyeken a magyarok tiszteletére fel díszítették az állomás épületét, a helyi zenekarok pedig magyar darabokat is játszottak.

A magyarok Triesztbe érve először is szállás után néztek. Az utazók egy része a trieszti szállodák kínálatát drágának találta, és nem is volt elegendő szoba ekkora tömeg elhelyezésére, így sokakat magánházaknál szállásoltak el a vendégszerető triesztiek. Este színházba mentek, ahol a magyar vendégek tiszteletére Donizetti *Lammermoori Luciáját* adták, majd olaszok és magyarok együtt járták a várost. „A második felvonás után többnyire távoztunk a színházból, s a térparancsnokság szomszédságában kigyulladt faraktár égéséhez siettünk, s innen vacsora után szállásunkra.”⁵ Mások fagyaltotztak, a tengerparton vagy a városban sétáltak.

Az utazótársaság másnap korán reggel egy közeli magaslatra sietett, ahol a Vadászhoz címzett mulatóban reggeliztek, majd csárdást táncoltak. A nap Trieszt nevezetességeinek megtekintésével telt. A kikötő mellett Revoltella trieszti bankár és kereskedő „kéjpalotája” nyűgözte le a leginkább a vendégeket, de a tengeri fürdözést is sokan választották. Este magyarok és triesztiek a Lloyd társaság gőzhajóin hajóztak ki, miközben a parton ismét ezrek éljeneztek. A hajókat zenészek is kísérték, akik természetesen magyar zenét is játszottak, a kirándulók pedig csárdást táncoltak. Miramarénál Miksa főherceg és felesége üdvözölte az éljenző magyarokat, de az esti tűzijáték a készülődő tengeri vihar miatt elmaradt. A félbemaradt hajókirándulás

után színházba siettek, ahol a közönség Verdi *Ernaniját* akkora lelkesedéssel fogadta, hogy a rendőrség is beavatkozott, végül betiltották az előadást.

A kirándulók másnap néhány órát Adelsbergben töltöttek, ahol a kivilágított cseppkőbarlangot tekintették meg. Ide – meglepetésként – a trieszti vendéglátók és fiumei honfitársak is utánuk jöttek, újra tánc és multság következett. A hazafelé út a már ismert módon zajlott: az állomásokon zene és éljenző helyiek fogadták az utazókat. Budán újra hatalmas tömeg gyűlt össze a fogadásukra, az érkezők narancsot dobáltak, az itthon maradtak pedig éljenezték őket.

A beszámolókból tehát egy négynapos, állandó felfokozott hangulatban zajló, „nemzeti zamatú”, magyar zenével és tánccal kísért, borral bőven megöntözött nép-ünnepély képe rajzolódik ki.

Az emlékezés – az útleírások

■ „Nagyon szép a tárgyilagosság – különösen kíváncsú útleírásoknál, mert különben az önszeretet erőt vesz rajtunk, s megtörténhetik, hogy a címet kivéve egész cikkünk – önéletírás lesz”⁶ – előlegezte meg Beniczky Emil, a *Pesti Hölgydivatlap* szerzője az utazástörténet mára már közhelyként emlegetett megállapítását, amely szerint az útleírás többet árul el szerzőjéről, mint a leírt országról, kultúráról.⁷ Beniczky könnyen beszél tárgyilagosságról, hiszen nem vett részt a kékutazáson, így nem kellett úti beszámolót készítenie, társasági szemléjében csak néhány kommentárt fűzött mindahhoz, amit az utazók elmeséltek, leírtak.

Bár a szerzők valószínűleg nem olvasták egymást, az ugyanarra az eseményre vonatkozó különböző szövegek – amelyek az emlékezet és a tapasztalat sajátosságai, egyedisége, a szerzők egymástól különböző egyénisége és talán a megrendelők elvárásai miatt is bizonyos pontokon eltérnek – összeolvasása éppen a hasonlóságok, egyezések miatt érdekes. A szerzők egyéni élményei és írói habitusa mögül előtűnő közös vonások az írókra, tágabban pedig országukra, kultúrájukra jellemző közös gondolati sémák, egy kollektív tudat és történelmi emlékezet létéről tanúskodnak.

A beszámolók látszólag cáfolni tűnnek a 19. századi vasúttal foglalkozó antropológiai irodalom azon megállapítását, amely szerint az utazók arra panaszkodnak, hogy a vonatablakból alig lehet kivenni valamit, ennek következtében az indulási és a célpont közötti tér megszűnik, az utazás sebessége miatt az utazók nem tudják kiélvezni azt.⁸ Turistáink ugyanis az útközben látottakat is – igaz, részben előzetes ismereteikre hagyatkozva – részletesen leírják, jellemzik a természeti tájat és az emberi civilizáció hagyta nyomokat. Sok esetben már előzetesen ismert dolgokat idéznek fel,⁹ magának a tájnak, a tengernek, illetve a városnak romantikus, gyakran panelekből építkező leírásához a szerzőknek akár nem is feltétlenül kellett volna Itáliába utazniuk. Számos példát lehet idézni az olvasmányokra, közkeletű sztereotípiákra építő, nem igazán élményszerű, ám hangzatos és olvasóbarát leírásokra: „Szívtuk a tengerpart balzsamos fuvalmát; narancslugasok árnyában pihentünk, s a narancsfák ragyogó szép gyümölcsét megízlelők; társalogtunk a bájos olasz nővel, kiknek haja fénylik, mintha fekete sugarakból volna összerakva, szeme villog, mint az aragóniai tőr, szerelme forró és magasztos, bosszúja kérlelhetetlen” – írja a *Gombostű* tudósítója.¹⁰

A tájleírásoknál sokkal érdekesebb az országon való átutazás szimbolikus aspektusa: a vonatút a legtöbb szerző számára a nemzeti történelemben való utazást is jelentett; a tájat a magyar történelem hősei és eseményei népesítik be. A csáktornyai erdő Zrínyire emlékeztette a magyarokat, köztük a *Hölgyfutár* tudósítóját: „setét árnyai borús emléket keltettek szívemben, eszembe jutott Zrínyi Miklósnak, a költőnek szomorú kimúlta [...] Egy sóhajjal áldoztam szent emlékének, aztán eltűnt előt-

tem a szomorú esemény néma színhelye.”¹¹ Thaly Kálmánnak szinte történetírói kötelessége, hogy ahol lehet, a múltra emlékezzen. Csáktornyan „amint az ablakon kipillanték, félig álomba merült lelkem a fölmeredő vén, vastag tölgyek között képzelegve keresé a fát, amely alatt, s a helyet, ahol két század év előtt Magyarország akkori legnagyobb költőjét és hőst, Zrínyi Miklóst a vadkan széjjelszaggatá. S a hajnal fényét álmaimban a költő, a hős, a páratlan hazafi kioszlott vérenek gondolám.”¹²

Az utazók alig pár napot töltöttek távol hazájuktól, a szerzők mégis kitüntetett eseményként emlékeztek meg az ország elhagyása és a hazatérés élményéről. Bár nem szólnak sem Rákócziról, sem a 48-as emigrációról, úgy tűnik, a magyar történelem összes kényszerű határátlépése lepergett előttük, legalábbis írás közben. „Nincs talán nemzet, kire jobban, mélyebben hatna a gondolat, átlépni hona határait...” – írja egy útleíró kifelé, míg hazafelé a hazájuktól távol élők jutnak eszébe, „akik évek hosszú során át nem látják bérceinket, arany kalászu rónáinkat, nem szoríthatnak kezét honfiaikkal, barátaikkal, kedveseikkel, és csak az ellengő szellő hordja ide vágyó sóhajaikat, mit érezhetnek azok, mint borulhatnak imára, midőn e földre lépnek, melyről elmondott: Itt élned, halnod kell!”¹³ A rövid távol töltött idő is elég volt ahhoz, hogy a határ átlépése heves érzelmeket váltson ki a hazatérőkből. „...mily édes érzés szállt lelkünkre, midőn reggelfél Csáktornyan a hazaföldre léptünk. Mindenütt jó, de mégis legjobb otthon...”¹⁴ „Oly rövid ideig valánk távol, mégis midőn megcsendültek füleimben az igaz magyar zene hangjai, midőn láttam fekete fiúkat, mint ríkatják, nevetetik a hegedű húrjait, megpezdült a vér ereimben.”¹⁵ – mondja az egyik utazó a hazatérésről, bár magyar zenében éppen Triesztben sem szenvedhetett hiányt.

A szívélyes külföldi fogadtatásnál csak az ismerős dolgokkal, leginkább a külföldön tartózkodó honfiakkal való találkozásról számolnak be nagyobb lelkesedéssel. Az útleírások kivétel nélkül leírják például a Pragerhofban állomásozó magyar huszárokkal való találkozást: az utazók leugráltak a vonatról; „ott álltak, illetőleg ültek toporzékoló lovaikon e délceg hadfiak, kiválva a vidék rokkant népe közül, mint víz partján görbe dőlt füzek körül a sudar jegenye”¹⁶; a jelenet könnyeket csalt a szemekbe,¹⁷ és általános következtetés levonására sarkallt: „ellenállhatatlan kényszer, mely a honfiak keblét elfogja mindannyiszor, valahányszor idegen országban földiekkel véletlenül találkozunk.”¹⁸

Az ismerős dolgok egyébként az új benyomások között való eligazodást, azok feldolgozását is segítik. Az útleírás műfajára jellemző, hogy a szerzők az ismertett országban tapasztalt jelenségeket ellentétbe vagy éppen párhuzamba állítják a saját kultúrájuk jellemzőivel. Igaz ez a tájra is, a tenger, a hegyek, a legkülönbébb magyar tájakat idézik föl az utazók emlékezetében, a tenger az Alföldet, a hegyek Erdélyt: „Eszembe juttatá e vidék édes szülőföldemet, az ilyenekben rendkívül gazdag Erdélyt, melynek annyi bájjal telt dús termő földű gyönyörű vidékeit a magán érdek miatt mindeddig nem kígyózhata át a vérét életpezsgésbe hozó vasút, pedig az itteninél kevesebb fáradsággal s amennyiben a keleti kereskedés folyamát tágan megnyitná, nem kevesebb előnnyel lenne létesíthető.”¹⁹ Más olvasmányait vonultatja fel egy nem mindennapos látvány feldolgozásához: „A hajó egyik karfájára dőlve és tekintetemet a végetlen tenger síkságára függesztve, mely királyi méltósággal terült el előttünk, hallgatám a habok moraját, önkéntelenül eszembe jutott Heine »Lorelei« című dala; s az éj bűvös csendjében mennyivel igézőbb lehet e bájszépség panoráma, mely mesevilágként ragyog az ég alatt, eltulajdonítva bár csak rövid időre egyik jogát: a *végtelenséget*. Ily gondolatok közt önkéntelenül igazat adtam Michelet-nek, ki a nyugodt tengert szerető lánykához hasonlítja, midőn eszményi odaadással öleli keblére, s a felzúdult habsokaságot a haragvó, féltékeny nőhöz, ki fúriaként keresi tárgyát, melyen bosszúját kihűtse!”²⁰

1862-ben járunk, a magyar nemzeti viselet újraéledésének időszakában, így természetes, hogy a kényutazók többsége nemzeti öltözetben indult a külföldi kirándulásra. Így már külsőségekben is egységes csoportot képeztek, és puszta megjelenésükkel kifejezték összetartozásukat, illetve a magyar nemzethez való tartozásukat – az általános európai divattól legalábbis részben elütő öltözet minden bizonnyal csak fokozta az utazás nemzeti demonstráció jellegét. Különösen Thaly Kálmán ecsetelte érzékletesen a kiváltott hatást: „Az 1200 keleti pezsgővérű szittya egészen fölélné a nagy várost [...] Ehhez járult az olaszok s különösen az olasz nők bámulata, akik a phantasticus öltözetű daliás alakokat nem győzték eléggé nézni. Voltak is eredeti egyéniségek és öltözetek; a sas- és darutollas, árvalányhajbokrás kalpagok, kalapok, a nagy ezüst gombos, láncos menték, szűrők, panyókák, a testhez álló kurta dolmány vagy a díszatillák, a zsinóros szűk nadrágok, sarkantyús csizmák, fokokok, buzogányok, csáti botok és szakállas, bajuszos bátor arcú tulajdonosaik itt új látvány valának, nem csoda, ha megbámultattak. Az ily tuhutumi alakok gyakran vékony, magas kalapos, frakkos olaszokkal sétáltak karon fogva együtt, beszélve egymással mindenképpen – még diákul is.”²¹

Bár az útleírások szerzői csak igen óvatosan nyilatkoznak politikai kérdésekről, az elnyomásról pedig leginkább elhallgatással beszélnek, mindenképpen foglalkozni kell a kirándulás politikai aspektusaira tett utalásokkal. A különböző lapok és útleírók nem egyértelműen vallottak a kirándulás mögött rejlő esetleges politikai szándékot illetően. A szerzők még az őket az állomáson váró triesztiek tömegének kezdeti megilletődöttségét is eltérően értelmezik: egyesek a hatalmat sejtik a triesztiek magatartása mögött, mások lélektani okokat keresnek. Egyikük szerint „hogy ne fejezzék ki örömeiket zene és riadás hangjaiban, arról volt gondoskodva, de azért a szemek ragyogása eléggé beszélt, ott ült azokban a szív örömdérűje”²² – vagyis az oszt-rák hatóságokra fogja a vártnál kevésbé lelkes fogadtatást. Egy másik, a trieszti fogadtatással elégedetlen útleíró megtudta, hogy a városi tanács sokkal szívélyesebb fogadásra készült, de a hatóság betiltotta.²³ A félhivatalos *Sürgöny* újságírója azzal magyarázta a fogadtatás hűvösségét, hogy a triesztiek cigányzenekar érkezésére is számítottak, így csalódottak voltak, hogy nem volt zene.²⁴ Az *Idők Tanúja* és a *Magyarország* úgy látta, hogy a magyar turisták és nemzeti ruhájuk új, szokatlan látványa okozta a vendéglátók kezdeti csendességét, de a második vonat érkezésére már feloldódtak.²⁵ Egy újabb útleíró pedig nem emlékszik semmiféle megilletődöttségre, szerinte hullámzó tömeg fogadta a magyarokat, evvívák, éljenek repkedtek.²⁶

A magyar és olasz nép hasonló sorsából eredő testvériséget valamennyi útleíró megtapasztalta és átérezte a trieszti tartózkodás során – a felfokozott hangulat mindenkit magával ragadott, és több szerzőt messzemenő következtetésekre ragadtatott. „Istenem! Hogyan tudná szeretni egymást ez a nép, és mily boldog lehetne ez a birodalom, ha ezt a kölcsönös szeretetet élvezhetné! Pedig erre mi sem kívánnánk egyéb, csak az, hogy minden nemzetnek adassék meg a magáé” – kiáltott fel például egyikük.²⁷ A „labancabb” hangot megütő *Pesti Hírnök* viszont nem két hasonló sorsú nép találkozásaként és a hasonló helyzetből eredő rokonszenv megnyilvánulásaként fogja fel a trieszti kirándulást, hanem a Birodalom két darabja közötti kapcsolatfelvételnél ábrázolja, amely hasznos az egymással szembeni balítéletek leküzdésében: „Ezt állami szempontból tekintvén, miután Triesztnek, valamint nekünk csak Ausztriával van jövőnk, hasznosnak nevezhetjük, miután a triesztieknek a Fiume végetti feltékenységből támadt s ápolt irántunk hiúsága ily barátságos fogadtatás által lassankint el fog enyészni.” A szerző a többi útleíróval ellentétben nem említi, hogy a látogatók, illetve a vendéglátók bármilyen összetűzésbe keveredtek volna a helyi hatósággal, sőt azt állítja, hogy a barátságukat hevesen mutatókat sem háborgatták.²⁸

Összetűzés pedig minden bizonnyal volt, bár erre inkább csak az útleírásokban elszórt utalásokból lehet következtetni. A második trieszti estén a kirándulók közül sokan a színház előadását nézték meg, ahol Verdi operáját, az *Ernánit* adták. A történet egyik szála, a király elleni összeesküvés már önmagában is elegendő lehetett volna, hogy a magyarok és olaszok amúgy is emelkedett hangulata még tovább fokozódjon. A beszámolók szerint a színházban már eleve akkora zaj volt, hogy alig lehetett játszani – a *Pesti Hírnök* ezt a közönség jókedvével magyarázta.²⁹ A hangulat végül az operában elhangzó néhány szó hatására hágott a tetőpontra, olyannyira, hogy hamarosan rendőrök vetettek véget az előadásnak, az utcára vonuló tömeget pedig szétoszlatták. „Ott kellett volna hallani az épületet megrázkódtató: eviva hungaria! Éljenek az olaszok! A darab e jelentékeny szavainál: »siamo tutti fratelli!«, mindnyájan testvérek vagyunk.³⁰; olasz a magyar, magyar az olasz nyakába borult, a hölgyek szeméből gyöngyök peregtek alá az öröm miatt. Azonban a rendőrség jónak látta a szívek néma beszédjét is megtiltani akarni...”³¹

Adott volt tehát a Magyarországon nem túlságosan kedvezően fogadott Buda–Trieszt vasútvonal, amelynek népszerűsítésére – bár a teherforgalom nyilván sokkal jelentősebb volt, mint a vasúti személyszállítás – egy tömeges társasutazás szervezése kétséggél jó alkalmat kínált, a vasúttársaság motivációja tehát tökéletesen érthető (nem sokkal korábban Bécsből is indítottak hasonló kirándulást Triesztbe). Abban, hogy a trieszti kéjutazás ekkora tömeget mozgatott meg, a kirándulás olcsósága, újszerűsége és a Déli Vasút intenzív reklámkampánya bizonyára fontos szerepet játszott, mindez azonban nem ad kielégítő magyarázatot a hatalmas érdeklődésre. Az útleírásokban megnevezett ismertebb személyeknek például minden bizonnyal megvolt a lehetősége arra, hogy a négynapos, rohanva megtett, tömeges, fárasztó és kényelmetlen utazás helyett kellemesebb körülmények között jussanak el a tengerhez.

A lapokban megjelent útleírásokból keveset tudunk meg a kirándulók – akik egyébként valódi turistaként viselkedtek, mindent látni akartak, és „szorgalmatosan vásároltak”³² – motivációjáról, de néhány elejtett mondatból arra lehet következtetni, mindenki tudta, „hogy utunk több volt egyszerű mulatságnál, hogy az egyszerűsmind összekötő sodrony is volt, melyen rokon érzelmű keblek villanyszikrái találkoztak”,³³ vagy máshol: „A kirándulásnak általában mindenki magasabb érdeket, nagyobb horderőt látszott tulajdonítani, mint amennyivel egy közönséges kéjutazás szokott bírni.”³⁴ Az utazásnak tehát többen politikai jelentőséget tulajdonítottak, és valószínűleg a hatóságok is így vélekedtek: május végén híre kelt, hogy az utazást „felsőbb helyről” betiltották (ez természetesen álhír is lehetett, de terjesztői minden bizonnyal hihetőnek tartották);³⁵ Laibachban pedig a csendőrség megakadályozta, hogy a helyiek a vasútállomáson üdvözljék az átutazó magyarokat. („1100 magyar kéjutazó demonstrációjától tartottak?” – tette fel a *Hölgyfutár* a költői kérdést.³⁶)

Minden bizonnyal túlzás lenne egy 1200 fős csoport minden egyes tagjáról nemzeti, politikai tudatosságot feltételezni, mégis azt hiszem, nem járok messze a valóságtól, ha a tengeri kirándulást nemzeti demonstrációként értelmezem, amely jól illeszkedik a kiegyezés előtti évek látványos, teátrális, a nemzeti közösség létezését, erejét és összetartozását kifejező politikai megnyilvánulásai sorába. Akár azért ment el valaki, mert sohasem látta még a tengert, akár azért, mert a szomszédja is utazott, a csoport tagjaként akaratlanul is részévé vált a négynapos demonstrációnak. Az úti célt végül is a véletlen hozta, hiszen a trieszti vasúti összeköttetés éppen ekkorra készült el. A Habsburg Birodalomhoz tartozó olasz város, ráadásul éppen az olasz egyesítési küzdelmek idején, valamint a magyar emigráció itáliai jelenléte csak fokozhatta az eseményben amúgy is benne rejlő demonstrációs potenciált. Maguk az

elemzett szövegek csak elszórva, rejtve tartalmaznak politikai utalásokat, a magyar nemzet melletti elkötelezettség és a triesztiakkal, az olasz néppel való rokonság érzete azonban szinte mindegyik írásban hangsúlyosan jelenik meg. Az idegen földre való utazás, az idegennel való találkozás alkalmat is kínál a saját identitással való szembesülésre, annak hangsúlyos kifejezésére, az útleírás, az utazás hozzánk eljutó lenyomata pedig „a szerző és közönsége kultúrájának a mindenkori »másik« tükrében történő, önkéntelen kulturális önfelmutatása”³⁷ lehet. Egy legális nemzeti demonstráción való részvétel a fentebb felsoroltakon kívül további ösztönzést jelenthetett az utazásra jelentkezni szándékozók számára. Az utazás és az útleírások elolvasásának eredményeként pedig több tízezen élhették át (újra) a nemzethez való tartozásukat.

■ JEGYZETEK

1. A kereskedelmi önállóság reformkori koncepciójáról részletesen: Gergely András: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban: a fiemei vasút. Bp., 1982.
2. Hölgyfutár 1862. június 12. 556.
3. Pesti Napló 1862. június 8.
4. Pesti Hírnök 1862. június 24.; Pesti Napló 1862. június 8.
5. Pesti Hírnök 1862. június 25.
6. Pesti Hölgydivatlap 1862. július 1. 152.
7. Michael Harbsmeier: Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai. Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti-antropológiai elemzése kapcsán. Korall 2006. November, 25–53. 25.
8. Wolfgang Schivelbusch: A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században. Bp., 2008. Különösen 45, 65.
9. „senkinek sem tanácsolom, hogy egy idegen vidéket csak a kupé ablakából írjon le, mert annak feltétele igen egyszerű: tudnunk kell előre mindent. A személyes tapasztalat csak annak igazolása, amit korábban megtanultunk.” Strindberget idézi Wolfgang Schivelbusch: i.m. 61.
10. Gombostű 1862. július 2. 1669.
11. Hölgyfutár 1862. június 28. 611.
12. Pesti Napló 1862. június 25.
13. Hölgyfutár 1862. június 28. 611.
14. Csatár 1862. június 26. 103.
15. Hölgyfutár 1862. június 28. 611.
16. Magyarország 1862. június 26.
17. Csatár 1862. június 26. 103.
18. Sürgöny 1862. június 25. [1.]
19. Magyarország 1862. június 26.
20. Pesti Hírnök 1862. június 26.
21. Pesti Napló 1862. június 26.
22. Hölgyfutár 1862. június 28. 611.
23. Csatár 1862. június 26. 103.
24. Sürgöny 1862. június 25. [1.]
25. Idők Tanúja 1862. június 25. 576; Magyarország 1862. június 27.
26. Gombostű 1862. július 2. 1667.
27. Csatár 1862. június 26. 103.
28. Pesti Hírnök 1862. június 26.
29. Pesti Hírnök 1862. június 25.
30. Hölgyfutár 1862. június 28. 611.
31. Gombostű 1862. július 2. 1669.
32. Hölgyfutár 1862. június 28. 611.
33. Hölgyfutár 1862. június 28. 611.
34. Pesti Napló 1862. június 25.
35. Pesti Napló 1862. május 28.
36. Hölgyfutár 1862. június 26. 604.
37. Michael Harbsmeier: i.m. 30.

TÖRÖK ZSUZSA

„A MAROSVÁSÁRHELYI ZSURNALISZTIKA”

Egy vidéki közösség olvasási stratégiája 1884-ben

...e rinoczeros
pofabőrrel ékeskedő,
határtalanul szemtelen
pap és kapczairodalmár
viselt dolgait akarnám
részletesen ismertetni...

A tanulmány címét Tolnai Lajos író azonos című újságcikkből kölcsönöztem.¹ A cikk 1884. szeptember 26-án jelent meg a *Pesti Napló*-ban. Írásában Tolnai a marosvásárhelyi újságírást elvtelenséggel, igazságtalansággal, tisztességtelenséggel, pártossággal és botránykeltéssel vádolta. Cikkére Nemes Ödön marosvásárhelyi rajztanár és újságíró, 1877–1879 között az *Erdélyi Híradó* című lap szerkesztője *Tolnai Lajosról* című írásában válaszolt a helyi *Erdélyi Értesítő* című lapban. Az alábbiakban ebből az írásból idézek hosszabban: „Midőn szept. 23-án d.u. lakásom felé tartottam, a vár alatti uton találkoztam Tolnai Lajos pappal és ime, midőn tőlem néhány lépésnyire reá egy tekintetet vetettem, megborzadtam, e sötét arcz démoni tekintetétől. [...] Ki akartam térni előle; de már késő volt... az ut is keskeny, aztán végre is gondolám, ha egyébert nem is, de papi palástjának szentségéért megkimél. Szótlatlanul, tekintetemet elfordítva, haladtam el mellette, míg ő engem provokálni akarva, előmbe köpött és minden kigondolható szitkot szórt reám, sőt midőn látta, hogy szemtelen kihívása daczára megőrzöm méltóságomat, káromkodva utánam sietett és botjával hátamra ütött.

Hogy ez így történt, erre tanuim vannak és azok nyilatkozatai alább közre is adattak, azt pedig, hogy ezen gyepmesternek való ezután botjával fültövön ütött, huszan is látták. És hogy aljasságát aljassággal tetézzé, még cikket ír a »Pesti Napló«-ba, melyben a többek közt azon képtelen hazugsággal akarja gaz tettét fedezni, hogy én őt leköttem és botot emeltem reá, holott, mint álta-

lánosan tudva van, bot mint rendesen, ez alkalommal sem volt nálam. Hát kérdem, nem országos hazug, czudar utonálló ez a pap? Hisz ez a kanász hurubából került pimasz még a csillagokat is lehazudná az égről! Ily szembeszökő hazugsághoz teljesen oda illők czikkének többi pontjai is, melyek értelme oda rug ki, hogy őt itt ártatlanul üldözik. Üldözik: a kir. táblai bírák, ügyvédek, tanárok, polgárok: szóval az egész közönség vallás, rang, nem és korkülönbség nélkül. A kit a jószágos Isten egy garast érő ésszel megáldott, hiheti-e, hogy egy tizenkét ezer emberből álló közönség csak [...] üzőbe vegyen egy embert, papot, író, még ha rossz regényeket ír is? De-hogy hiszi. De nem is hiheti. Az a közutálat, közmegvetés, melynek Tolnai Marosvásárhelyt már sok év óta ki van téve, teljesen okadatolt. Egy felfuvalkodott, dölyfös, goromba, pénzért reszkető, áskálódó, határtalan szemtelenséggel hazudó, pukkadásig irigy, ámitó, facsaros, emberietlen, álszenteskedő, hivatalát robotszerűen teljesítő, csufondáros, veszekedő és verekedő, szóval minden porcikájában pimasz baromi ember csak nem várhatja a közönségtől, hogy szívéhez ölelje vagy szentségként tenyerein hordozza. A művelt társadalomnak ily rákfenéje még a tisztességes emberek által való leköpésre sem méltó. Tessék firkálni a pesti lapokba, ha e köpdős és verekedő aesthetikus még akad olyan jámborra, a ki hitelt ad hazug szavainak.

[...]

Ha e rinoceros pofabőrrel ékeskedő, határtalanul szemtelen pap és kapczairodalmár viselt dolgait akarnám részletesen ismertetni, azokból köteteket tevő ocsmány olvasmány telnék ki, ezért csak úgy nagyjából kívántam őt azoknak bemutatni, a kik e gyönyörűség málvirágát még nem ismernék.”²

Az említett írárok végső kicsengései egy tizenhat éve tartó harcnak Tolnai Lajos és a marosvásárhelyiek között. Marosvásárhelyi botrányai Dávid Gyula monográfiája óta jól ismertek az irodalomtörténet-írásban.³ Tolnai már ismert író volt, amikor 1867 őszén beadta iratait a marosvásárhelyi református egyházban megüresedett papi állásra hirdetett pályázatra. A sikeres pályázat után a marosvásárhelyi református egyházközség 1868. január 5-én választotta papjává. A marosvásárhelyi szolgálatot megelőzően a budapesti református gimnázium fiatal tanársegéde volt, ahol azonban jövőjét nem érezte biztosítva, ezért is pályázta meg a marosvásárhelyi állást. A vidéki kisvárostól a társadalmi felemelkedést remélte, azt, hogy többé nem szegény tanársegéd lesz, hanem jómódú pap. Tizenhat évet töltött Marosvásárhelyen, ahonnan 1884-ben távozott. Távozásához a helyiekkel való folyamatos konfliktusai, összeférhetetlen természete és a vidéki kisvárosi közösségbe való beilleszkedési képtelensége vezetett. Marosvásárhelyről való távozása tehát a közösség számára nem váratlan eseményként hatott, hanem a közösség elvárásainak rég óhajtott megvalósulása volt. A Tolnaival kapcsolatos szakirodalomban nem ismeretlen tény, hogy távozásának kiemelésében nagy szerepet játszott a marosvásárhelyi évek alatt írt regényeinek (*A nemes vér*, *A báróné ténsasszony* és *Az oszlopbáró*)⁴ referenciális olvasata. Vagyis a helyi közösségben folyamatosan konfliktusokat generáló Tolnaitól a marosvásárhelyiek azt már végképp nem tudták elfogadni, hogy megírta őket regényeiben. De vajon mikor, hogyan, milyen előzmények után és milyen stratégia részeként jutottak a felismerésre a város érdekeit képviselő lokális értelmiségiek?

Tolnai Lajos Marosvásárhelyen való tartózkodásának körülményeit és a távozásához vezető folyamatokat Dávid Gyula részletesen tárgyalta monográfiájában. Az alábbiakban a Dávid-monográfia alapján foglaltam össze röviden a távozáshoz vezető eseményeket, később pedig a város sajtóviszonyaiból és a kifejezetten szépirodalmi műveivel kapcsolatos megnyilatkozásokból kiindulva értelmeztem az eseményeket.

Amikor Tolnai Marosvásárhelyre érkezett, a város társadalmi viszonyait a városi iparos polgárság és a vidéki nemesi értelmiség és hivatalnokréteg ellentéte jellemez-

te, és ennek az ellentétnek nagy szerepe volt a később kialakult konfliktushelyzetekben. A marosvásárhelyiekkel való konfliktusok kialakulásában azonban döntő szerepe volt Tolnai liberális vallásfelfogásának is a helyiek konzervativizmusával szemben, liberalizmusának ugyanis a moralista célzatosság (odamondás a híveknek a szószékről) volt a fő jellemzője.

Három ízben került éles konfliktushelyzetbe a helyiekkel, de egész tizenhat éves marosvásárhelyi tartózkodására jellemző volt a beilleszkedésre való képtelenség. Az első konfliktushelyzet 1872-ben alakult ki, a második 1876-ban, a harmadik, amely Marosvásárhelyről való távozásához vezetett, 1884-ben.

Az 1872-es konfliktus kiindulópontja az volt, hogy Kovács Áron, Tolnai paptársa és a közösség baloldali vezéregyénisége feljelentette Tolnait, hogy bár egy halálos beteg ágyához hívták úrvacsorát adni, ő nem ment el, sőt az úrvacsorát babonának nevezte. A konfliktus valójában politikai vonalon mélyült el, az „úri”, szabadelvű párti nemességnek, amelyhez Tolnainak voltak kapcsolódásai, ugyanis nem volt érdeke a konfliktust enyhíteni, mivel célja az épp zajló képviselőválasztások közepette ellenfele, Kovács Áron megsemmisítése volt. A pereskedés végül Kovács Áron menesztésével zárult, de erre valójában nem került sor, mert Kovács időközben meghalt. Az eset viszont a lapokba is bekerült, a kolozsvári *Magyar Polgár* is helyet adott a Tolnai elleni támadásoknak.

Az 1876-os konfliktus kiindulópontja az ugyanazon év április 12-i marosvásárhelyi tűzvész volt. A tűz a papi és kántori lakásokat is elpusztította, sőt a papi laknak egy olyan szárnyát is, amelyet Tolnai korábban saját pénzén építtetett. A harc ennek a lakásnak az újjáépítése körül indult meg. A tűzvész után az elszenvedett károk fedezésére a marosvásárhelyi egyházközség gyűjtést szervezett, és az összegyűjtött pénzösszegeből Tolnainak is utalt, ő viszont elégedetlen volt az összeggel. Elégedetlenségének a *Magyar Polgár* című kolozsvári lapban publikált *Marosvásárhelyi tárcák* című cikkében adott hangot, de 1876-tól szépirodalmi műveiben is vidéki közösségek fonákosságait írta meg. Megindult ellene a harc a sajtóban röpiratok formájában és egyházi téren is. Egyházi hivatalos vizsgálat indult ellene, de végül nem találtak okot az eltávolítására, kislánya halála pedig feléje fordította a közrészvétet, és így 1881-ben létrejött egyfajta kibékülés közte és a helyiek között.

A békés hangulat azonban nem sokáig tartott, az utolsó és távozásra kényszerítő konfliktusra ugyanis 1884-ben sor került. 1883. december 20-án látott napvilágot a Tolnai által alapított Kemény Zsigmond (irodalmi) Társaság *Figyelő* című közlönye az ő szerkesztésében. A *Figyelő*ben Tolnai ismételten keményen bírálta a marosvásárhelyi társadalmi viszonyokat, többek között a marosvásárhelyi kollégium tanári karát is. A marosvásárhelyiek természetesen sértve érezték magukat, erőteljes támadás indult ellene a Kemény Zsigmond Társaságban, a sajtóban szervezett sajtókampány formájában és egyházi berkekben is. Az *Erdélyi Értesítő* című helyi, marosvásárhelyi lapban 1884-ben több mint harminc, a témát érintő cikk jelent meg. Különösen nagy szerepe volt a sajtókampányban Nemes Ödön polgári iskolai tanárnak, az *Erdélyi Értesítő* állandó munkatársának, aki, amikor Tolnai néhány barátja és tisztelője ünnepséget akart rendezni negyedszázados írói jubileumára, csúfolódásként jubileumi emlékszámot adott ki a lapban. Tolnai még aznap este bottal verte meg Nemet, aki válaszként *Útonálló pap a székely fővárosban*⁵ címmel közölt cikket az *Erdélyi Értesítő*ben. Erre írta válaszként Tolnai *A marosvásárhelyi zszurnalisztika* című írását, amelyre Nemes a tanulmány elején idézett cikkel válaszolt. A sorozatos botrányok után 1884 októberében végül Szász Domokos püspök lemondatta Tolnait, aki a korabeli sajtótudósítás szerint október 28-án a délutáni ötórás vonattal hagyta el a székely fővárost.

Tolnai Lajos botrányai Marosvásárhely még igencsak alakuló sajtóviszonyai között zajlottak. 1867 és 1884, Tolnai távozásának időpontja között a városban kb. tizenkét, több-kevesebb ideig fennmaradó lap jelent meg, név szerint a megjelenés sorrendjében: a *Székely Néplap* (1866–1867), a *Székely Közlöny* (1867–1868), a *Székely Hírlap* (1869–1875), a *Néptanoda* (1870–1874), az *Erdély* (1870–1876), a *Hargita* (1872–1873), a *Székelyföld* (1873–1874), a *Marosvidék* (1877–1897), az *Erdélyi Híradó* (1877–1879), az *Erdélyi Figyelő* (1879–1880), az *Erdélyi Értesítő* (1880–1885) és a *Figyelő* (1883–1884). Ezek közül a szépirodalmi hetilapok domináltak, rendszerint változó szerkesztőkkel, tíz hónaptól két és fél évig tartó fennállással. A politikai lapkultúra még csak kialakulóban volt szórványos kezdeményezésekkel a *Székely Hírlap* és az *Erdélyi Híradó* révén. A napilapok jelenléte egyáltalán nem volt jellemző Marosvásárhely sajtóviszonyaira Tolnai ott tartózkodásának idején. A szóban forgó időszak legfigyelemreméltóbb teljesítménye az 1870-ben épp Tolnai által elindított *Erdély* című lap volt, amely később *Marosvidék* címmel Marosvásárhely legjelentősebb sajtóorgánumává vált a 19. század utolsó negyedében.

A város még alakuló, folyamatosan változó, meglehetősen bizonytalan sajtóviszonyai között Tolnai épp a mediatizálódás eszközeit, a helyi újságírást kritizálta *A marosvásárhelyi zszurnalisztika* című 1884-es írásában, és ezáltal a vidék szintén még csak alakuló mediális képét rontotta. A konfliktusok generálásában valószínűleg közismerten összeférhetetlen természete is nagy szerepet játszott. Az eset a korabeli vidéki sajtóbotrányok viszonylatában azonban mégsem egészen különös. Hiszen ezek a botrányok az 1867 utáni sajtóban mindennaposak voltak, és az illető lapok számára olvasóvonzó stratégiákként is működhettek.

Különös viszont, hogy a Tolnai eltávolításában nagy szerepet játszó regények referenciális olvasata nem kezdettől fogva, azaz megjelenésüket azonnal követően kapott oly nagy szerepet, mint az ellene szervezett sajtókampány legutolsó időszakában. Bár a *Kolozsvári Közlöny* Dr. B. szignójú cikkírója már 1882-ben, *A nemes vér* és *A báróné ténsasszony* megjelenésének évében felhívta a figyelmet arra, hogy „Azok a regények lehetnek jók, rosszak akárkinek, a ki nem közöttünk él – nekünk paskvilus az!”⁶, Tolnai távozását mégsem azonnal, azaz 1882-ben eszközölték ki, hanem csak két év múlva, 1884 októberében. 1882 és 1884 között Tolnai Lajos olyan hibát követett el, amely a végső leszámolás céljával és az ehhez szükséges erők mozgósításával hívta elő a helyiek hírlapírói kvalitásait.

1882-ben, *A nemes vér* és *A báróné ténsasszony* megjelenése idején a marosvásárhelyi *Erdélyi Értesítő* még annyira sem hangsúlyozta a regények paszkvillus tendenciáját és referenciális vonatkozásait, mint a közvetlen környezettől jóval távolabb eső budapesti recenzensek. Míg a fővárosi sajtó *A báróné ténsasszony* Schwindler nevű szereplőjéről írva valamilyen lokális nevezetesség pellengérre állításáról beszélt,⁷ és *A nemes vérrel* kapcsolatosan több ízben is felhívta a figyelmet annak referenciális vonatkozásaira,⁸ a marosvásárhelyi recenzensek vagy említést sem tettek a referencialitásról,⁹ vagy ha igen, azt a regények „természethűségének” kérdéskörében merítették ki,¹⁰ anélkül hogy bárminemű sértődöttségüknek különösebben hangot adtak volna.

A végzetes hiba, melyet Tolnai a helybeliek ellen elkövetett az volt, hogy az 1883 decemberében általa indított *Figyelő* című lap borítójának belső oldalán Éles Pál aláírással megtámadta Marosvásárhely szinte minden jelentős értelmiségi csoportosulását: a református főiskola tanári karát, a Kemény Zsigmond Társaságot és a polgári iskola tanítókarát is. Támadásaira a Kemény Zsigmond Társaság, az egyház és a sajtó is reagált. A Marosvásárhelyről való eltávolításában különös szerepet játszó sajtókampány a polgári iskola tanárainak, Nagy Lajosnak, Gruber Mihálynak és Nemes Ödönnek az *Erdélyi Értesítő*ben közzétett nyilatkozatával indult, melyben határozot-

tan visszautasították Tolnainak a *Figyelőben* közölt „ferdítéseit”.¹¹ A Tolnai elleni sajtóközleményekben Nemes Ödönnek volt kulcsszerepe. Neki az ehhez szükséges újságírói, sőt szerkesztői előlelete, tehát tapasztalata is megvolt, hiszen 1877–1879 között ő szerkesztette a marosvásárhelyi *Erdélyi Híradót*, a tárgyalt események ideje alatt pedig az *Erdélyi Értesítő* állandó munkatársa volt. Nem véletlen tehát, hogy az *Erdélyi Értesítő* 1884-es évfolyamának 8. számában közölt *Ej, azt hiszed...* című vers Nemes tollából született,¹² és a kontextus ismeretében szimbolikusan is jelezte a Tolnai elleni sajtókampány kezdetét, és jósolta meg Tolnai marosvásárhelyi tartózkodásának végső kimenetelét, a regényíró pap likvidálását.

Tolnai regényeinek célzatos értelmezésében kulcsszerepet játszott az *Erdélyi Értesítő* említett lapszáma. Ebben jelent meg a polgári iskolai tanári triumvirátus Tolnaihoz intézett második közleménye is, amelyben első ízben kapcsolódott hangsúlyosan össze a regények nem esztétikai értelmezése a Tolnai elmeállapotára vonatkozó kórság, betegség metaforájával,¹³ 1884 júniusában pedig Nemes Ödön háromrészes recenziót szentelt Tolnai ugyanazon évben megjelent *Az oszlopbáró* című regényének, a könyvben ugyanis Tolnai erőteljesen bírálta a polgári iskola tanári karát. Nemes írásában *Az oszlopbárót* „irodalmi fattyuhajtaszként”¹⁴, „selejtes produktumként”¹⁵, „az irodalmi tisztesség elleni merényletként”,¹⁶ végső soron pedig „pasquill jellegű regényként”¹⁷ értelmezte, mely azonban, véleménye szerint, első helyet foglalt el a „kapczairodalom”¹⁸ termékei között. A regény fogadtatásával kapcsolatos szolidaritást pedig azzal a piaci logika értelmében lesújtó megállapításával összegezte, hogy Marosvásárhelyen „a helybeli könyvtárúsnál ez ideig egyetlen példány sem kelt el”.¹⁹

Az oszlopbárónak a marosvásárhelyiek ellen írt paszkvillusként való értelmezése ez idő tájt már a budapesti sajtóban is jóval erőteljesebb felhangot kapott, mint ahogy az 1882-ben írt regények esetében történt. A budapesti recenzensek a regény körüli „Királyhágón túli” szennzációról kivétel nélkül említést tettek, és abban is meggyeztek, hogy a szennzációt nem esztétikai, nem irodalmi okok táplálták.²⁰

Tolnai Lajos regényeinek célzatos értelmezése valójában a *Figyelőben* megjelent írásai után erősödött fel. A cikkeket megelőzően a marosvásárhelyiek nem adtak hangot különösebb sértődöttségüknek a művek értelmezésekor. A megsértett helyi értelmiségiek azonban ráébredtek a sajtó véleményformáló erejében rejlő lehetőségekre és kijelentéseik tartalmának stratégiai jelentőségére. A tanulmány elején hosszan idézett írásában Nemes Ödön végül elégedetten állapította meg, hogy Tolnait Marosvásárhelyen „a legutolsó pálinkás favágó is veszett kutya számba veszi”,²¹ aki becstelen regényeivel, beszélyeivel megette a nemes város becsületét. A sajtókampánnyal párhuzamosan futó büntetőügyi eljárás és a felbolygatott közhangulat ismeretében pedig Szász Domokos püspök is belátta, hogy a konfliktusok végső megoldásához csakis az vezethet, ha Tolnai a fecskék példáját követi...²²

A Tolnai-ügy kommunikációtörténeti szempontból megragadhatóvá teszi azt a folyamatot, ahogyan az éppen mediatizálódó vidéki közösség a sajtóban rejlő lehetőségeket kihasználva eltávolít egy olyan kívülről jött elemet, amely a közösség épp alakuló sajtókultúrájában a vidék magáról közvetített képét nem kedvezően befolyásolja. Mindeközben pedig a szépirodalom nem esztétikai célú használatának egy újabb példáját is megvilágítja, láthatóvá téve, hogyan válik a szépirodalom értelmezése egy közösségi informális döntést (Tolnai eltávolítását) hozó kommunikációs stratégia részévé.

■ JEGYZETEK

1. Tolnai Lajos: A marosvásárhelyi zsurnalisztika (Levél a szerkesztőhöz). Pesti Napló (esti) 1884. 35. évf. 266. 2.
2. Nemes Ödön: Tolnai Lajosról. Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 38. 151.
3. Dávid Gyula: Tolnai Lajos Marosvásárhelyen. Kritérium, Buk., 1974.

4. Tolnai Lajos: A nemes vér. 1–2. Révai Testvérek Kiadása, Bp., 1882; Uő: A báróné ténsasszony. 1–2. Révai Testvérek Kiadása, Bp., 1882.; Uő: Az oszlobbáró. Aigner Lajos, Bp., 1884.
5. Nemes Ödön: Útonálló pap a székely fővárosban. Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 37. 146–147.
6. Dr. B.: Maros-Vásárhelyt. Kolozsvári Közlöny 1882. 1. évf. 198. 688.
7. Acsády Ignác: A báróné ténsasszony. Pesti Napló 1882. 33. évf. 263. 5.
8. Bánfi Zsigmond: A nemes vér. Regény, írta Tolnai Lajos. Két kötet. Buda-Pest, Révai testvérek kiadása, 1882., Budapesti Szemle 1882. 31. 67. 148–154; s: Nemes vér. Pesti Hírlap 1882. 4. évf. 130. 1; Reviczky Gyula: Az arisztokraták ellen. A Hon (regg.) 1882. 20. évf. 187. 1.
9. Erdélyi Értesítő 1882. 2. évf. 20. 78. [Irodalom és művészet]
10. Mirábó: A nemes vér. Erdélyi Értesítő 1882. 2. évf. 24. 94; Erdélyi Értesítő 1882. 2. évf. 42. 166.
11. Nagy Lajos: Gruber Mihály, Nemes Ödön, Dr. Tolnai Lajosnak. Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 4. 15.
12. „Ej, azt hiszed olyan vagyok / Mint eb, melyet, hogyha vernek, / Nyöszörögve meglapul és / Kezet nyal a rosz embernek. // Olyan vagyok mint a kőszirt – / Rám lövöl s én szembe állok... / Hajh, de golyód visszapatat / És tengolyód lesz halálod!” (Nemes Ödön: Ej, azt hiszed... Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 8. 29.)
13. „Rettenetes végzet... / Dr. Tolnai Lajos esztét veszette! / A ki nem hiszi, vegye kezébe a b. Apor Károly ömértósága által nagylelkűen subvencionált »Figyelő« című lap 4-ik és 5-ik számait s okvetelenül meggyőződik állításunk igaz voltáról. / Azon görcsös vonaglás, vad, eszeveszett mardosás, mit dr. Tolnai társadalmunk szereplőinek soraiban véghez visz: kizárja agyrendszere rendes működésének lehetőségét. E rettenetes kór sim[p]tomái különben már rég óta jelentkeztek dr. Tolnain, kiválólag pedig, mióta fejét regényírásra adta. »A nemes vér,« majd »A báróné ténsasszony« s végül a még folyamatban levő »Oszlobbáró« e kórnak oly fokozatos fejlődését tüntetik föl, mitől mindnyájan megdöbbenünk s aggódva kérdeztük: hova vezet dr. Tolnait balvégzete?... (Dr. Tolnai Lajosnak. Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 8. 31.)
14. Nemes Ödön: A könyvpiacról (Tolnai Lajos „Oszlobbáró”-ja). Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 24. 94 [tévesen: 97].
15. Uo.
16. Uo.
17. Nemes Ödön: A könyvpiacról (Tolnai Lajos „Oszlobbáró”-ja). Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 25. 98.
18. Nemes Ödön: A könyvpiacról (Tolnai Lajos „Oszlobbáró”-ja). Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 26. 104.
19. Uo.
20. Szántó Kálmán: „Az oszlobbáró”, Fővárosi Lapok 1884 21. évf. 139. 906–907; Palágyi [Menyhért]: Az oszlobbáró. Koszoru 1884. 25. 397–399.; Dengi János: Egy legújabb regény. Élet és Irodalom 1884 1. évf. 31. 270–271; Acsády Ignác: Újabb regények. Pesti Napló (regg.) 1884. 35. évf. 274. 1–2.
21. Nemes Ödön: Tolnai Lajosról. Erdélyi Értesítő 1884. 4. 151.
22. A kifejezést a következő, Tolnai ellen írt cikkből kölcsönöztem: „Már végre-valahára ideje volna eme tartatlatlan állapotot megszüntetni és a polgárok nyugalalmát, melyet dr. Tolnai izgatásaival folytonosan fölkapar, helyreállítani. Ez azonban csak akkor fog békés megoldást nyerni, ha Tolnai a fecskék példáját követve, búcsút vesz ezen, irányában annyira hálátlan közönségtől, mely őt olybá veszi, mint a forgalomból kiment sustákat.” (Homo: Dr. Tolnai és – – babérkoszorú!!! Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 36. 142.)

CZESLAW MILOSZ

A többemeletes ember

Mikor felkel a nap,
megvilágítja az emlékezet szögleteiben rejtőző
de nappal láthatatlan
ostobaságokat és bűnöket.

A többemeletes ember
a kora reggel üdeségének lépcsőin lépdel,
de mi van ott lenn –
sötét szobák
ahová szörnyű belépni.

Bocsánat – mondja
a jelen-nem-lévő szellemeknek,
amelyek odalent csiripelnek
az elhantoltak kávéházi asztalánál.

Mit tesz az ember?
Fél az ítélettől,
például a jelenben
vagy a halál után.

Emberi történetek

Ezek mind emberi történetek, patétikusan gyászosak,
De nem mondom el őket soha. Tűnődöm, hogy
Mi tartott vissza tőle. Talán annak a megértése,
Hogy mindnyájunkban van némi ferdeség
Vagy asztigmatizmus, amit gondosan titkolunk.
S hogy ennek a kinyilvánítása olyan tapintatlanság,
Mintha egy púpos embert ujjal érintenénk. De minthogy
Sámán volnék, rítusaimat kissé
Fennköltebben kell végeznem, s nem az ember alatt.
Bár kórus lehetnék egy antik színházban
Kő-merev koturnusokban lépve színre,
Sopánkodva a csapdákon, amit a Sors állít!
De az én történeteim nem voltak monumentálisak:
Gyűrött lepedők, megszegett esküvések,
Apró hazugságok, használt óvszerek,
És egy nő és férfi közt váltott, de fájdalmat okozó szavak,
Hogy az a másik földre taposott szemétnek érezze magát,

Legintimebb méltóságában megsértve.
Kompromittálódnak a nemes elhatározások,
S nevetségesek a magunkról alkotott magasztos elképzelések.
Életük, mint a hullám, amely partnak csapódva széttörik.
Ó te Magasságos Isten!
Ne hagyd őket a szakadékban, Tisztítótüz és Pokol nélkül,
Egy labirintusban bolyongva.
Adj a számba imát
Értünk, őértük és értem is,
Értem, akinek meg kellett volna írnom őket,
De mégse tettem.

Gömöri György fordításai

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

AZ „ALÁVETETTSÉG RACIONALIZÁLÁSA”

Levélírók kommunikációs gyakorlata 1956 után

*„Abban a szülők tragikus eseményekről
beszélnek, fiukat megkérlik, hogy ne az
apai házhoz, hanem más címre küldje
leveleit.”*

A politikai diktatúrák milióiban az egyik legalapvetőbb (meta)kommunikációs gyakorlatra vonatkozó kérdés az, hogy miért hallgatnak az emberek. Joggal feltételezhetően azért, mert konkrét tapasztalatok alapján kialakult bizalmatlanság, félelem szervezi, irányítja a gondolkodásukat és viselkedésüket.¹ A fizikai és lelki terrornak valószínűleg a valódi határát a vákuumnak az a formája jelenti, ahol a normális kommunikáció lehetetlenné válik.² A politikai diktatúrában a hatalmon/uralmon lévők és az uraltak kapcsolatait egyszerre több színpadon célszerű ábrázolni, ahol olykor helycsere, misztikus részvétel van a nézők és a színészek között. Kulcskérdés, hogy a nómenklatúra miképpen tudja vagy éppen nem tudja a fizikai erőszak, a kényszerítés eszközeinek tőkéjét a gazdasági, kulturális vagy információs, végül pedig a szimbolikus tőkével úgy koncentrálni, hogy az államformát képez.³ A mindennapi történések és emberi reakciók szempontjából további fontos szempont az „alávetési” folyamat tényezőinek a vizsgálata. Az állami elnyomó akaratot dokumentálva kell igazolni vagy cáfolni azokat a viselkedésformákat, amelyek számos esetben nem tudatos elfogadást, mechanikus alárendelődést jelentenek, hanem sokkal inkább a

Mivel Kádár elvtárs kommunista ember, természetes tehát, hogy ilyen szerepet – mint a bérmaeresztapaság – nem vállal.

Az MSZMP budapesti, XIII. kerületi párttitkárnak levele a Zala megyei MSZMP-titkárnak az egyik dolgozó zalki tapasztalatairól. 1959. február 19. Zala Megyei Levéltár, MSZMP, 1. f. 2. 1959. 44. ő.e. 462.

testi diszpozíciókkal vannak összefüggésben. Az állam lényegében az észlelési mezőket és így a történeti forrásaink jellegzetességeit is megszabja.⁴ Az emberek mitizált és sokszor fiktív kollektívákba kényszerítésével az eltagadások, elfojtások kollektív mechanizmusa is kialakul, ami feltételezhetően a közös észlelési és értékelési kategóriákon, a habitusok összehangolásán nyugszik.⁵

Az 1956-os forradalom leverése utáni politikai diktatúra módosított – de alapszerkezetében változatlan – uralomtechnikája és az uraltak, a társadalom tagjai alkalmazkodásának, sajátos részvételének megismerése fontos jelenkor-történeti feladat. A terror világának különböző szintjeit és módszereit itt ismertnek feltételezve, néhány szempontot állítok a vizsgálat középpontjába. Így például azt, hogy a kortársak milyen nyelven, fogalmakkal írták le az általuk tapasztaltakat, miért és hogyan fogalmazták meg problémájukat, milyen múltbeli „legitimációs” alapot jelöltek meg a döntéshozók előtt. A levelek egyik közös kiindulópontját alapvetően az jelenti, hogy a kommunista párthoz és pártállami hatóságokhoz, a média különböző szereplőjéhez panasszal, levéllel fordulók mindig konfliktushelyzetben voltak. Mind a megszólalók, mind pedig a megszólítottak rendszerint kettős kommunikációs gyakorlatot követtek.

A fent említett hallgatás problematikája után további kérdésként nézzük meg, hogy az általam kijelölt időben (1957–1961) milyen módon szólaltak meg egyes kortársak. Az elsőként idézett levelek írói a „rezsím támogatói” köréből kerültek ki. Az itteni válogatás ennyiben nem reprezentatív, hiszen ők egyértelműen kisebbséget képeztek a levélírók között. Írásbeli megnyilatkozásait elsősorban a sajátos beszédmódjuk illusztrálása céljából érdemes megismerni. A tiszaszőlősi egyik férj és felesége 1957 augusztusában kilencedik gyermekének keresztapására Kádár Jánost a következő indoklással kérte meg: „Kérésem azért is vagyok bátor előterjeszteni, mivel én is és családom is üldözött volt az ellenforradalom alatt és én mint karhatalmista is védtem rendszerünket és most is szeretném, hogy a rendszerhez tartozó számom megerősítem e felkéréssel.” A Sárosd melletti Tükrös pusztáról egy tizennégy éves fiú, „egy szegény dolgozó Fija” „mélyen tisztelt Kádár Elvtársat” bérma keresztapjának kérte meg. Azzal is megelégedett volna, ha személyesen nem jön el, de legalább beírathatja. Kádár helyett Ribánszki Róbert válaszolt: „Kedves Fiala Barátom! Leveledet, amelyben Kádár elvtársat kérted, hogy vállalja el bérmaálásod alkalmával a keresztapai tisztet, megkaptuk. Egy kissé meglepődünk kéréseden. Te már 14 éves, nagy fiú vagy és biztosan tudod azt is, hogy a kommunista emberek nem bérmaálnak, nem keresztelkednek, stb. Mivel Kádár elvtárs kommunista ember, természetes tehát, hogy ilyen szerepet – mint a bérma keresztapaság – nem vállal. Ezt olyan embernek kell elvállalnia, aki hisz is abban, amit a bérmaálás – a papok szerint – jelent. Ha Kádár elvtárs elvállalná ezt a tisztet, teljesen formális dolog lenne, a formális dolgokat pedig ő nem szereti. Ezért kérek, légyszíves más keresztapa után nézni. Leveledet köszönjük és kívánunk Neked jó egészséget, hosszú, boldog életet.”⁶ Tudomásom szerint itt elmaradt a több más esetben ilyenkor szokásos ajándékcsomag vagy éppen pénzküitalás, amelynek elérése nyilvánvalóan több levélíró minimális célkitűzése volt.

A pártközpontnak és az annál elsősorban propagandafunkciót betöltő, így sajátos módon eleve korlátolt módon és egyirányú „tájékoztatást” betöltő újságnak, a *Népszabadságnak* volt egy belső használatra szánt funkciója. A politikai diktatúra világa azt is jelentette, hogy az országban maradtak egy része sajátos alkalmazkodást választva írásban is kommunikált a politikai hatalom szócsövével. Ennek oka nyilván különböző volt: például a párt irányvonalához igazodás, kollaboráció, mások feljelentése, burkolt rendszerkritika, személyes hosszú, a szovjet rendszerekre jellemző, sajátosan infantilizált „állampolgári” kötelességérzéssel magyarázott lo-

jalítás, de ugyanilyen mértékben az alattvalói létből fakadó pozicionálás, a személyes előnyyszerzés. A *Népszabadság* szerkesztőségi tevékenységét is a kettős kommunikáció jellemezte. A témánk szempontjából most az a fontos kérdés, ami a befelé, még pontosabban a felfelé irányuló kommunikációjukat illeti. Az ún. olvasói levelekről a szerkesztők tematikus módon és kivonatolva, sokszor idézve az eredeti – mára már ritkán elérhető, természetesen nem közölt – szövegekből, havi rendszerességgel beszámoltak. Ezt akár közvélemény-kutatásként is felfoghatjuk, amelyek eredményeit a rezsim természetéből fakadóan azonban egy sajátos torzítással értelmezték, használták.

Az általam vizsgált elsősorban falusi levelek íróinak álláspontja arra is utal, hogy mennyire praktikusán, a fejük felett uralkodó politikai rendszer szinte örök voltát mindig tudomásul vevő, ahhoz mindig alkalmazkodni tudó módon értelmezték a helyzetet. A falusi levélírók többsége „többnyire földrendezéssel és tsz-ügyekkel foglalkozik. A levélírók egy része határozottan kijelenti, hogy falun csak akkor lesz megnyugvás, ha azokat a földeket, amelyeket évekkel ezelőtt betagosítottak, visszaadják volt tulajdonosaiknak.”⁷ Az elégedetlenség, ugyanakkor a föld és a tulajdon kérdése, pontosabban annak zavaros helyzete, másrészt az önállósághoz való szoros kötődés jellemezte azok magatartását, akik a korábbi kollektivizálási hadműveletek után is az agrárvilágban maradtak. A viszonyítási pontok leglényegesebbje nyilvánvalóan a korábbi múlt, az ötvenes évek paraszti világot átfogóan sújtó terrorja volt. Ehhez képest is „jó” lehetett számukra a kormány. Az időbeli egybeesés, az akkori, az 1957. januári atmoszférára, a kortársi, különböző indítékú kollaborációkra jellemzően érdemes Veres Pétert idézni, aki Kádárnak írt levelében rögzíti: „Véleményem szerint van megoldás, még jó is, csak hallgassatok egy kicsit az írókra is. Én kész vagyok, de azt hiszem, a többi népiek is – valószínűleg mások is – az irodalmi élet »normalizálására« és az ehhez szükséges engedelmes állampolgári magatartásra, ne kívánjak most egyebet, és az idő – úgy hiszem – a feltételezett kormányzati bölcsességgel együtt majd elvégzi a többi.”⁸

A *Népszabadsághoz* 1957. február 15. és márc. 31. között 6041 levél érkezett, amelyek többségét továbbra is Budapestre (3556) küldték. A kevés jövedelem és más anomáliák ismertetése mellett a szerkesztők látványos változást véltek kivenni a szövegekből. A mezőgazdasági termelésről ez olvasható: „A hangoskodó, dologkerülő tagoktól megtisztult szövetkezetek most egy akaraton vannak, s jobban dolgoznak, fejlődnek, mint azelőtt.” A legnagyobb problémát azonban a földtulajdon hiánya jelentette. Az ekkori vidéki beszámolók a karhatalom és a munkásörtség brutális eljárásairól is szóltak, amelyeket a szerkesztőség a „túlkapások” fedőnévvel látott el. Így például egy nevét adó személy Jászárokszállásról és másvalaki, névtelenül Szombathelyről írt, hogy a rendőreg és a karhatalom megvert embereket.⁹

A karrierista az egyik megbélyegző kifejezés volt 1956 után is. Tömegével érkeztek bejelentések a *Népszabadság* szerkesztőségéhez ilyen címen 1957 nyarán.¹⁰ A politikai vezetés a szerkesztőségi beszámolókból rendszeresen értesült veterán kommunisták, ún. 19-esek elismerést kérő és előnyyszerzési igényéről. Visszatérő, helyhez kötött jelenségek voltak a különböző beosztásokba került pártmunkások, vezetőik durvaságai, tettelességei, korrupciói, „kiskirályságai”.¹¹

Az 1957-es leveleknek az egyik tanulsága az, hogy az év eleji mennyiséghez képest radikálisan csökkent a beszámolók száma, ami az adott élethelyzetek kényszerű tudomásulvételével magyarázható. Egy másik trend- és hangulatváltozás, súlyponteltolódás is érzékelhető: a vidéki levelek látványosan többségbe kerültek, valamint megjelentek a külföldről postázott küldemények, s a legfontosabb a rendszer természetrajza szempontjából, hogy rendszeressé váltak a névtelen levelek. Egyre több, a pártnyelv szerinti „provokációs” levél érkezett, így az egyikben azt fejtették

ki, hogy Magyarországon „népszabadságon” két dolgot kell érteni, egyrészt a „nép elnyomását”, másrészt az „ifjúság félrevezetését”. Ennek megfelelően konkrétan kritizáltak egyes újságírókat, így például Horváth Istvánt „bértollnoknak” nevezték. Más típusú levelek a községit, még mindig funkcióban lévő „ellenforradalmárokat” ellen irányultak, ahogyan ezt egy rendőr is kifogásolta.¹²

A *Népszabadsághoz*, egyáltalán a politikai hatalom reprezentánsaihoz bármilyen szóbeli vagy írásos panasszal fordulókat helyzetét és szándékait értelmezve jól érzékelhető, hogy az erőszakos kollektivizálás kiszemeltjei mennyire gúzsba kötött helyzetben voltak.¹³ Különösen érvényes ez az öreg tsz-tagokra, akik helyzetükből fakadóan általában nem vállalhatták az elköltözést. Tehát nem véletlen, hogy a levélírók nagy többsége a faluban rekedt idős generációból került ki. Ezek száma különösképpen 1959 végén és 1960 elején emelkedett meg, amikor a kollektivizálási hadjáratot vezénylők az „áttörést” célozták meg.

Azért is célszerű megnézni, hogy 1959 tavaszán milyen belső tájékoztatást adott a *Népszabadság* szerkesztősége a pártvezetésnek, mert lényegében ez az első olyan időszak, amikor a levélírók már egyre nyíltabban és egyre többen fordulnak a párt-hoz és szócsövéhez. A kommunikációs csatornák és formák másik szintjét adják ezek, a párt a maga kampányát és propagandáját ezek ismeretében folytatta.

A levélírók jelentős része azért volt elégedetlen, mert kevesellte a kommunista befolyást. Egy mezőkövesdi özvegyasszony szerint „nagyon sok a reakciós pedagógus, akik mérgezik a gyermekek lelkét. Minden pedagógus jár templomba.” Egy izsáki férfi hasonlóképpen kritizált: „nagyon kevés az igazi harcos kommunista. Ha legalább a kommunisták 40 százaléka olyan lenne, aki ki mer állni a hibák ellen, sokkal könnyebben lehetne a hibákat kijavítani.”¹⁴

Egy püspökmolnári levélíró a kollektivizálás terrorjáról számolt be: „egyik nap vagy félszáz agitátor szállta meg a falut, s ütéssel, veréssel, gorombasággal kényszerítették az embereket a tsz-be. Néhányat el is vittek közülük.” A nyírbogáti, szintén névtelen levél küldője az eddigi ismereteken túl arra a tapasztalatra is rávilágít, hogy 1956-ban a forradalom oldalán szerepet vállalók közül többen, részben kompenzációból, az új helyzethez ismét alkalmazkodva egy másik szerepbe kerültek a kollektivizálás során: „Verik az embereket, hogy aláírják a tsz belépési nyilatkozatot. Megnevez néhány embert, akit így kényszerítettek be. Állítólag a népnevelők az ellenforradalom alatt a legnagyobb lázítók voltak, most megint ők a lehangosabbak. A tanácselnök nem tudta nézni, ezért beteget jelentett.” A tiszakécskei egyéni gazdák közül többen aláírták levelüket: „a tsz szervezési irodájába éjjel hívják be a parasztokat, s gumibot segítségével beszélnek rá őket a belépésre.” Hogy a kollektivizálás mennyire radikálisan, máról holnapra dúlta fel a generációs kapcsolatokat, szakította meg a legkülönbözőbb paraszti életvezetési hagyományokat, arra az albertirszai öregek írása világít rá: „Folyik a tsz agitáció. Nagyon el vannak keseredve, mert nem tudnak már dolgozni, földjeiket elveszik, így megélhetésük nincs biztosítva. Eddig a földért gyermekeik eltartották őket, de a földjáradékért az eltartást senki nem vállalja. Kérik, hogy a három holdnál kisebb földeket adják vissza.” Az is kollektív tapasztalat volt, hogy ekkorra már a munkaképesek nagy része így vagy úgy, de elhagyta a falvakat, vagy legalábbis az ottani hivatalos munkahelyét. Részben ebből a kényszerből és védekezésből fakadón is rendszerint a nők és az öregek lettek tsz-tagok. Az erre a helyzetre reagáló levelek témái szintén tanulságosak: nyomorról, éhezéstről, tüzelőhiányról, kilépési szándékról szólnak.¹⁵

A *Népszabadság* szerkesztőségéhez 1960 februárjában a kimutatás szerint 3008 levél érkezett. Vidékről 2021 (67%) fő írt, akik közül 648 (az összes 22%-a) kifejezetten ún. „falusi problémákat” taglalt, kimondva-kimondatlanul a szerkesztők által is az „erőszakos tsz-fejlesztés” kategóriájába sorolt jelenségeket idézték. Végül, de nem

utolsó sorban idézzük azt a dunaföldvári levelet, ami a „munkás–paraszt” kapcsolatoknak a mítikus és fetiszizált hivatalos színpadiasságától nyilvánvalóan eltérő, ám rendkívül életszerű tapasztalatait mutatja meg: „Szeretném, ha tudnának arról, ami öt héten keresztül történt Fejér megye déli részében, Cecén, Alapon, Sárszentmiklóson, Sárbogárdon. Először kezdték a bányászok, azok nem értek el eredményt, aztán jöttek a sztálinvárosiak, azok kivetkőztek minden emberi érzésükből. Nem tudtak azok se boldogulni, tehát más módszerekhez folyamodtak. Adóki- vetések, idős, munkában megrokkant emberek leköpdösésével. Akikkel így sem boldogultak, azokat berendelték a tanácsházára. Ott szidással, pofozással, revolverek mutogatásával kicsikarták az aláírást. Sok ember a házat reggel otthagya, bujkált, mint az űzött vad a szárkupacokban. Lesték, mint a betörőt, és este, ha megjött, lecsaptak rá. Most jelentik, mint a győztes vezérek, hogy megszervezték a tsz-t.”¹⁶

A Magyar Rádió és Televízió Levelezési Rovata 1961 januárjában bizalmasnak minősített jelentésében 276 levél alapján számolt be a tsz-ekben tapasztaltakról. Egy sárándi 64 éves, 39 kg-os férfi, rendkívül alacsony vérnyomással nem tudott dolgozni. Ennek ellenére a tsz-elnök őt is felszólította, hogy egy héten belül 3200 négyszögöl kukorica törését és betakarítását végezze el. Ennek elmulasztása esetén a munkadíjat vele akarták megfizettetni. A levelek alapján a rokkant vagy öreg, valóban munkaképtelen emberek pénzbüntetése igen gyakorinak számított. Ennek az élethelyzetnek jelképes példáját nyújtotta az a 79 éves öregember, aki egykor 18 kat. hold föld tulajdonosa volt: „Havi 260 F nyugdíjat kap. Ágyban fekvő, tehetetlen beteg, mégis kapálásra, burgonyakiszedésre jelölték ki. Mivel ezt nem teljesítette, 1000 Ft-ot lefoglaltak tőle.”¹⁷ Mindennapi konfliktusforrás kapcsolódott a háztáji földek területi igényéhez, minőségéhez és a - rendszerint elmaradt - földjáradékhoz. Tipikusnak számítottak az idős, 70 éven felül tsz-be kényszerítettek ügyei.¹⁸

A névtelen levelek formai és tartalmi jellemzői önmagukban is egy politikai-társadalmi rendszer megkülönböztető jegyei. Az alávetettségnek és tenniakarásnak olyan, vegyes motivációból keletkezett történeti forrásai, amelyek időbeli megjelenése és mennyisége egy történelmi időszaknak mindenképpen fontos mutatói. A Magyar Rádió és TV szerkesztősége is rendszeres – szigorúan bizalmasnak minősített – jelentéseket írt a pártközpontnak, hogy kik és milyen célból fordultak hozzájuk. Az egyik, 1961. júniusi összegzés 581 levélre hivatkozott. Ezek egynegyedét névtelenül postázták, amelyek okait a szerkesztőség így kommentálta: „Nem mernek bírálni, félnek a retorzióktól. Ez az egyik oka annak, hogy a bíráló levelek sokszor névtelenek. A kivizsgálás pedig azt bizonyítja, hogy kevés kivételtől és a túlzásoktól eltekintve, megalapozottak.”¹⁹

Miről írtak a panaszosok? Tsz- és járási vezetők ivászatairól, az ilyen viselkedést bírálók internálással való fenyegetéséről, ehhez hasonló tsz-elnöki kijelentésekről („rálép a körmére”, „elviteti”). Az egyik somogyi tsz-ből erről számoltak be: „volt gyűlés alkalmával azt mondta, hogy őt ne dirigálja senki, mert elviteti. Ez nálunk könnyen megy, mert a Barcsi Járási Tanács mezőgazdasági osztálya is vele tart, mert itt volt háztáji földje Bodizs József elvtársnak. Így aztán még revolver is van ajánlva a tagságnak. 11 napja [...] az egyik disznógondozóra revolvért fogott. Hát tulajdonképpen ki a gazda a tsz-ben? Mi úgy gondoljuk, hogy a tagság is. Aztán még azt a kijelentést tette a juhásznak is, hogy börtönbe kerül, amiért kért tőle előleget a havi fizetés fejében. Ha valaki bemegy az irodába, akkor ki fogja pofozni [...]”²⁰

Miért írtak az emberek? A levélírásnak, a különböző beadványoknak (feljelentéseknek) a rendszerspecifikus jellegét megítélni nyilvánvalóan csak egy összehasonlító – a tárgykörünkhöz nem tartozó – vizsgálatban lehetséges. Azonban az elmondható, hogy a jelenséget a modern gondoskodó diktátúra természetrajza alapján érdemes magyarázni, legalábbis kollektív szinten. A rezsüm ideológiai és gyakorlati érte-

lemben is „megszólította” a társadalom tagjait, politikai értelemben mobilizálni törekedett mindenkit. Bizonyos mértékig „felnőttként” kezelte a hatalmpolitikai szempontból mindenképpen alávetetteket, miközben egy színlelt nyilvánosságba vonta be őket. A levelezés lényegében a politikai diktatúra egyik kommunikációs gyakorlata, egyfajta stabilizációs, a rendszer fenntartásának tényezője. A kortársak jelentős része ilyen módon is beszállt ebbe a „játékba”. Az egyéni motivációk feltárásához csak a konkrét személyes státusok és szerepvállalások révén lehetne közelebb jutni, az azonban ebben a vizsgálatban nem lehetséges. Több mindent szándékoztak a levélírók elérni, „kijárni”. Egy valami közösnek tűnik ezekben a levelekben. A rendszer vagy még pontosabban a kaotikus állapotok mindennapi élethelyzeteit egy torzított kép, általában az elvárt ideológiai klisék formájában felvillantja, amely képrögzítés uralkodó többségének persze az elemi emberi elégedetlenség az oka. Az adott rendszeren belül (mert nem mentek el az országból), tehát nagyrészt a kádári diktatúra kereteit a saját szemszögből „reálisan” felmérve nevezték meg a töréspontokat, a működési zavarokat. Egy az események utáni nézőpontból a legadekvátabbnak a „fogolylét” panaszai kifejezés használatát látom a legcélszerűbbnek, hiszen ez egy jogállam nélküli állapot volt, amelyben a megszólalás is a tiltott, túrt és támogatott hármaskörbe tartozott, amelyben a megszólalás is a tiltott, túrt és támogatott hármaskörbe tartozott, amelyben a megszólalás is a tiltott, túrt és támogatott hármaskörbe tartozott.²¹

Mi volt a levelek hatása? Először is „ügy” lett belőlük, ami azzal kezdődött, hogy a szerkesztőség az illetékes pártbizottsághoz fordult, ahol végül valamilyen módon foglalkoztak a kérdéssel. Mindenesetre a helyi nyilvánosságban is tudtak arról, hogy valaki írásban kérdezett, panaszt tett. Az ekkori miliőben ennek jelentősége volt, az ilyen módon a figyelem középpontjába került ember és története mintát is adott.

A levelek egyik tanulsága az, hogy azok megfogalmazói nyilvánvaló módon tekintetbe vették a politikai hatalom igényeit. Ahhoz sajátos alkalmazkodási, racionalizálási módot találtak. Tulajdonképpen a „kisebbik rosszat” választották, persze ezzel az írásbeli kommunikációval azt is vállalva, hogy az ilyen módon kinyilvánított „racionalitásuk” egyben a döntéshozók fegyvere is lett.²²

■ JEGYZETEK

1. A traumatizálódásban a generációk inkább az elmondatlan történeteket adják át az utódoknak. Lásd Schweigen und Reden einer Generation. Erinnerungsgespräche mit Opfern, Tätern und Mitläufern des Nationalsozialismus. (Szerk. Gerhard Botz) Mandelbaum Verlag, Wien, 2005; Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In: Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág, Bp. 2000. 128–144.
2. Carl Joachim Friedrich: Totalitäre Diktatur. Unter Mitarbeit von Professor Zbigniew K. Brzezinski. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1957. 154–160.
3. Pierre Bourdieu: Államszemlélet. A bürokratikus mező eredete és struktúrája. In: Uő: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Napvilág, Bp., 2002. 91–92.
4. Pierre Bourdieu: i. m. 108–109; Utz Jeggel: Der Kopf des Körpers. Eine volkskundliche Anatomie. Quadriga V., Weinheim, Berlin, 1986. 40–44, 137–150.
5. Pierre Bourdieu: A szimbolikus javak gazdasága. In: Uő: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Napvilág, Bp., 2002. 180; Giovanni Levi: Egy falusi ördögűző és a hatalom. Osiris, Bp., 2001. 39.
6. Levél a Kádár-titkárságtól, 1957. október 1. után. Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-A-2-ss. 2. dob. 1957. dosszié, Ká-660 és 716.
7. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1957 februárja. MOL, M-KS-288.f. 11.15. ő.e.16; Információs jelentés, 1957. április 3. MOL, M-KS-288.f. 11. 46. ő.e.
8. Veres Péter levele Kádár Jánoshoz, szerepéről és helyzetéről, 1957. január 29. MOL, M-KS-288.f. 11.19. ő.e.
9. Információs jelentés, 1957. április 3. MOL, M-KS-288.f. 11. 46. ő.e.
10. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1957. július 2. MOL, M-KS-288.f. 11.105. ő.e.
11. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1958. január 10. MOL, M-KS-288.f. 11. 209. ő.e.
12. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1958. március 7. MOL, M-KS-288.f. 11. 231. ő.e.
13. A „gúzsba kötöttség” határait és mértékét persze nem csupán „alulnézetből” lehet elemezni, mindez a kérdés azonban most nem tartozhat a tárgykörhöz. Lásd Ö. Kovács József: „Sűrített népművelő”. A kollektivizálás tapasztalat történetei (1958–1959). Korall 2009. Július, 36.
14. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1959. április 9. MOL, M-KS-288.f. 11. 466. ő.e.
15. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1960. február eleje. MOL, M-KS-288.f. 11. 605. ő.e.
16. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1960. március 10. MOL, M-KS-288.f. 11. 614. ő.e. 1960. Március 10.

17. A Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatának jelentése, 1961. január 31. MOL, M-KS 288.f. 28. 1961. 2. é. 19-26.
18. A Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatának jelentése, 1961. január 31. MOL, M-KS 288.f. 28. 1961. 2. é. 19-26.
19. A Magyar Rádió és Televízió szerkesztőségi jelentése, 1961. júniusa. MOL, M-KS 288.f. 28. 1961. 2. é. 198.
20. A Magyar Rádió és Televízió szerkesztőségi jelentése, 1961. júniusa. MOL, M-KS 288.f. 28. 1961. 2. é. 198.
21. A „fogolylét”, a szovjetizált rendszerek mentális problémáira lásd Piotr Sztompka: The Sociology of Social Change. Blackwell P, Oxford, 246-247, 281
23. Zygmunt Bauman: A modernitás és a holokauszt. Új Mandátum – IV. Bp., 2001. 202.

APOR BALÁZS

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS RÍTUSNYELV: „SZEMÉLYI KULTUSZ” ÉS KOMMUNISTA NYELVHASZNÁLAT

A kommunista vezérkultuszok történeti vizsgálata és értelmezése – meglepő módon – egészen a közelmúltig nem tartozott a népszerű témák közé. A közkeletűen csak „személyi kultusznak” nevezett jelenség periferiális helyzete a történetírásban (részben) a „személyi kultusz” fogalma körül tapasztalható szemantikai ködösséggel, illetve a fogalomra ballasztként nehezedő negatív politikai jelentésréteggel magyarázható. Az idegenkedés bizonyos fokig érthető, hiszen a „személyi kultusz” analitikus fogalomként történő alkalmazása számos buktatót rejt magában. Ahogy erre már többen rámutattak, a hivatalos források a kifejezést nem használták a kelet-európai kommunista párttitkárok kultuszainak jellemzésére a kultuszok virágzásával egy időben.¹ A kommunista vezetők kultuszait egyidejűleg soha nem írták le a „személyi kultusz” megnyilvánulásaiként a hivatalos források, sőt a „személyi kultuszt” és rokon fogalmait („bonapartizmus”) a munkásmozgalom határozottan elítélte, hiszen a marxista gondolkodásmód a tömegek szerepének tulajdonított jelentőséget – a nagy egyéniségekkel szemben – a történelem alakításában. Ebből következik, hogy a kifejezés a marxista szövegekben és a korabeli hivatalos forrásokban kizárólag kritikus és elítélő szövegkörnyezetben bukkan fel, és erre vezethető vissza az is, hogy a világtörténelem egyik legmonumentálisabb kultuszát, a Sztálin-kultuszt a hivatalos források soha nem értelmezték kultuszként a kultuszépítés időszakában. A „gazda” kultuszát soha nem definiálták „személyi kultuszként”; erre csak

A vetéssel, Sztálin
elvtárs, egyelőre sehogy
sem állunk.

a Sztálin-mítosz megrendülése után, 1956-ban – került sor. Hruscsov titkos beszédét követően – az SZKP XX. kongresszusa után – azonban a Sztálin-kultusz a „személyi kultusz” kvintesszenciájává vált, és a két fogalom szinte egymás szinonimájaként került be a köznyelvbe. A tény, hogy a Sztálin-kultusz építése és a „személyi kultusz” jelenségének egyidejű elutasítása jól megfér egymással a kommunista propagandában, nem feltétlenül utal a kultuszépítők cinizmusára és a rendszer képmutató voltára. Úgy tűnik, hogy már a 19. századi munkásmozgalom és a szociáldemokrácia sem tudott mit kezdeni a fogalomhoz társuló negatív képzettársításokkal. Amint azt Vörös Boldizsár is írja, a magyarországi szociáldemokraták a századforduló környékén szintén elítélőleg nyilatkoztak a „személyi kultusz” jelenségéről, miközben buzgón építették saját hősi panteonjukat. Hasonló attitűd jellemezte a Tanácsköztársaság vezetőit – Kun Bélát is beleértve.²

A hruscsovi értelmezés a „személyi kultuszt” egyfajta gyűjtőfogalomként dobta be a köztudatba, és ez az interpretáció határozta meg az 1956 utáni magyar történetírás hozzáállását is. A Kádár-korszak vezető politikusai és történészei – Hruscsovhoz hasonlóan – a kifejezést kizárólag egy vezetővel, Rákosival hozták kapcsolatba, aki így az egész jelenség szimbólumává (bűnbakjává) vált. Másrészt viszont a „személyi kultusz” fogalmát a magyarországi sztálinizmus egész időszakára vonatkoztatták, 1948-tól 1956-ig. A fogalomhoz tartozó szemantikai mezőbe így belefért a vezetők istenítése, a hatalom kisajátítása egy szűk csoport által, a párton belüli tisztogatás és az állambiztonsági szervek terrorja, az erőltetett iparosítás és társadalmi következményei stb. A Kádár-korszak – és bizonyos fokig a rendszerváltás utáni történetírás is – a „személyi kultusz” fogalmát Hruscsov titkos beszédéhez hasonló módon határozta meg, és lényegében nem tért el a szovjet vezető által megfogalmazott értelmezési kerettől. Ebből következik, hogy a „személyi kultusz” fogalma napjainkban is egyfajta „mindent bele” fogalomként használatos, amely gyakorlatilag a magyarországi sztálinizmus szinonimájaként és metaforájaként él tovább a köztudatban. A politikatörténeti paradigma rendszerváltás utáni szerepének felértékelődésével magyarázható részben a fogalom felszínes értelmezésének továbbélése, illetve az is, hogy a kifejezés a tudományos szövegekben lényegében reflektálatlan maradt – nem csak Magyarországon, hanem nyugaton is.

A fogalom történetével foglalkozó történészek eddig érdekes módon figyelmen kívül hagyták a kifejezés használatának jellegzetességeit a pártnyelvben, és szinte kizárólag a marxista hagyomány szövegeit használták fel a „személyi kultusz” történetének rekonstruálásához.³ A kommunista pártzsargon vizsgálata azonban jelentősen hozzájárulhat a fogalom teljesebb megértéséhez. A kifejezés jelentésváltozatainak rekonstruálása nem könnyű feladat. A kifejezés ugyan gyakori szereplője a korabeli forrásoknak – 1956 például bizonyos tekintetben a „személyi kultusz” éve volt –, a fogalomhoz azonban nem társult következetesen kidolgozott definíció, és az egyes meghatározások paraméterei is állandóan változtak. A kifejezés jelentésével kapcsolatos ambivalencia a magyarországi kortársak számára is érzékelhető volt. Nagy Mária, a Központi Vezetőség egyik tagja például már a testület 1956. márciusi ülésén – amelyen Rákosi beszámolt az SZK(b)P XX. kongresszusáról – számon kérte a vezetőségen a fogalom pontos meghatározásának hiányát: „pillanatnyilag [...] úgy néz ki, hogy a személyi kultusz az, ha valakinek tapsolunk, és nincs személyi kultusz, hogyha nem tapsolunk.”⁴ A pártból kizárt Nagy Imre is élesen kritizálta Rákosi meglehetősen általános és egyúttal „személytelen” definícióját. 1956-ban papírra vetett jegyzeteiben, amelyek csak 1988-ban láttak napvilágot, kifejtette, hogy az adott politikai helyzetben elengedhetetlen a kultusz, az egyszemélyi vezetés, a pártdemokrácia elnyomása, a terror és a kirakatperek közötti összefüggések feltárása.⁵ A Petőfi Kör 1956. júniusi vitáján Déry Tibor is rámutatott arra, hogy a „személyi kultusz” kiala-

kulására vonatkozóan nem született a párt részéről elfogadható magyarázat.⁶ Még maga Rákosi Mátyás is kénytelen volt elismerni, hogy a kifejezést a párt túl általános értelemben használta az ötvenes években. A budapesti pártaktíva előtt 1956. május 18-án elmondott beszédében Rákosi kelletlenül ismerte el, hogy: „eddig mi a nagy nyilvánosság előtt legtöbbször általánosságban beszéltünk a nálunk eluralkodott személyi kultuszról”.⁷ A bukott Rákosi emlékirataiban is visszatért a „személyi kultusz” fogalma körül tapasztalható általános jelentésbeli tisztázatlanságra: „a szovjet, a magyar és a többi szocialista ország politikai életében a »személyi kultusz« kérdései állandóan, újra meg újra felmerülnek, anélkül, hogy magának a személyi kultusznak a fogalmát, keletkezésének okait meghatároznák.”⁸

Nemcsak a magyar pártvezetés volt bizonytalan a fogalom meghatározásával kapcsolatban a XX. kongresszust követő időszakban. Palmiro Togliatti egy 1956-os interjújában például arra a kérdésre, hogy mit ért a szovjet vezetés „személyi kultusz” alatt, kitérő választ adott,⁹ de a lengyel és a román pártvezetés is sokáig képtelen volt a „személyi kultusz” jelenségére elfogadható magyarázattal szolgálni. A kortársak szemantikai téblábolása a fogalommal kapcsolatban még a Kádár-korszak kurzustörténeteinek is szemet szúrt. A hivatalos történeti szintézist tükröző *Magyarország a XX. században* című könyv szerzői szerint: „a pártpropaganda – és a történeti irodalom is – 1951-re, az MDP II kongresszusának idejére teszi általában a személyi kultusz »eluralkodását« Magyarországon. Ez a megállapítás annyiban kétségtelenül helytálló, hogy a személyi kultusz kialakulását illetően a folyamatosságra utal. De nem tisztázza konkrétabban a folyamat tényleges tartalmát, és a hangsúlyt inkább másodlagos járulékos jegyekre teszi, holott a személyi kultusz ilyen jelenléte már tulajdonképpen kizárja a demokrácia érvényesülését a társadalmi érdekeknek és szükségleteknek megfelelően, sőt azt is, hogy az állam törvényhozó és végrehajtó szervei betölthessék rendeltetészerű feladataikat, hivatásukat.”¹⁰

A kommunista politikai nyelvben a „személyi kultusz” fogalmának használatával és jelentésével kapcsolatos zavar elsősorban arra a kérdésre irányítja a figyelmet, hogy vajon a „személyi kultusz” fogalmával kapcsolatos szemantikai bizonytalanság kivételes esetnek tekinthető-e, vagy a korabeli nyelvi közeget általában jellemző jelenségről van szó. A kérdés megválaszolásához segítséget nyújthat az ötvenes évek ún. mozgalmi nyelvének vizsgálata. A sztálinizmus nyelvi közegének vizsgálata eddig viszonylag kevés figyelemben részesült a történetírás részéről, annak ellenére, hogy a kommunista társadalom építése a mindennapi kommunikációs gyakorlatok és egyben a politikai nyelv jelentős módosulását eredményezte. A náci Németországhoz¹¹ hasonlóan a szovjetizációs folyamat is a politikai nyelv nagyfokú ritualizációját eredményezte, amely a kommunista párt kommunikációjának monotonítására, intenzitására, a pártélet rituáléinak rögzülésére és az alternatív kommunikációs kódok háttérbe szorulására vezethető vissza. Ráadásul a dogmaként rögzült marxista ideológia szókincsének bonyolultsága és elvontsága következtében a párt mondandóját a marxista terminológiában kevésbé járatos társadalmi csoportok gyakran félreértették, vagy félreértelmezték, és így a pártnyelv egyes kulcsfogalmai olykor-olykor a hivatalostól eltérő jelentésváltozat(ok)ban rögzültek.

A ritualizálódó politikai nyelv egyes vadhajtsái – bizonyos fogalmak pongyola használata a pártfunkcionáriusok körében, illetve az ideológiai tételek szlogenek és jelszók formájában történő rögzülése a társadalomban – természetesen nem kerültek el a kortársak, kiváltképp a pártvezetők figyelmét sem. Sztálin például már az SZK(b)P XVII. kongresszusán, 1934-ben ösztűz alá vette azt a különleges nyelvváltozatot, amelyet a párt funkcionáriusai körében beszéltek. A szovjet párt főtitkára különösen bizonyos kulcsszavak túlzott – a tényleges jelentés ismerete nélküli – használatának gyakorlatát bírálta. Érveit egy anekdotával támasztotta alá:

„Én: Hogy állnak nálatok a vetési munkák?

Ó: A vetési munkák, Sztálin elvtárs? Mobilizáltuk magunkat.

Én: Na és?

Ó: Élére állítottuk a kérdést.

Én: Na és azután?

Ó: Fordulat van nálunk, Sztálin elvtárs, hamarosan meglesz a fordulat.

Én: De mégis?

Ó: Haladás jelei mutatkoznak.

Én: De végül is hogyan állunk a vetéssel?

Ó: A vetéssel, Sztálin elvtárs, egyelőre sehogy sem állunk.”¹²

A marxizmus kulcsfogalmaival kapcsolatos szemantikai káoszt, amely a szovjet társadalmat általában véve jellemezte a harmincas években, G. Dimitrov is értékelte a Komintern VII. kongresszusán tartott záróbeszédében. A bolgár politikus kritizálta a pártfunkcionáriusok túlzott hajlamát arra, hogy hatásvadász absztrakt kifejezéseket használjanak konkrét terminusok helyett, és általában bírálta a kommunista propaganda – szórólapokon, folyóiratokban, párthatározatokban használt – nehézkes, dagályos nyelvezetét is. Dimitrov Sztálinhoz hasonlóan egy közérthetőbb pártnyelv használatáért szállt síkra, külön kiemelve a kulcsfogalmak magyarázatának szükségességét, mivel ez szerinte elengedhetetlen a kommunista mozgalom céljainak széles körű megértése és elfogadtatása szempontjából.

Magyarországon elsőként Révai József kritizálta a párt kommunikációs stratégiáját, illetve a pártfunkcionáriusok nyelvhasználatát, amelyet egész egyszerűen csak „színtelen”, „szagtalan”, „élettelen” „bürokratikus tolvajnyelvként” jellemzett az MDP II. kongresszusán tartott beszédében (1951. február 26-án).¹³ A politikai nyelv zsargonszerűsége és ritualizációja a korabeli nyelvészek figyelmét sem kerülte el.¹⁴ A témával foglalkozó munkák elsősorban a szavak „inflálódását”, elértéktelenedését, kiüresedését emelik ki, amit némely szavak, kifejezések túl gyakori használatára vezettek vissza.¹⁵ Főleg egyes jelzők, határozók – „komoly”, „döntő”, „felé”, „konkrétan” – „feltűnő és felesleges”¹⁶ gyakoriságát, egyhangú ismétlését tartották kifogásolhatónak a kortárs elemzők.¹⁷ A fogalmak mechanikus és rossz értelemben történő használata szükségszerűen a szó jelentésének megváltozásához, illetve „fogalmi pongyolasághoz” vezet.¹⁸ A mozgalmi nyelv rögzült szófordulatai, kiüresedett kifejezései, tartalmilag zavaros fogalmai pedig magát a beszéd egészét teszik semmitmondóvá. A politikai nyelv szavainak jelentésbeli homályossága, a kritikákban és bírálatokban megfogalmazott „ködös általánosságok” legfőbb következménye a nyelvészek szerint, hogy nem derül fény az esetleges hibák tényleges mibenlétére. Az általánosságok, sablonok, frázisok, megszokott kifejezések túlzott használata vezetett a zsargonszerű pártnyelv kialakulásához, amelyet Révai József olyan élesen elítélt. A nyelvi lelemény és kreativitás hiánya magyarázza az általános szemantikai kiüresedést és a ködös, jelentés nélküli megjegyzések térnyerését – állítják az ötvenes évek nyelvészei. Az üres frázisok és az előre gyártott formulák gyakori használata többek között erőteljesen hozzájárult a sztálinista pártéletben kiemelkedő fontosságú kritika/önkritika gyakorlatok ritualizációjához, és részben erre vezethető vissza, hogy az (ön)kritikai rítusok az általánosság szintjén maradtak.

A ritualizált politikai nyelv – amelyet Tóth Szergej egyszerűen csak „szovjet birodalmi nyelvként” aposztrofál – legfőbb jellegzetessége, hogy elsősorban általánosságokra utal konkrétumok helyet. Ez a sajátossága nagyban hozzájárult egy általános szemantikai ködösség elterjedéséhez, és erre vezethető vissza – Tóth Szergej szerint – az is, hogy a pártnyelv végül nem tudta betölteni elsődleges kommunikatív funkcióját.¹⁹ Mivel a rendszer ideológiája tele volt összetett, absztrakt fogalmakkal és kifejezésekkel, amelyek jelentésével az alsóbb (és gyakran felsőbb) szinteken dolgozó

agitátorok és pártfunkcionáriusok sem voltak mindig tisztában, a párt ideológiájának terjesztése (a propaganda) felületes és rendszertelen maradt, és leginkább bizonyos kulcsfogalmak, illetve szlogenek állandó ismételtetéséből állt. A konkrét jelentéstartalmak elmosódása, amelyet Czigány Lóránt „szemantikai maszatolásnak”²⁰ nevezett, illetve a rendszer kudarca, hogy az átlag állampolgár számára egyébként is rendkívül bonyolult marxista terminológiát közérthetőbbé tegye, végül azt eredményezte, hogy a társadalom félreértelmezte vagy esetenként tudomásul sem vette a marxizmus pártnyelvben használatos legfontosabb fogalmait és kifejezéseit.²¹ A kommunista rendszer kommunikációját jellemző általános szemantikai bizonytalanság és az a „tanulási” stratégia, amely a politikai megnyilatkozásokat jelszavakra redukálja, egyaránt hozzájárultak a sztálinista politikai nyelv nagymértékű ritualizációjához.

Bizonyos tekintetben a „személyi kultusz” fogalmának jelentése körül tapasztalható kuszaság a kommunista politikai nyelv zavarosságait tükrözi vissza. Másképpen fogalmazva: a korabeli nyelvi környezetre általában jellemző fogalmi tisztázatlanság reflektálódik a „személyi kultusz” jelentésében is. A politikai nyelvet történeti kontextusba helyezve a fogalom kétértelműsége és homályossága azonban egyáltalán nem tűnik meglepőnek. Sőt egyes szavak és kifejezések jelentéstartalmának elmosódása a pártélet rituáléi, elsősorban a kritikai és önkritikai rituálék alkalmazásával kifejezetten előnyös volt, hiszen lehetővé tette a rítusban részt vevők számára üres, általánosságokban mozgó – voltaképpen értelmetlen – kritika vagy önkritika megfogalmazását. A „személyi kultusz” jelentésének tisztázatlansága is elsősorban annak köszönhető, hogy a kifejezés leginkább kritika/önkritika aktusok alkalmazásával bukkan fel korabeli forrásokban.

A „személyi kultusz” kifejezés rituális funkcióját támasztja alá a fogalom használata az ötvenes évek pártnyelvében. A fogalom a második világháború utáni Magyarországon valószínűleg 1948-ban bukkant fel első ízben, amikor a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága elmarasztalta a szakszervezeteket az 1948. októberi kongresszusukon elkövetett „hibák” miatt.²² A vezetőket többek között azzal vádolták meg, hogy „megengedhetetlen személyi kultuszt alakítottak ki maguk körül, amely »teljesen háttérbe állította Rákosi elvtársat«”. A fogalom ezután egy évvel később bukkant fel újra abban a határozatban, amelyet a Központi Vezetőség és a Központi Ellenőrző Bizottság közösen adott ki, és amely döntött Rajk László és Szőnyi Tibor kizárásáról a pártból (1949. június 11-én).²³

Mindkét határozat egy politikai lejárato kampány kezdetét jelezte, amely a határozatban megbélyegzett politikusok, illetve az általuk fémjelzett politikai csoport ellen irányult. A szakszervezeti vezetőket bíráló határozat a kommunista pártba beolvadó és beolvasztott szociáldemokraták ellen indított politikai manőver nyitó aktusaként értelmezhető, míg a Rajkot kizáró párthatározatot a volt belügyminiszter letartóztatása és a Keleti Blokk egyik legmonumentálisabb kirakatpere követte 1949 végén. A „személyi kultusz” kifejezés legközelebb 1953 júniusában került elő újra, amikor az SZK(b)P Elnöksége súlyos kritikában részesítette Rákosit a személye körüli kultusz propagálásáért és egyéb súlyos hatalmi visszaéléseiért.²⁴ A moszkvai bírálatot követő párthatározat egyértelműen az egyszemélyi vezetést és az ezzel összekapcsolódó „személyi kultuszt” jelölte meg az eufemisztikusan csak „hibáknak” titulált sztálinista politika magyarországi meghonosításáért. Az MDP Központi Vezetősége 1953. június 27–28-i határozata leszögezte: „Az összes elkövetett hibák és tévedések egyik fő forrása: a kollektív vezetés hiánya, a kollektív vezetés helyettesítése személyi vezetéssel [...]. A személyi vezetés személyi kultusszal és a párt, valamint a népi demokrácia fejlődésére káros vezérkedéssel párosult. [...] A kollektív vezetés helyettesítéséért személyi vezetéssel s az ezzel párosuló személyi kultusz elterjedésé-

ért elsősorban *Rákosi elvtárs* a felelős.”²⁵ A „személyi kultusz” a júliusban útnak indított új szakasz egyik kulcsfogalma maradt, habár a nyilvánosság számára ez kevésbé volt érzékelhető; a fogalomról folytatott viták elsősorban a pártvezetés berkein belül zajlottak. Érdekes módon a fogalom Nagy Imre és az új szakasz kritikájában is szerepet játszott 1954 folyamán, és előkerült a Nagy kizárásához vezető vitákban is. Ács Lajos például a Politikai Bizottság 1954. december elseji ülésén a „Nagy Imre-kultusz” elterjedését nevezte meg a „személyi kultusz” elleni harc egyik nemkívánatos következményeként.²⁶ Matusek Tivadar is hasonló módon nyilatkozott a Központi Vezetőség 1956. március 12–13-i ülésén: „Ugyancsak visszatetszést szült bennem, hogy a személyi kultusz elleni küzdelemben Nagy Imre tolta magát elő, s egy új személyi kultusz, a Nagy Imre kultusz alapjait kezdte megvetni. Ez az egyik ok, amiért én magam is és mások is félszívvel küzdöttünk a személyi kultusz ellen.”²⁷

A XX. kongresszus és a „titkos beszéd” után ismét Rákosi személyéhez kapcsolódott a „személyi kultusz” fogalma, amely a pártvezető elmozdítását eredményező KV ülésen 1956 júliusában a leváltás egyik fő okaként jelent meg. A Központi Vezetőség határozata (július 18–21.) kiemelte, hogy 1955 márciusa után „kísérletek történtek a személyi kultusz egyes visszasságainak feltámasztására, a kollektív vezetés meggyengítésére”,²⁸ Rákosi lemondólevele pedig egyértelművé tette, hogy lemondásának egyik fő oka a személye és a „személyi kultusz” közötti relációban keresendő.²⁹ A Kádár-rendszer is szinte kizárólag Rákosival hozta összefüggésbe a „személyi kultusz” kialakulását; ezáltal próbált elhatárolódni az 1956 előtti korszak vadhajtatásaitól.³⁰ A Szovjetunióban a fogalom elterjesztése Sztálin örököseihez köthető a diktátor halála után. A „személyi kultusz” térnyerésének legdrámaibb momentuma kétségkívül Hruscsov XX. kongresszuson elmondott titkos beszéde volt, amely leleplezte Sztálin bűneit. A sors keserű fintora, hogy végül Hruscsovot is megvádolták saját „személyi kultusza” propagálásával 1964-ben, közvetlenül azelőtt, hogy a Breznyev-csoport eltávolította őt a hatalomról.³¹

Összegzésképpen elmondható, hogy a „személyi kultusz” fogalma a sztálinista politikai kultúrában leginkább rituális bírálatként, a politikai stigmatizáció eszközeként fordult elő. A „személyi kultusz” vádja vagy megelőzte egy rivális politikus eltávolítását, mint például Rajk esetében, vagy a kultusz tárgyát képező személy bukását, esetleg halálát követően terjedt el (Sztálin, Rákosi stb.). Ez utóbbi esetben a „személyi kultusz” vádja az utódok legitimációjának elősegítésére szolgált (Hruscsov, Kádár), és a megbélyegzett pártvezetőtől (Sztálin, Rákosi) való elhatárolódást tette lehetővé. Mindebből az következik, hogy a „személyi kultusz” fogalma elsősorban a bolsevik leleplező/megbélyegző rituálék alapvető verbális összetevőjeként értelmezendő, és nem a marxista filozófiai hagyomány kulcsfogalmaként. A politikai nyelv ritualizációja a sztálinizmus időszakában a „személyi kultusz” használatának ritualizációját is eredményezte, ami hozzájárult a fogalom jelentésbeli kiüresedéséhez. Ezért egy olyan megközelítés, amely a fogalom használatát és funkcióját vizsgálja a pártélet rituáléiban, több eredményre vezethet, mint azok a próbálkozások, amelyek a „személyi kultusz” jelentéstartalmának változásait követik nyomon a marxista hagyomány szövegeiben. A kifejezés funkcionális vizsgálata egyben hozzájárul a fogalom jellegzetességeinek teljesebb megismeréséhez és a „személyi kultusz” fogalma és a vezérkultusz jelensége közötti – korántsem egyértelmű – viszony jobb megértéséhez.

A „személyi kultusz” a kosellecki kategóriák alapján kulcsszimbólum, hiszen manapság a közgondolkodás és a történeti irodalom az 1949-től 1953-ig, illetve 1956-ig terjedő időszakot, a Rákosi-diktatúra idejét a „személyi kultusz” időszakának nevezi.³² A személyi kultusz fogalma – amely napjainkban egyaránt vonatkozhat a Rákosi-val kapcsolatos vezetői kultuszra, a korszak túlfeszített gazdasági terveiből fakadó

társadalmi problémákra, az ÁVH és a koncepciók perek törvényteleniségeire stb. – az ún. ötvenes évek ugyanolyan szimbólumává vált, mint a korszaknak nevet adó személy, Rákosi Mátvás. A fogalom tehát szemantikailag „telített”, ugyanis jelentése rendkívül összetett, és többféle tartalommal bír. A fogalommal kapcsolatos jelentésbeli tisztázatlanság, illetve a kifejezés pártnyelvben betöltött rituális funkciója egyaránt amellet szól, hogy a fogalmat tudományos közegben csak rendkívüli körülmények között használjuk. Sőt azt is érdemes megfontolni, hogy a „személyi kultusz” kifejezést felváltuk egy analitikus céloknak jobban megfelelő fogalommal.

■ JEGYZETEK

1. Jan Plamper: Introduction: Modern Personality Cults. In: *Personality Cults in Stalinism – Personenkulte im Stalinismus*. (Szerk. Klaus Heller – Jan Plamper) Göttingen, 2004. 13–42; Yves Cohen: *The Cult of Number One in an Age of Leaders*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 3. (2007. nyár) 597–634.
2. Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokráta és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004.
3. Yves Cohen: i. m.
4. MOL 276. fond 52/33.
5. Nagy Imre: A K.V. ülése után (Jegyzetek). *Irodalmi Újság* 1983. 2. 3–4.
6. Hegedűs B. András: „Beszédemet mégsem vonom vissza”: Déry Tibor felszólalása a Petőfi Kör vitáján. *Világosság* 1989. 2. 132.
7. *Szabad Nép* 1956. május 19.
8. Rákosi Mátvás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Bp., 1997. 748–749.
9. Palmiro Togliatti: *A demokrácia és a szocializmus problémái*. Válogatott írárok és beszédek. Bp., 1965.
10. Balogh Sándor (szerk.): *Magyarország a XX. században*. Bp., 1986. 347.
11. A harmadik birodalom nyelvi jellegzetességeiről lásd Victor Klemperer: *The Language of the Third Reich: LTI, Lingua Tertii Imperii: A Philologist's Notebook*. London, 1999.
12. Idézi Fónagy Iván és Soltész Katalin: *A mozgalmi nyelvről*. Bp., 1954. 55.
13. Révai József elvtárs felszólalása a Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusán 1951. február 26-án. Bp., 1951. 7.
14. Fónagy – Soltész: i. m.; Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet*. Bp., 1953; Tóth Szergej: *A szovjet birodalmi nyelv, avagy a totalitarizmus grammatikája*. Aetas 1991. 1. 5–39.
15. Lőrincze Lajos: i. m. 66.
16. Fónagy – Soltész: i. m. 21.
17. Uo. 33.
18. Uo. 42.
19. Tóth Szergej: i. m.
20. Czigány Lóránt: Államosított szavaink átvilágítása, avagy szótáríróink diszkrét bája. *Kortárs* 1999. 7. 1–32.
21. A bolsevik szóhasználat társadalmi fogadtatásáról az orosz forradalom idején Orlando Figes – Boris Kolonitskii: *Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917*. New Haven – London, 1999.
22. Sipos Péter: Mikor kezdődött Magyarországon... *História* 1987. 5–6. 12.
23. Izsák Lajos (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Bp., 1998. 70.
24. T. Varga György: *Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt és állami vezetők tárgyalásairól*. Múltunk 1992. 2–3. 234–269.
25. Izsák Lajos: i. m. 194. Kiemelés az eredetiben.
26. MOL 276. fond, 53/206.
27. MOL 276. fond 52/33.
28. Izsák Lajos: i. m. 455.
29. MOL 276. fond 65/28.
30. Sipos Levente: *Hiányos leltár (I.) MSZMP-dokumentumok a „személyi kultusz idején elkövetett törvénytársításokról”*. *Társadalmi Szemle* 1994. 11. 72–94.
31. James George Boylan: *The Development of the Khrushchev “Cult of Personality”: A Survey and Interpretation of Pravda and Izvestia*. M.A. disszertáció, University of Washington, 1961.
32. Reinhart Koselleck: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Cambridge, 1985. 73–91.

GAGYI JÓZSEF

FOGYASZTÁS, ÉRTÉKVÁLTÁS. LEHETÜNK-E SZERENCSÉSEK?

„Az olyan társadalomban, amelyben olvasóim többsége is felnőtt, a viselkedési szabályok feltételezik a háztartáson belüli és a háztartást a társadalom többi részével összekötő tevékenységek közötti szigorú megkülönböztetést. Az antropológiai vizsgálat fő területét képező preindusztriális társadalmakban ez a fajta megkülönböztetés vagy nem létezik, vagy az átlagember mindennapi tevékenységének központi részéhez viszonyítva teljesen periférikus.”

EDMUND LEACH

■ Ha Leachnek¹ igaza van, akkor a preindusztriális társadalmak általában szerencsések. Feladataik vannak, és ha azokat teljesítik, akkor elégedettek lehetnek önmagukkal, és mások is elégedettek velük.

A preindusztriális társadalmak emberei jól, mert egységes és erkölcsös világban élnek. Idejük és világuk nem hasadt kétfelé, hogy e két fél között kelljen helyüket keresve és nem találva ingázniuk, és amikor egyik felén kis időre mégis megállapodtak, akkor a másik elvesztése miatt aggódjanak, nem tudván eldönteni, hol is van az igazi helyük. Egyre több tárgy és egyre több tárgyakra épülő, tárgyakhoz társított jelentés kell ahhoz, hogy a zajló időben legyen miben megkapaszkodniuk.

A fogyasztás mentőtutajai, mentőhajói, mentő-kontinensei nélkül a modern ember elsüllyedne az időnek éppen óaltala felkorbácsolt örvényeiben. Appandurai szerint „a fogyasztás társadalmilag szervezett periódusai... konstituálják az átmeneti rítusok társadalmi jelentéseit, értelmét. [...] Ebben az értelemben a fogyasztás teremti az időt, és nem csak egyszerűen választ ad az idő múlására.”²

A fogyasztás időt, kultúrát teremt. A kultúra nem az, amit cselekszünk, hanem *ahogy* cselekszünk: az ezer lehetséges változat közül kiválasztjuk és megvalósítjuk azt az egyetlen, ami az időt termeli – mert ennek az egyetlennek lesz reális ideje.

A fogyasztás az idő által sarokba szorított modern ember harca a szabadulásért, a túlélésért. A preindusztriális embernek nem kellett harcolnia, hiszen nem fenyegette a modern kor idejének végeessége. A preindusztriális embernek bőven volt ideje, ezért gazdag (mai szóhasználat: időmilliomos) volt, és ezért nevezhette őt Evans-Pritchard szerencsésnek.

A preindusztriális népeknél tehát a tevékenység nem munka, hanem feladat. „A közösségen belüli tevékenységek teljes skáláját alkotó sokrétű feladatok közül egyetlen sincs, ami különválasztható lenne, mint a »munka« önálló kategóriája, ahogyan egyetlen olyan önálló státus sincs, hogy »munkás«. A munka maga az élet, és ha egyáltalán különbségek tehetők az életpályán belül, az nem a munka és nem munka között lenne, hanem a különböző tevékenységi területek, például a földművelés, a főzés, a gyereknevelés, a szövés stb. között.”³

Az emberek és a modern korban megsokasodott gépek közötti alapvető különbség, hogy a gépeknek nincsenek feladataik – nincsenek olyan teleologikus céljaik, amelyek megszervezik a tevékenységüket. A gépek 24 órán át, fáradhatatlanul végzik a munkát, és sose teszik fel a kérdést: mi az értelme?

Az embert a vállalt és teljesített feladata teszi „hasznossá”, „naggyá” – a feladat konstruálja meg önmaga és mások előtt a személyi és társadalmi identitását. Egy feladat mindig csak rész, és sosem egyéni – mindig a közösségi céloknak megfelelő feladatrendszerek egyike. A feladatokat közösen megállapító és közösen végző társadalom pedig egy közös időben: társadalmi időben él.

Az ipari társadalom létrejöttéig a társadalmi idő szükségszerűen természeti idő is volt. A gépek világa azonban gyökeresen megváltoztatta ezt a helyzetet. A gépek – a technika – „megzabolázták”, „legyűrték” a természet erőit, ami azt jelentette, hogy választófalat húztak az ember és a természet, a társadalom és a természet közé. A gépek ideje: a csillagászati idő.

A gépeket alkotó és gépeket működtető, gépek segítségével működő társadalom ideje is szükségszerűen megváltozik. Mondhatjuk azt, hogy meghasad, vagy azt, hogy megkettőződik. Ha meghasad, akkor vége a premodern kor harmóniájának (lásd modern művészetek). Ha megkettőződik, akkor létrejön az a két fél-világ, amelyek között ezután ingázni kell. Az egyiket nevezik immár kétszáz éve *munkaidőnek* – a másikat körülbelül az 1880-as évek óta (szakszervezeti harc: „8 óra munka, 8 óra pihenés, 8 óra szórakozás”) *szabadidőnek*.

A munkaidőben munkások munkát végeznek – a szabadidőben az emberek pihennek, szórakoznak. És egyre kevésbé világos és egyértelmű, hogy a munkások és az emberek ugyanazok. „Az egyén ebben a vonatkozásban feltehetőleg úgy ragadható meg, mint aki örökös ingadozásban van a termelés nyilvános terében végzett munka és a fogyasztás magánszférájában élvezett pihenés között. Az előbbi az óraidő szabályozza, ahonnét az utóbbi szabadidejének szentélyébe vonul vissza. A gépek és a piac személytelen struktúrái által uralt társadalomban a pihenőidő szférája – úgy látszik – maradék teret kínál a személyiség spontán és tisztán egyéni kifejezésére. Továbbá a munka és a pihenőidő, valamint az óraidő és a szabadidő ellentétének pontos megfelelői vannak más területeken. Közeli kapcsolat áll fenn például a személyiség eszményien spontán kifejezése és a művészi kreativitás modern nyugati fogalma között, ami éppúgy ellentétes a tömegtermelés nyugati technológiájával, ahogy az újdonság ellentétes az utánzattal. A csere területén pedig az én magánélete és spontaneitása szorosan kapcsolódik a »tisztá ajándék« ideológiájához mint az egyéni érzés kifejeződéséhez, ellentétben az árucikkek cseréjét szabályozó személytelen piaci mechanizmussal. Ilyenformán az ajándékok úgy viszonyulnak az árucikkekhez, mint a művészet a technológiához, mint a pihenés a munkához vagy mint a szabadidő az óraidőhöz.”⁴

A fogyasztói társadalom dicsőítői számára egyértelmű: a fogyasztás kiteljesedése azt jelenti, hogy elvben, reményeik szerint egyre kevesebb a munka (kényszer, fizikai és idegi fáradtság, robot), egyre több a szabadidő (pihenés, művészet, ajándékok), egyre több a lehetőség a fogyasztásra.

Utópia? Egyelőre úgy látszik, hogy a világ nagyobbik része ennek az utópiának a bűvöletében él.

Az otthoni, feladatorientált munka azonban nem lesz, nem lehet kevesebb. Csupán átköltözik a „szabadidőbe”, és ezzel visszavezet egy másik korba, másik időbe.

Úgy gondolom, nincs más választás: „a feladatorientáltság, a vele együtt járó társadalmi készségekkel és szolgáltatásokkal együtt elsődleges feltétele annak, hogy otthon legyünk a világban. Mint ilyen a társadalmi lét alapját alkotja, amin felépül a modernitás rendje...”⁵

Ez a feladatorientáltság ugyanazt jelenti, mint a Polányi-féle társadalomba-ágyazottság. Elsősorban nem termelni és fogyasztani, hanem társadalomban élni, a társadalom hasznára jól élni kell.

Úgy tűnik, nincs veszve minden. Nemcsak a preindusztriális társadalmak általában, hanem a modern társadalmak emberei is lehetnek szerencsések.

Ez akkor történik meg, ha életük nem hasad két egymástól távol hulló részre, időre; feladataik vannak, és ha azokat teljesítik.

Akkor elégedettek lehetnek önmagukkal, és mások (társaik, társadalmuk) is elégedettek lehetnek velük.

Az értékváltás ideje

■ 2000-ben, bár voltak, akik várták, nem jött el a világvége. Véges az ideje azonban a természeti erőforrások pazarlásának, amelyen az egyéni gazdagodás és a fényűző fogyasztás alapul. A *potlecs* (a vetélkedő pazarlás ünnepe) csak azokban a gazdag indián társadalmakban volt lehetséges, amelyek élelemben bővelkedő, akkor még számukra kimeríthetetlennek tűnő környezetben éltek.

A feladatokon túl van még egy felelősség összetevő is.

Szabályozni kell a termelést-fogyasztást, fenntarthatóvá kell tenni minden emberi tevékenységet, ami azt is jelenti, hogy szabályozni kell a fogyasztásban létező pazarlást – ez a 20. század második felének tapasztalata és ez a 21. század elején élőknek a feladata.

Mindennaposá váltak az ökológusok figyelmeztetései: a mai fogyasztási szint fenntartása vagy éppen növelése érdekében történő termelés környezeti és ennek következtében társadalmi katasztrófákhoz vezet. A fejlett és fejlődő világhoz felzárkózik az elmaradottnak mondható rész. A bőség, ha nem is a maga valójában, de a médiában megmutatott formáiban, mint mindenkit rabul ejtő kísértés, már a Föld legeldugottabb pontjain is jelen van. A fiatal generáció már mintha az „örökös potlecs” igézetében nőne fel, elfeledkezve arról, hogy a kialakult társadalmi jelenségek szimbolikusan lehetnek ugyan a természeti feltételek meghaladásai, tagadásai, az emberi társadalmak álmódhatják erősnek és örökké fennállónak magukat, de valójában csak ezekre a természeti feltételekre alapozva létezhetnek. Az emberi társadalmak igenis az egyes emberi lények fennmaradására, testi és lelki egészségére, tudatos választásaira alapoznak, és éppen ezért igen sérülékenyek és időlegesek. Az egyes emberek bizonyos szempontból és adott helyzetekben örült módon, azaz magukat és társaikat elpusztító módon is viselkedhetnek. Kétségtelen, hogy ma már az ember ön- és Föld-elpusztító képességének csúcására érkezett. Inkább keserűen, mint humorosan hívják egyes etológusok az embert, megkülönböztetve legközelebbi genetikai rokonától, a csimpánztól, akivel kilencvennyolc százalékan közös a génállománya, „örült majomnak”.

A bevezetett, bevezetendő, már józan megfontolásból vállalt vagy kényszerből választandó magatartás neve: fenntarthatóság. Fenntartható háztartás (minimális energiát fogyaszt, minimális szennyezést termel, maximálisan igazodik a természeti környezethez, még ha ez kevesebb kényelemmel jár is), fenntartható település, fenntartható régió, fenntartható glóbusz – megannyi elkezdett, vitatott, bizonytalan kimenetelű projekt.

A potlecs legfőbb látványossága az értékes tárgyak halmazát elemésztő hatalmas tűz volt. Nem maradt nagy mennyiségű hulladék, nem voltak hosszú ideig lebomló műanyag szeméthalmok. Az indián törzsek egyébként is csak télen, csak pár hónapra gyűltek össze ideiglenes „városaikba”, az év nagyobb részében gyűjtögetőként nagy területet bejártak, kis rokoni közösségekben halásztak-vadásztak. Tárgyfelhalmozó tevékenységük a bejárt, belakott környezetet nem alakította át. Bronzedényeket készítettek, de emiatt nem keletkeztek a hatalmas nemesfémhányák mellett évszázadokig szennyező ülepítőtavak, és a halászatuk következtében nem tűntek el rövid idő alatt halfajok az általuk elért tengerparti vizekből.

A mai világ egyfajta „törzsi szerveződése” a multinacionális vállalatok. Termelnek és fogyasztási rítusokat szerveznek (vállalati bulik, ünnepek és rendezvények szponzorálása), totemjeik (márka) és tabuik (vállalati titkok) vannak. A sikeresek pedig felhalmoznak, és részvényeseiknek meg menedzsereiknek biztosítják a legjelentősebb reneszánsz uralkodók pompáját és hedonista életmódját (meg akár politikai hatalmát, befolyását). Hosszas vita folyik arról, hogy mennyire tudja a társadalom (vagy akár a nemzeti államok – ha akarják) befolyásolni a multinacionális vállalatok viselkedését, hogyan tudja rákényszeríteni őket arra, hogy környezetbarátok legyenek, hogyan lehet rávenni őket a társadalmi felelősségvállalásra.

Jared Diamond szerint igen különbözőképpen viselkednek a multinacionális vállalatok. Vannak igenis környezettudatosan gazdálkodók, meg ami öröndetes: olyanok, amelyek igen érzékenyek a társadalom véleményére, viselkedésére. Ezek között ott lehetnek akár a legnagyobbak is. „a termelőket legfontosabb megrendelőiken, a nagy kereskedelmi vállalatokon keresztül befolyásoljuk. Az ő igényeik legalább annyit nyomnak a latban, mint az állami szabályozás: mikor például az amerikaiak félni kezdtek a kergemarhakórtól, és ennek nyomán a hatóságok megszigorították a húsipar működési szabályait, a feldolgozó vállalatok öt évig keményen ellenálltak – mondván, hogy ezek a szabályok betarthatatlanok –, ám mihelyest a McDonald's is fellépett hasonló követelményekkel a csökkenő hamburgerforgalom miatt, a »betarthatatlan« szabályok pár hét alatt életbe léptek mindenütt.”⁶

Diamond a kőolajkitermeléssel foglalkozó Chevron Corporation új-guineai telepein tett látogatásáról hosszasan ír, hiszen igen tanulságos, ahogy eleve környezetkímélő kitermelésként tervezik meg és építik fel a bányásztelepeket. Míg más, elrettentő esetekben (például a Shell környezetrombolása a Niger deltájában) az élővilágot tönkretették, itt erről szó sincs. Sőt mivel meghatározott körzeteken belül védettséget élveznek, elszaporodtak a madarak és a kenguruk (amelyeket a körzeten kívül a bennszülöttek intenzíven vadásznak). Igaz, egy kivételes helyzetről van szó, de az összegzés igenis pozitív: „A Kutubu olajmező nem hivatalos értelemben Pápua Új-Guinea legnagyobb és legszigorúbban védett nemzeti parkja.”⁷ És ha a multinacionális cégek képesek értékváltásokra, miért ne történne ez meg kisebb közösségekben vagy az emberiség jelentős csoportjai esetében?

„A múlt és a jelen értékváltásai gyakran igen nehezek és fájdalmasak voltak, ezért szerintem komoly reményekre ad okot, hogy mégis sikerült őket keresztülvinni. A mai első világ [gazdag országok – G. J.] meglehetősen elkényeztetett polgárait mindenesetre arra ösztönözhetik, hogy vegyék a bátorságot az előttük álló legalapvetőbb értékváltásra: arra, hogy feladják fogyasztói szemléletüket és ragaszkodásukat mai életszínvonalukhoz. Nem hiszem, hogy van más esélyünk, mint átgondolni, mennyi tartható meg ebből az életszínvonalból civilizációnk teljes összeomlása nélkül.”⁸

Az eddig fejtegetett elvek, a bemutatott példák nyomán senki nem következtethet arra, hogy az évszázadok alatt kialakult, ma már a kulturális cselekedeteket alapvetően meghatározó fogyasztás értékdimenziói, elvei és a fogyasztói magatartás gyorsan és könnyen megváltoztatható. „A fogyasztás belefűződik a mindennapi életbe, az életminőség szempontjából döntő fontosságú tevékenységekbe, valamint a jó életről alkotott elképzelésekbe. Ezért nehéz úgy elkülöníteni, mint valamit, amit csökkenteni lehetne anélkül, hogy az életminőséget ne rontanánk... A lényeg, hogy az sem igaz, hogy folyamatosan növekvő fogyasztásunk teljesen boldoggá tenné bennünket, ám az sem, hogy egyszerűen a termelők által kikényszerített fogyasztás áldozatai volnánk. A mozgatóerők ennél sokkal összetettebbek...”⁹

És összetettebbek, már-már áttekinthetetlenek a feladatok is.

■ JEGYZETEK

1. Edmund Leach: Szociálanropológia. Osiris, Bp., 1996.
2. Arjun Appandurai: Fogasztás, időtartam, történelem. Replika 1996. 21–22, 81–97. Kiem. az eredetiben G. J.
3. Tom Ingold: Munka, idő, ipar. In: Idő és antropológia. (Szerk. Fejős Zoltán) Osiris Kiadó, Bp., 2000. 191–220. Itt: 192–193.
4. Uo. 203–204.
5. Uo. 210.
6. Jared Diamond: Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez. Typotex, Bp., 2007. 467.
7. Uo. 430.
8. Uo. 505.
9. Inge Ropke: A fogyasztási hajlandóság mozgatórugói. In: Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény. (Szerk. Pataki György és Takács-Sánta András) Typotex, Bp., 2004. 323–359. Itt: 329.

PIHURIK JUDIT

AZ ÁRNYÉK TÖREDEZETT ÁRNYÉKA

Recenziónak indult reflexiók

Tibori Szabó Zoltán könyvéhez

■ Tibori Szabó Zoltán munkája sajtótörténeti kutatásokra alapozva tárja elénk az 1945–1948 közötti időszak erdélyi zsidóságának helyzetét, identitástudatuk alakító tényezőit. A szerző az erdélyi magyar nyelvű zsidó és magyar lapok történeti feltárása mellett az erdélyi román sajtó vonatkozó írásait is áttekintette, beszélgetéseket folytatott visszaemlékezőkkel, és hivatkozik memoárokra is. Az önazonosság meghatározó elemeit történeti közegbe ágyazva gondolta végig, összevetve az európai zsidóság hasonló kihívásaival, stratégiáival, bemutatva, hogyan hatottak azok az erdélyi zsidóságnak a világháborús kataklizmát túlélő maradékára. Kutatási eredménye – mint ő maga is hangsúlyozza, felhasznált forrásbázisából szinte következően – nem is annyira összefoglalás, mint inkább kiindulópont lehet a holokauszt utáni erdélyi zsidó társadalom identitás- és esztétikájának szélesebb horizontú megrajzolásához.

Már a kötet „tükör-címe” is Karácsony Benőre reflektál (*Napos oldal*), s a témához szervesen illeszkedő módon indít Salamon László kolozsvári költő visszaemlékezésének részletével: „... [Karácsony Benő] a zsidó nacionalizmust sem értéke-li többre, mint a magyart, mindkettő egy-től fakad: embertelenségből és ostoba-ságból. Hogy ki milyen nemzethez tarto-zónak érzi magát, saját maga dönti el, s mert a magyar fasiszták és nacionalisták antiszemitizmust hirdetnek, azért ő nem tagadja meg Kossuth, Rákóczi, Ady, Pető-fi népét.” (9.) A konklúzió – ha van – ismerős: kirekesztésre nem lehet kirekesz-

tés a válasz. A kései olvasóban felvetődik a kérdés: lehet-e, van-e jó válasz? Abban a tragédiába forduló, irracionális helyzetben, amit a zsidóságnak meg kellett élnie, hogyan „kellett volna”, „lehetett volna” reagálni? Tibori Szabó Zoltán kötetének egyik érdemleges hozadéka, hogy az egyetemes válasz kényszerű mellőzése közepette is segít végiggondolni a lehetséges opciókat.

A visszacsatolt területeken élő zsidóság többszörösen és többretegűen került speciális helyzetbe: tragédiájáról a kortárs magyarok kevés információval rendelkeztek, Erdélyben pedig a második világháború után leginkább a terület hovatartozása foglalkoztatta őket. De mint azt Tibori Szabó hangsúlyozza – szerepet játszott ebben az 1945 után újjáéledő antiszemitizmus, továbbá az, hogy – itt is – elmaradt a történekekkel való szembenézés. Ez ma már közhely ugyan, ám csak a hosszú ideig megismerhetetlen elemi tényfeltárás után jöhetett volna szóba mind az egyedi traumák, mind pedig bármifajta szűkebb-tágabb közösségi, szociálpszichológiai elfojtások diagnosztizálása. Nyersebben fogalmazva: a meghurcoltak körén kívüliek nem tudták, mert nem nagyon akarták tudni, s nem hitték, mert a tudhatót sem akarták elhinni, mi is történt valójában a gettókban, a haláltáborokban, a munkaszolgálaton. Csak mindezek után következhetett volna az empátiát is igénylő végiggondolása mindazon traumáknak, amelyekkel a visszatért deportáltak küszködtek, s melyek egyszerre generáltak önazonossági dilemmákat és

reszocializációs problémákat, értve utóbbin azt, hogy miként lehet visszailleszkedni a megváltozott társadalmi-politikai közegbe. A fentebb jelzett két- vagy többlépcsős újrakezdés első elemének az elmaradása vezetett – majdhogynem természetes módon – az elhallgatással társuló hallgatáshoz az áldozatok részéről éppen úgy, mint az őket körülvevő szélesebb társadalom részéről. A zsidóság önazonosság-válságának e többrétegű – de általánosítható – kríziséhez társítja a szerző további lokális sajátosságként az erdélyi magyarsággal való viszony nem kevésbé ambivalens voltát.

Tibori Szabó részletesen ismerteti az erdélyi zsidóság sorsában meglevő különbségeket, hangsúlyosan elválasztva különböző csoportjait, külön-külön mutatva be az ortodoxok, az asszimilálódott városi polgárok vagy a zsidó értelmiség dilemmáit. A téma kapcsán óhatatlanul többször visszatér a magyarországi és a román helyzet hasonlóságainak és különbségeinek bemutatása. Azt is részletesen tárgyalja, hogyan illeszkedik ez a kérdés a román–magyar ellentétbe, és miként lesz a politikai játszma eszköze: az újonnan berendezkedő román hatalom számára ugyanis fontos volt, hogy magyarul beszélő káderek is legyenek, mert így a kiépülőben levő új rendszer nem köthető csupán az Erdélybe visszatért románokhoz. Ennek következtében jutnak hivatalhoz a deportálást vagy a munkaszolgálatot túlélő zsidók közül is jó néhányan. Az új rendszerhez való alkalmazkodás tovább színezi az amúgy is sajátos körülményeket, melyekben a zsidóság hol asszimilálódottként, hol meg „osztályellenségként” válik célponttá. A szerző megállapítása szerint ezen új ellenségtematikák megkonstruálása közepette sikkad el az épp hogy tegnapivá lett holokausz tragédiája.

A szerző tömör tényyszerűséggel vizsgálja az erdélyi zsidóság történetét. Az 1920 után itt is felerősödött zsidóellenesség kapcsán éppoly nyomatékkal szól a katolikus sajtónak ebbéli aktív szerepéről, mint arról, hogy a román államiség

alatt mivel járt kettős kisebbségbe kerülésük. Tovább cifrázta a helyzetet, hogy a trianoni döntést a zömmel magyar kultúrában asszimilálódott zsidók is tragédiaként élték meg, és az erdélyi magyarsággal együtt vágyták a revíziót. Így a paradoxon csak fokozódott azáltal, hogy a kikeresztelkedettekkel együtt 164 ezer főt számláló észak-erdélyi zsidóság nagy része örömmel fogadta a második bécsi döntést, holott ekkor már érvényben voltak a magyarországi zsidótörvények. A dél-erdélyi, mintegy 42 ezres zsidó lakosság sorsa Romániában relatíve kedvezőben alakult: megtörtént vagyonuk kisajátítása, voltak pogromok, és több száz főt érintő deportálás is, ennek ellenére az észak-erdélyihez képest sokkal kisebb veszteséggel élték túl a vészorszakot.

Korábbi kutatásai alapján tér ki a szerző arra a kevésbé ismert tényre, hogy a visszacsatolás után, már 1940 őszén volt deportálás is. Október–december folyamán hontalannak nyilvánított családokat a Székelyföldről Kőrösmezőnél átkényszerítették galíciai szovjet területre – gyakorlatilag a halálba –, s a több ezer áldozatot követelő kitelepítés 1941–42-ben is folytatódott. 1944-ben Észak-Erdélyben is megtörtént a zsidó lakosság gettósítása és végső kifosztása, majd deportálása, ami 1944. május 15-től kezdődően mintegy másfélszáz ezer embert érintett. A vészorszak idején az észak-erdélyi zsidóság háromnegyede vált áldozattá. A leírás kitér a zsidó vezetők felelősségének kérdésére is, utalva arra, hogy engedelmességre biztatták a gettóba kényszerített, megfélemlített embereket. E tény azonban visszatérő súlykolása ellenére sem általánosítható: a végletesen tragikus helyzet előidézését, létrejöttét – tárgyilagosabb fogalmazással – inkább lenne ildomos a tényleges felelősök számlájára írni, semmint a nemkülönben létükben fenyegetettekére. Ehhez képest nagyon életszerű a szerző által megjelenített kontraszt a szórványos zsidómentő tevékenység s mindeközben az erdélyi értelmiség hallgatása között.

A túlélők hazatérése után, 1945-től más irányú, de nemkülönben sokszálú folyamat indult meg. Ezek egyike a régi sztereotípiák feléléde, azzal a kétosztatúan leegyszerűsítő zavarossággal fűszerezve, hogy hol reakciónak, hol kommunistának bélyegezték a zsidóságot. Ennél extrémebb már csak az a román felvetés volt, hogy a Zsil-völgyében egy munkatáborban kellene összegyűjteni az – úgymond – munkakerülő zsidókat. De az általános mentalitás érzékeltetésére azért releváns a szándék említése, mert ezzel hozható összefüggésbe, hogy ekkor még a hatóságok sem gördítenek akadályt a zsidók kivándorlása elé. Tibori Szabó másik korabeli végletként említi a vérvádak ismételt feltűnését is. A háború utáni válságos gazdasági és közéleti viszonyok ugyanilyen reflexszerűen élesztették újra az antiszemitizmus szintén korábbról ismert sokadik válfaját is, miszerint a zsidók „a spekulánsok”: ők irányítják a feketekereskedelmet, nem dolgoznak, élik világukat.

Ezen körülmények közepette ment végbe az útkeresés az új rendszerbe való beilleszkedés ambíciójával/kényszerével. A szerző jó érzékkel jeleníti meg az e téren is változó helyzet változó ellentmondásait. Rá kell-e csodálkozni arra, ha az adott körülmények közepette a demokratikus viszonyok létrejöttét – netalán stabilizálását – számosan a nemzeti/nemzetiségi előítéletek tekintetében leginkább semlegesnek mutakozó kommunista eszmékben, illetve annak pártjában vélték meglesni? Kinek rövidebb, kinek hosszabb idő – valamint az immár új osztályszemléletű diszkrimináció előszele vagy vehemensebb érvényesülése – kellett annak felismeréséhez, hogy nem feltétlenül zsidósága okán, hanem polgári vagy értelmiségi egzisztenciaként vált nemkívánatossá az új rendszerbe integrálódni próbálók sokasága, lett legyen bár zsidóságából „kivetkezni igyekvő” magyar vagy akár román. A visszatértek beilleszkedésének politikailag erőltetett programja volt az ún. „átrétegzés”, ami – főként a volt tulaj-

donosok, kereskedők átképzésére vonatkozóan – számottevő mértékben érintette a zsidóságot is, azért, hogy a termelőmunkában részt vevők arányának megnövelésével változtassanak a lakosság foglalkoztatási szerkezetén.

Nagyrészt a fenti problémák lecsapódását veszi sorra a kötet legterjedelmesebb részét kitevő sajtóvizsgálat. Elsőként az *erdélyi zsidó sajtó* anyagából merít a szerző, az *Egység* című újságra fókuszálva. Az újság témái kezdetben az aktuális feladatokhoz kapcsolódnak: a deportáltak névsorának összeállítása, adatfelvétel, segítségnyújtás, a túlélők hozzátartozóinak a felkutatása. Számba venni, újjászervezni a közösségeket, kezelni a testi és lelki traumákat, segíteni a visszatértek gazdasági megkapaszkodását. Megkísérelni az eltulajdonított vagyonok visszaszerzését, felelősségre vonni a bűnösöket, fellépni az erősödő antiszemitizmussal szemben, megoldani a fiatalok tanítását – e törekvések jelennek meg a hasábocon. Tibori Szabó szerint a fenti kérdések kezelése határozza meg a zsidóság viszonyát az országhoz, a szülőföldhöz, a magyarokhoz és a románokhoz – vagyis ezek befolyásolják önazonosságuk alakulását. Pontosítva: a szerző mintha arra hajlana, hogy – „feldolgozni a feldolgozhatatlant” – kultúrantropológiai nézőpontból faggassa forrásait, és mintha rácsodálkozva értetlenkedne azon, hogy forrásainak zöme a politikai antropológia törésvonala mentén kínálja számára a vizsgálnivalót. Ez a „mást keres, mást talál” feszültség több ellentét párral jellemezhető az általa hasznosított anyag alapján is. Kezdve a vizsgált lap programadó írásával, melyben Kohn Hillel a népközösségek felszámolását követelve érvel amellett, hogy csak kommunista komitékra van szükség. Folytatva azon, hogy a Szovjetunióból végül 1948-ban (!) hazaengedett munkaszolgálatosok esetében csak annak volt „hírértéke”, hogy pozitívan nyilatkoztak a szovjet földön tapasztaltakról, s eközben – „úgy teszünk, mintha mi sem történt volna” – (önelfojtással) rá sem kérdeztek arra, ami lerítt róluk: „teljesen átalakult

emberek” lettek. Klein Jenő – Herzl Tivadar sarkított, a „jótékonykodás koldusokat nevel” megállapításából kiindulva – szorgalmazza a hazatértek munkába állítását. „Megoldáskeresésén” rögvest átsüt a moralizáló köntösbe rejtett politikai szándék: arról győzködi a visszatérteket, hogy éppen nekik, a nem is oly rég még rabszolgaként dolgoztatott deportáltaknak elsődleges feladata elítélni a mihaszna dologtalanokat, mert a demokráciában mindenkinek kötelessége tisztességes munkával hozzájárulni szükségletei kiélégítéséhez.

Más vetületben ugyanezen problémahalmaz része a kivándorlás témája. Imár a hidegháborús megosztottságot is tükrözve, iskolapélda a Zsdanovval meghirdetett sztálini „kétosztatú világ” teóriának a lapban való megjelenése, midőn a bolsevik kontra imperialista demokrácia összevetésében vitatták a menni vagy maradni kérdését. Refrénszerűen visszatérő óvás a kivándorlástól való eltántorításra, hogy az imperialisták „építő kezeket és agyakat” akarnak elvonni és nem a zsidóságon segíteni. E propaganda hatékonyságának alacsony voltáról tanúskodik egyfelől az, hogy közben rendre olvashatók kifakadások a megátalkodott szkeptikusokkal szemben – „ezek az emberek nem hisznek vezetőik őszinte szavainak és felvázolt terveinek” –, másfelől pedig az, hogy tömeges méretű maradt a kivándorlás mindaddig, amíg erre lehetőség volt. Az idézett Rappaport Ottó más miatt is hangot ad értetlenségének: „...annak idején a veszély órájában senki nem gondolt menekülésre, és most, amikor milliók áldozata árán elértük [...] a szabadságot, [...], menekülünk előle”. (69.) A Tibori Szabó által kiválasztott források jól tükrözik a döntés nehézségét és keserveit, de azt is, hogy a szülőföldön maradás mellett voksoló „patrióta” érvek oly mértékben voltak kontraproduktívak az elérni kívánt cél szempontjából, hogy azok a még hezitálókat is inkább a vándorbot kézbe vételére ösztönözték: az erdélyi zsidóság (a Románia más részeiből ide menekültekkel együtt ekkor összesen

85-90 ezer fő) harmada a vizsgált intervallumban az alijázást választotta.

Az eddig tárgyaltaknak megfelelően az ún. zsidó vagyon kérdése is kellőképpen átpolitizálódott a korabeli sajtóban. Részen azért, mert sem szándék, sem mód nem volt annak igazságos – ha ilyenről egyáltalán beszélni lehet – rendezésére, részben pedig az újonnan kiépülő hatalom karakteréből következően. Tibori Szabó lakonikus megállapítása szerint a „jogvesztések jogfolytonosak” voltak: 1944 előtt elvették a javakat, majd olyan rendszer formálódott, ami a magántulajdon megszüntetését tűzte ki célul.

Némely idézett cikk evidensen tanúsítja az erdélyi magyar zsidókra is jellemző – azaz etnikai-felekezeti specifikumokra nem visszavezethető – társadalmi-politikai és mentális megosztottságot (amit a szerző nem hangsúlyoz eléggé). Csak mindezek figyelembevétele mellett van értelme a – nem zsidó – történelmi „hozomány” és az aktuális társadalmi-politikai környezet teremtette helyzetben a sajátosságokat görcső alá venni: magyarán azt, hogy a tradicionális traumák milyen újabbakkal terhelődtek, szélesebb spektrumban a holokauszt utáni román, szűkebben pedig az erdélyi román–magyar metamorfózis közepette. Tibori Szabó ugyanis épp a könyv további lapjain összpontosít az *Egységben* napvilágot látott korabeli azonosságtudat-reflexiókra. Kutatása alapján azt konstatálja, hogy a holokauszt okozta testi-lelki traumák kezelésének kérdése először 1946-ben tűnt fel. Az idézett Becski Irén írása még egy közösségen belüli kohézió meglétét – vagy újrakonstruálásának szükségességét? – tételezi, Rózsa György már sokkal inkább a masszívan átpolitizált „külső megfelelés” szerinti zsidó önvizsgálat szükségességét hangsúlyozza. Máshonnan jut el (vissza) ugyanoda, amiről már volt szó: a zsidó társadalmi rétegződés „egészségtelenségének” reparálását abban a demagóg közhelyben jelöli meg, hogy a demokrácia építésén kell szorgoskodniuk.

A szerző által feltárt sikertelen identitás-újradefiniálási kísérletek mutatják

leginkább, hogy a soátrauma még olyan erősen telepedett rá a túlélőkre, hogy egyszerűen nem volt luciditás túllépni a két, igazi alternatívát nem kínáló perspektívátlanúságon: vagy a köldöknéző önostorozás, vagy lelkesedést mutatva tolongani a kommunisták kínálta másik zsákutca felé. Pontosabban, volt harmadik „választási lehetőség”, csak ezt a zsidó (zsidó-magyar) közösségek és a regnáló rendszer is egyszerre kezelték szemérmesen, ugyanakkor mélységesen átpolitizálva, ez pedig az alija kérdése. A kivándorlás ugyanis egyszerre nyújtott – körvonalatlan, de a reményt éltető – perspektívát, és „halasztotta el” az önazonosság kérdésén való töprengést, legalábbis mindazon esetekben, amikor a célország nem Palesztína (Izrael) volt. Valójában – mint azt összegzésében a szerző is megállapítja majd – az alija az adott helyzetben a soát követő legkorábbi és legmarkánsabb válasz volt a zsidó önazonosság újrafogalmazásának alternatívái közül, még ha ez a maga idején nem is tudatosult az identitásukon töprengőkben – akár egyéni, akár közösségi szinten.

Az *erdélyi magyar sajtóban* kevesebbet írtak a témáról, bár a felmerülő problémákról, a népbíróági perekről és az antiszemitizmusról közöltek cikkeket. A szerző szerint már ekkor kísérlet történt a holokauszt relativizálására: részben, mert egy helyütt az elpusztított európai népek egyikeként említik a zsidóságot, részben, mert egyre inkább csak a baloldali és a kommunista áldozatokról történik említés. Tibori Szabó kitér arra, hogy még a zsidóság körében is előfordult, hogy a német megszállással kapcsolták össze az antiszemitizmus felerősödését, nem említve még a Horthy-adminisztráció négy és fél éves regnálásához kötődő zsidótörvényeket sem. A magyar lapok tudósítanak a zsidóság ellen elkövetett bűnökről, de a védekező reakciók hasonlóak az előbb említettekhez: csak a németeket teszik felelőssé a deportálásért.

A szerző számon kéri, hogy az erdélyi magyar és zsidó sajtó „nem vette észre” az ellentétet a spekuláns és a kommunis-

ta zsidó sztereotípiája között. Ez is és más megjegyzése is magyarázatot kívánna. Hiszen, mint korábban utalt is rá, éveken keresztül erről szólt az antiszemita propaganda, melynek hatása Erdélyben is érvényesült. A zsidó értelmiség felelősségét is felveti, arra hivatkozva, hogy ők sem irányították a problémákra a figyelmet. Ezt azzal magyarázza, hogy kötődtek a magyarokhoz, nem akarták a magyar közösséget megbántani, és baloldalként voltak illúzióik az új rendszerrel kapcsolatban. Úgy véli, a magyar nyelvű zsidó sajtó meglelte a bizonyítékát annak, hogy nehezen szakítottak magyar identitásukkal. De éppen a szerző elemezte kellő alaposítással azt a tényt, hogy az erdélyi zsidóság zöme asszimilálódott – így zsidóként sem tudhattak más nyelven írni.

A Tibori Szabó által bemutatott *erdélyi román sajtóanyag* azt bizonyítja, hogy a holokauszt ügyét a román-magyar vita eldöntésére akarták felhasználni. (Ezzel persze a magyarok is próbálkoztak, csak éppen helyzeti hátrányban voltak.) Konklúziója szerint az erdélyi románokat a zsidóság tragédiája nem érdekelte – szerintük azt kapták, amit magyar identitásuk miatt megérdemeltek –, a történeteket viszont úgy állították be, mintha a romániai zsidóságnak a haja szála sem görbült volna, míg a magyarországiakat deportálták.

A zsidó identitástudat alakulásának tényezőit a kötet további része foglalja össze. Az emberi, anyagi veszteségek mellett számolni kellett az egyéni, a társadalmi, a politikai és a gazdasági károkkal, az önazonossági, pszichikai problémákkal. Változott a helyzet is: 1945-ben még a közvetlen teendők, a rokonok felkutatása, a javak (maradékának) visszaszerzése, fizikai rehabilitáció, a felelősök megkeresése voltak az alapvető feladatok, azután a lelki traumák kezelése, az okok feltárása, a zsidó azonosságtudat újradefiniálása, a jövő felvázolása kapott teret. A legfontosabb kérdés azonban az volt: lehet-e egyáltalán normális életet élni a holokauszt után? Miben lehet újra megtalálni az élet értelmét? E kérdések megválaszolásához különböző elméletek lényeg-

gét foglalja össze a szerző, kitérve az egyéni és csoportos identitástudat kérdéseire. Több nézetet idéz fel a fogalom kultúráközpontú megközelítése és a csoportazonosságtudatot meghatározó tényezők ismertetésekor, majd az identitást nem statikus állapotként, hanem dinamikus folyamatként felfogó konstruktivista szemlélet bemutatásakor is. A Tibori Szabó által hivatkozott szerzők úgy vélik, a közös önmeghatározási folyamat a csoportos identitástudat létezésének feltétele. A külső meghatározási folyamatok az önbesorolások következményei, de nem feltételei az azonosságtudat létrejöttének. Olyan véleményt is figyelembe vesz, mely szerint a besoroló többségnek nagyobb a szerepe, mert az alárendelt kisebbségek a kívülről jövő meghatározást kényszerűségből elfogadják.

A téma kapcsán megkerülhetetlen a zsidó identitástudat alapfogalmainak a tisztázása, benne a zsidó megnevezés tartalmának a leírásával. Ennek nehézségét az André Neher által felelevenített kérdéssel érzékelteti a szerző: „Létezik-e? Van-e egyáltalán zsidó?” A vallásos megközelítésben látszólag egyszerű a képlet (zsidó az, aki izraelita), ám a téma teljes kibontásakor már sokkal többre tehető a probléma. A vitatott meghatározás gyökere a zsidó közösségek asszimilációs hajlamában van: a nagyobb befogadó közösséghez való tartozás a korábban elfogadott kulturális értékrend felhagyásával jár. Problematiszabb a definiálás, ha az identitás a nemzet fogalmához kötődik, mely utóbbi – a civilizációs modernitás egyik hozadékaként – csak kétszáz éve bevett és máig formálódóban levő társadalmi norma. Ebben a közelítésben a zsidóság összefüggéstelen réteggént jelenik meg, szembeállítva a nemzethez tartozás fogalmával. További nehézséget jelent az, hogy a zsidók – a polgári kori emancipáció kodifikálásáig – általában elnyomott kisebbségként vannak jelen a többségi társadalomban, ugyanakkor egy részük – az emancipáció előtt is és utána még inkább – kitűnő gazdasági pozíciók birtokosa. De vizsgálat tárgya az is, hogy a zsidó-

nak nevezett egyének hogyan határozzák meg saját magukat és közösségüket.

Másik megközelítésben a zsidó identitás problémáját a „*Ki a zsidó?*” kérdésre adott válasszal közelíti meg Tibori Szabó. Ez négy kritériumot állít a középpontba: az eredetet, a vallást, a kulturális kapcsolódást és a szabadon választott identitást, de hangsúlyozza, hogy a külső csoportok definíciója mennyire fontos. Erdélyben is más jelentett zsidónak lenni 1918 előtt vagy 1944-ben.

A téma összefoglalásában a szerző az izraelita vallás szerepét emeli ki (nem lehet zsidó az, aki nem izraelita), és ennek ellentétéként azt az elméletet, mely szerint önbesorolás vagy külső csoportok definíciói alapján más vallású vagy ateista személyek is lehetnek zsidók. Utal arra a fontos tényre, hogy a politikai antiszemitizmus és a holokauszt idején nem önmeghatározás alapján dőlt el, ki zsidó – de nem is bejegyzett vallása alapján. A bonyolult fogalmak és folyamatok többoldalú bemutatása helyenként nehezen bontakozik ki és éppoly nehezen követhető, de a szerző törekszik gondolatmenetének célirányos felépítésére. Következtetése: a zsidó azonosságtudat másik fő tényezője az antiszemitizmus tapasztalása és az asszimilációs hajlam közti „*örökös oscillálás*”. E tekintetben főként Bibó István véleményére támaszkodik, tagadva például, hogy a trauma kialakíthatja a sorsközösségtudatot, vagy megfogalmazva az asszimilánsok nehézségeit, akik – bár rengeteg sérelem érte őket – új gyökereik miatt nem tudnak egyszerűen visszahelyezkedni a régi, vallásos zsidó közösségekbe. Egyként nehéz az asszimiláció folytatása és a visszatérés is vagy egy másik (új) csoportba való beolvadás kísérlete. Összegzésül Tibori Szabó azt állapítja meg, hogy ez a jelenség vált jellemzővé Erdélyben is azon túlélők esetében, akik a korábbi magyar asszimilációt a románnal szerették volna felcserélni.

A „katasztrófazsidó” identitástudatának változatait, a közös sorsstudat fogalmát Tibori Szabó Jean Améry életével és munkásságával illusztrálja, egyebek mel-

lett emlékiratát idézve: „Zsidónak lenni attól kezdve számomra annyit jelentett, mint szabadságot hullának lenni...” Ez a megközelítés annak eseti példája, hogy Améry identitását – aki egész életében ki akart bújni a „zsidó” és „áldozat” szerepéből, s aki 1978-ban öngyilkos lett – az elszennvedett trauma sokkal inkább meghatározta, mint zsidósága. Ha a zsidóság csupán az adott kultúra birtoklását vagy vallási kötődést jelentené, ő nem számított volna annak, hisz nem zsidóként nevelkedett. Améry mellett Derridára, Adornóra és Kertész Imrre hivatkozik a szerző a holokauszt nyelvi megközelítésének nehézségét tárgyalva, s Kertész Imrét idézi, aki állítása szerint a másik diktatúra „segítségével” találta meg a holokauszt leírását lehetővé tevő nyelvi formát. Bár a szerző óvakodik a tételes megfogalmazástól, azt sugallja, hogy itt másról is szó van, mint nyelvi problémáról, többről, mint amit a modern, társadalomtudományos történetírás a linguistic turn fogalmával szokott megjeleníteni. Munkájának első felére is reflektálva minden további nélkül mondható, hogy az erdélyi zsidó önazonosság újrafogalmazásának háború utáni keserves próbálkozásai – nivótlanságuk ellenére is – a zsidó identitás holokauszt utáni újradefiniálásával kínlódnak. Nyersebben: *ki a zsidó a soá után?* – nem csupán Erdélyben, hanem egyáltalán. Erdély persze – leginkább az újabb impériumváltás és annak újabb ellentmondásai okán – ismétetlen delikát „laboratóriummá” lett a téma vizsgálatához. Csupán az a kérdés, hogy a vizsgált időkor megfelelő volt-e arra, ami a szerzőt – a könyv második része alapján – úgy tűnik, valójában foglalkoztatja.

A munka a zsidóságon belüli ellentéteket sem kerüli meg. Sem a hithű, sem az államalapító (izraeli) patrióta nem azonosul az asszimilálódott, emancipált, hitehagyott zsidóval – a holokauszt tipikus áldozatával. A vézskorszak európai trauma volt, nem légiüres térben történt – így maga a civilizáció is holokauszt túlélő. Ám – mint Kertész Imrre hivatkozva írja a szerző – Magyarországon nem tekintik

civilizációs traumának: lehetetlenség írni róla, és lehetetlen nem írni. Tragikus Kertész – Améryéhez hasonló – önmeghatározása is: nem vallásos nevelést kapott, nem beszél héberül, nem ismeri a zsidó forrásokat, Európában él – ki ő? Hihetetlen válasza is hasonló: asszimiláns zsidó, aki identitását a minden európai értéket elpusztító Auschwitzból nyeri. Az eddig említettektől sarkosan eltérő véleményt is idéz Tibori Szabó: Elie Wieselét, akiben egy felakasztott gyermek haláltusáját végignévezve fogalmazódott meg a „Hol van az Isten?” kérdésre adott válasza: „Ott, ott lóg az akasztófán...” Mint írja, az gondolat, hogy Auschwitzban az Isten is meghalt, az erdélyi narrációkban is megtalálható – kár, hogy erre nem hoz példát.

A holokauszt utáni korszak önazonossági lehetőségeit szerzőnk végül három csoportba sorolja: a polgári demokráciákba visszatérők (közülük sokan lettek öngyilkosok), az elkötelezett baloldaliak és az egyik diktatúrából a másikba kerültek, akik számára az alkalmazkodás volt az egyetlen kiút. Az elméleti összefoglalót Hannah Arendt azon gondolatával zárja, mely szerint nem „néhány beteg fantáziájú diktátor alkalmasszerű örvöngéséről volt szó” – feladatukat, kötelességüket teljesítő hétköznapi emberek voltak a holokauszt végrehajtói. Párhuzamot vonva az európai és az erdélyi túlélők helyzete között a szerző azt állapítja meg, hogy több ponton fedezhető fel hasonlóság, elsősorban a városi asszimilálódott zsidóság esetében – az erdélyi és a regáti zsidóság között viszont már semmi azonosságtudat nem volt. Lehetséges alternatíva – Gáll Ernőt idézve – a többszörös szorításból a „zsidó zsidó” azonosság vállalása, a Palesztinába való kivándorlás lesz.

Az erdélyi zsidóság identitásproblémáinak gyökere ugyanaz, mint a máshol élőké: azok, akikhez asszimilálódtak, akiknek a kultúráját, gazdaságát gyarapították, akikkel 1920-ig sorsközösséget vállaltak, nemcsak hagyták megtörténni a holokausztot, de közre is működtek benne. Korábbi – magyar zsidó – identitáskat ezért nem vállalhatják tovább, ezért

lesz sokak számára egy ideig alternatíva a román asszimiláció. A felidézett sokféleség következménye, hogy az asszimilált erdélyi zsidók izraelita magyarokként határozták meg magukat (bár voltak, akik a nemzeti kisebbségi státus elismeréséért is küzdöttek). A zsidó identitásbeli különbségek még a táborokban is megmutatkoztak. A szerző ismét Kertész Imre tapasztalatát rekapitulálja, aki egy helyütt arról szól, hogy a lengyel zsidók nem értették, a magyarok miért nem beszélnek jiddisül, s emiatt nem is tekintették zsidónak őket. Az erdélyi deportáltak viszont azt nem értették, hogy a magyarországiak miért igyekeztek még a táborban is jó magyar hazafiak lenni.

A visszatérteknek sokszor az őket veszni hagyók gyűlöletével is szembesülniük kellett – mert a lakosság nem volt felkészülve arra, hogy a holokauszt tényeivel, következményeivel szembenézen. A nemzet nem vállalta magára a lakosság öt százalékának a kiirtását, ezért „nem volt ildomos” beszélni sem a holokausztról. Erdélyben 1991-ben tört meg a hallgatás – ám ekkor már mindössze háromezer főt számlált a zsidóság, és közöttük alig voltak túlélők. A szerző megállapítása szerint ugyanis Erdélyben 1945 után négy lehetőség adódott a magyar zsidó identitás feladásában: beleolvadni a „demokratikus néptömegbe”, vállalni a román identitást, „zsidó zsidóként” Palesztinába vándorolni vagy pedig nyugatra emigrálni.

Sajnálatos, hogy Tibori Szabó Zoltán sajtótörténeti kutatásai nem tudtak a kötet lapjain szervesülni a kultúrantropológiai eszmefuttatásokkal. Helyenként zavaró műfaji inkonzisztenciát okoz, hogy a szerző a zsidóság identitásproblémáinak elemző, történeti tárgyalásáról váratlanul átvált a kortárs zsidó értelmiségre fókuszáló zsurnalisztikai eszmefuttatásokra, kiszólásokra, illetve nem mindig különül el az erdélyi vonatkozású, 1945–1948 kö-

zötti időszak önazonossági problémáinak bemutatása a téma térbeli és időbeli kiterjesztésétől. Améry és Kertész Imre sorsát, identitás-meghatározását általánosítja – megjegyezve közben, hogy ezek egyike sem volt jellemző az észak-erdélyi zsidó értelmiségre. Úgy véli, ők többnyire – Jorge Semprunhoz hasonlóan – baloldaliakká váltak, és hittek az új eszmékben, majd csalódtak azok megvalósulásában.

Az adatgazdag munka végére érve is több hiányérzete, illetve reflexiója marad a recenzensnek.* Lezárás helyett majdhogynem inkább „abbahagyódi” a leírás, azzal együtt, hogy a szerző még tesz egy utólagosan mentegetődő megjegyzést: a munka terjedelmét nagyjából kitöltően vizsgált sajtó csak részben tükrözte a zsidóság identitási problémáit. Ez igaz, hiszen az a sajtó és akkor még nem is lehetett alkalmas arra, hogy érdemben feldolgozva, árnyaltan közelítse meg a kérdést. Pontosítva úgy tűnik, hogy mivel a szerző erre adta a fejét, hát eltökélten végigcsinálta, mert csak közben vált nyilvánvalóvá, hogy a háború utáni zsurnalisztika nemhogy nem rezonál, támpontot is ritkán ad azon kérdéseket illetően, amelyekre választ remélt. Ebből is ered a kötet szerkezeti és gondolati feszültsége. Bár a terjedelmet tekintve a korabeli sajtóval foglalkozó rész dominál, és meglehetősen olvasói nekiveselkedést igényel, mégis hangsúlytalanabb marad, mint a zsidó identitástudat alakulásának markáns, esszébe hajló összefoglalása. Az előbbi részhez kapcsolódóan a szerző nem rögzítette a forráskritika szempontjait – ami nem azonos azzal, hogy helyenként (fél évszázad elteltével) „vitatkozik” egyik-másik általa idézett szemelvénnel.

Attól még nem lett volna nehéz olvasnivaló Tibori Szabó Zoltán munkája, hogy kiderül: a holokauszt recepciója a zsidóságon belül sem volt egységes, és csoportosítani, tipizálni is hasztalan próbálkozás, mert minden egyéni megélés

*A főszöveg terhelését kerüldendő, néhány konkrétum: tarthatatlanul leegyszerűsített az a megállapítás, hogy a gettópekben elítélteket 1950 után szabadlábba helyezték, „mert az új rendszernek is szüksége volt rájuk”. (202.) 750 ezer deportáltról tesz említést az egyik idézet – ezt az adatot érdemes lett volna pontosítani (201.); a 21. oldalon az ukrainai Kamenyec-Podolszkij tévesen mint lengyelországi település szerepel.

más volt, és ennek utólagos feldolgozása is egyénenként különbözött. S attól sem, hogy nehezményezi a kérdésről való „elhallgatást” a háború utáni első évtizedekben. Ehhez csupán annyit jegyzünk meg, hogy az elhallgatás korántsem rendszer-specifikus – konkrétan kommunista (magyar vagy román) – tabu volt. Attól vált nehezzé a munka, hogy úgy tűnik: Tibori Szabó a maga számára választott téma feldolgozása közepette jött rá, hogy a vizsgálati terepül választott háború utáni sajtó nem ad választ arra, amire igazából

kíváncsi lenne, s emiatt kényszerült – a kötet második részét kitöltő – terepváltásra. S attól lett nehéz követni a szerzőt, hogy két tematikát és két műfajt próbált „egyenírányítani”, egy kötetté vasalni – őt magát parafrázálva: „oszcollált” a tárgykörök és az ezek feldolgozását megkívánó különböző műfajok között. De mint a bevezetőben említettem, közben sok minden elvégeztetett ahhoz, hogy a szerző egy integrált munkával rukkoljon elő az erdélyi zsidóság háború utáni identitásának tárgykörében.

EROTIKA ÉS BIBLIOFÍLIA

Kellner István tiltott könyves tevékenysége az 1920-as években

■ A 19. századi modern francia bibliofilek legemblematikusabb alakja, Octave Uzanne *Caprices d'un Bibliophile* című, 1878-ban megjelent munkájában *erotobibliománnak* nevezi a szenvedélyes könyvbarátnak azt a típusát, aki erotikus munkák gyűjtésében éli ki bibliofil passzióját.¹ Magyarországon az erotikus kiadványok² gyűjtése a 20. század első évtizedeiben a modern bibliofil könyves kultúra hazai fellendülésével jött divatba a könyvgyűjtők körében. Külföldi mintára itt is megindult a csekély példányban (30–300) előállított, számozott, szignált, képzőművészek grafikáival díszített, a rendes kiadásnál esetenként akár tízszer drágább, reprezentatív kiállítású, merített papírra nyomott, művészien kötött modern bibliofil-amatőr könyvek készítése és gyűjtése. A bibliofilek újabb generációja a számozott luxus- és első kiadások, grafikai mappák és ex librisek mellett az erotikus műveket is gyűjteni kezdte.³ Megjelentek ugyanakkor azok a műkedvelő fogyasztók is, akik a maguk szórakoztatására kezdték el vásárolni az átlagosnál jóval drágább tiltott kiadványokat. A 19.

század végéig túlnyomórészt idegen, főleg francia és német nyelvű erotikus munkák voltak jelen a hazai „földalatti” könyvkereskedelemben, a 20. század elején terjedtek el a magyar nyelvű és/vagy magyar kiadású termékek.

Míg például Franciaországban az első világháborút követően a hatóságok gyakorlatilag szemet hunytak az erotikus irodalom szűk körű terjesztése felett, addig a húszas években a Horthy-rendszer illetékes szervei – ha nem is az angolszász szervezethez és szigorral – igyekeztek meggátolni az ilyen jellegű munkák forgalmazását. 1929-ig a büntetőjog eszközeivel léptek fel a közérkölsre veszélyes „szeméremsértő” nyomtatványok ellen. A Btk. 248.§-ának idevonatkozó része a következőképpen rendelkezett: „Aki fajtalanságot tartalmazó iratot, nyomtatványt vagy képes ábrázolatot nyilvános helyen kiállít, árul vagy terjeszt: a szemérem elleni vétséget követi el, és három hónapig terjedhető fogházzal és [...] pénzbüntetéssel büntetendő.” A tiltott termék létrehozásában részt vevő személyekkel szemben (író, grafikus, kiadó, terjesztő, nyom-

Jelen tanulmány a Hajnal István Kör A kommunikáció története című konferenciáján (Miskolc, 2009. aug. 29.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

da stb.), ha a sokszorosítás, terjesztés és nyilvános helyen történő kiállítás az ő tudtukkal történt, az előbbinél akár kétszer olyan súlyos büntetés is kiszabható volt. Az 1914. évi sajtótörvény értelmében a kiadóknak sokszorosítás útján előállított kiadványaikat a terjesztés megkezdése előtt az ügyészségen működő sajtórendészetnek is be kellett mutatniuk, ellenkező esetben büntetésre számíthatnak. Hasonlóképpen léptek fel az impresszum nélküli kötetek előállítói és terjesztői ellen. 1929-ben cikkelyezték be a 38 állam által elfogadott, „a szemérem-sértő közlemények és a velük való üzérkedésnek elnyomása végett Genfben létrejött nemzetközi egyezményt”, amely már a mozgóképre is kiterjedt. Ennek értelmében hat hónapig terjedő fogházzal volt büntetendő az, aki „szemérem-sértő iratot, rajzot, metszetet, festményt, képet, falragaszt, jelképet, fényképet, mozgófényképfilm-et vagy más ilyen tárgyat” kereskedés, szétosztás, közszemlére tétel céljából készít, forgalmaz (akár a nyilvánosság kizárásával) vagy hirdet, illetve üzletszerűleg kikölcsonőz.⁴

Bár a húszas évek során több tucat vizsgálat indult sajtó (azaz nyomtatvány) útján elkövetett szemérem elleni vétség gyanújával, a vádemelés, illetve a szigorú büntetés kiszabása vagy letöltése gyakran elmaradt. Ez derül ki a következőkben bemutatásra kerülő Kellner István (1892–?) könyvkereskedő és könyvkiadó Budapest Főváros Levéltárában (BFL) található büntetőperes irataiból is, amelyek segítségével betekintést nyerhetünk a 20. század elejei erotikus munkák forgalmazásának és a cenzúra korabeli működésének a kulisszatitkaiba.

Erotobibliomán a vádlottak padján

■ A kereskedelmi tanulmányokat folytató, de festői és grafikus ambíciókkal rendelkező Kellner István vérbeli *erotobibliomán* volt. Ifjú kora óta megszállottan gyűjtötte az erotikus vonatkozású és művészi értékkel bíró könyveket, ex libriseket, grafikai lapokat és mappákat. Erről árulkodnak a gyűjteménye részére készí-

tett könyvjegyek is: *Eroticis Stefan Kellner; Collections Galantes Etienne Kellner* (Gara Arnold, 1915).⁵ Könyv- és műkereskedői tevékenysége megindításának a hátterében is gyűjtőszenvédelye állt. Minden bizonnyal saját, könyvművészeti jelentős 18–20. századi, túlnyomórészt német és francia illusztrált könyvállománya, valamint gazdag műgyűjteménye képezte alapját 1919-ben megnyitott Koronaherceg (ma Petőfi Sándor) utca 10. szám alatti antikváriumának.⁶ Eladásra kínált változatos *erotica curiosa* anyagában üzletének könyvkatalógusai szerint a különböző korok pajzán műveitől a „legveszedelmesebbnek” tartott és századokon át üldözött illusztrált pornográf munkáig szinte minden fellelhető volt.⁷ Utóbbiak közé tartozott például a Boyer d’Argens-nak tulajdonított *Thérèse Philosophe* (1748) című prózai mű nagyon ritka, szép, nagy alakú kihajtható metszetekkel illusztrált kiadása is. De meg lehetett nála vásárolni a párizsi Nemzeti Könyvtár „Pokol” elnevezésre hallgató részlegének a tiltott, erotikus és pornográf könyvekből álló jegyzékét (*L’Enfer de la Bibliothèque nationale*, 1913) éppúgy, mint Klimt vagy Schiele aktrajzeit.⁸ Az imponáló gazdagságú árukészlethől arra következtethetünk, hogy Kellner István budapesti könyvkereskedésében a magyar vonatkozású tiltott nyomtatványok is megtalálhatók voltak. Ezek közé tartozott a leszbikus kalandok sorát elbeszélő és nyolc pornográf illusztrációt tartalmazó *Júlia és a nők*⁹ című regény is, amelynek a terjesztése ügyében indított eljárás során a könyvkereskedő is a nyomozóhatóság látókörébe került.

1920 decemberében a Budapesti Államrendőrség detektívjének – gyűjtőnek álcázva magát – sikerült lefoglalnia a könyvből egy-egy példányt a Múzeum körúti Központi Antikváriumban és Politzerék Egyetem téri könyvkereskedésében.¹⁰ A nyomozónak nem volt egyszerű dolga, mert a kötet nem tartalmazta sem a szerző, sem a fordító, sem a kiadó, sem a nyomda, sem pedig a grafikus nevét. A szigorú hatósági fellépés miatt ugyanis a legtöbb erotikus kiadványon

vagy egyáltalán nem tüntették fel az impresszumot, vagy fiktív (leggyakrabban bécsi és párizsi) kiadó- és nyomdahelyet, valamint álnevet jelöltek meg. A kiadók a kolofonban általában leszögezték, hogy korlátozott számú köteteiket egy szűk, többnyire gyűjtői vagy tudományos kör részére készítik, és az előzetes feliratkozás vagy előfizetés útján terjesztett munkákat nem hozzák kereskedelmi forgalomba. A *Júlia és a nők* kolofonja például a következő szöveget tartalmazta: „Ez a mű, mint kézirat, kizárólag gyűjtők részére készült 200 példányban, melyek elkészülte után a szedés és a kövek megsemmisítettek.”¹¹ Mivel az említett könyv készítőinek a kiléte homályban maradt, a detektívnek csupán annyit sikerült kiderítenie, hogy a franciából fordított kiadvány több fővárosi könyvkereskedőnél, köztük a nagyobb készlettel rendelkező Kellnernél is gazdát cserélt. Mint arról maga is személyesen meggyőződött, a „bizalmas vagy bizalmat keltő” vevők, gyűjtők pult alatt, a legnagyobb titoktartás mellett és persze „horribilis áron” minden akadály nélkül beszerezhették. Ő például inkognitóban 2000 koronát fizetett érte.¹²

A nyomozás során az Egyetem téri üzletből Kellner néhány utcányira található antikváriumához vezettek a szálak. Kellner annyit ismert el, hogy a kötetből volt három példánya, ezeket azonban gyűjtőknek tartotta fenn. Kettőt elajándékozott, egyet pedig segédje útján az előbbi antikvárium alkalmazottja hosszas unszolására adott el a konkurens üzletnek, azzal a szigorú kikötéssel, hogy azt „kizárólag” „egy feltétlenül megbízható, magas állású úr” részére veszik át, és a nagyközönség nem fog hozzájutni.¹³

Az egymásnak ellentmondó kihallgatási jegyzőkönyvekből nehéz volt a kötet terjesztésének a valós körülményeit rekonstruálni és az érintett személyek bűnösségét bizonyítani. Mivel homályban maradt a könyv készítőinek a kiléte, így a terjesztésben részt vevő antikváriusok felelőssége vonását sem erőltette a nyomozó. Annál is inkább, mert úgy gondolta, hogy a kereskedők között bizonyíthatóan

csak egy-két példányban felbukkanó és többnyire gyűjtők részére kiszolgáltatott könyv nem lett nyilvánosan terjesztve, és bibliofil jellege, kis példányszáma, illetve borsos ára miatt amúgy sem jutott el a szélesebb olvasóközönséghez. Erre való hivatkozással az ügyészség 1921. május 18-án lezárta az ismeretlen tettes ellen folytatott nyomozást, és egyidejűleg megtiltotta a könyv bármilyen terjesztését és árusítását.¹⁴

Bár arra vonatkozóan nincsenek adatok, kik vásárolták meg a helyenként obszcén szövegrészeket és képeket tartalmazó kis formátumú regényt, valószínűsíthető, hogy az nem kizárólag a „megbízható, magas állású” személyek, gyűjtők körébe jutott el. Ezt a feltevést erősíti meg az, hogy pár év elteltével, 1925. december 9-én egy könyvügynök a Teréz körúti Neiger nevű étteremben – vesztére – éppen egy vacsorázó államrendőrségi detektívet próbált rávenni a könyv megvételére. Az óvatlan házalót a kiadvány terjesztése miatt végül egy hétig terjedő fogház- és pénzbüntetésre ítélte a bíróság.¹⁵

Jóllehet a *Júlia és a nők* című könyv árusításakor Kellnernek sikerült kivédenie a hatóság zaklatását, kiadóként nem volt ennyire elővigyázatos. Míg az egyik első albuma, az osztrák Arthur Paunzen 15 litografált művészi aktrajza¹⁶ nem okozott megütközést, addig a következő grafikai sorozata miatt meggyűlt a baja a cenzúrával. Azt követően indítottak ellene nyomozást a hatóságok, hogy 1920 nyarán egy vámvizsgálat során egy hajóskapitánytól elkoboztak 12 példányt a kiadásában napvilágot látott és Santho Imre 10 litográfiáját magában foglaló aktmappából.¹⁷ Az ügyészség ugyanis úgy találta, hogy az album szeméremsértő. A bűnjelként lefoglalt kiadvány nyomán megindult, több évig elhúzódó perben a kiadót, a grafikuszt és a modellt is sajtó útján elkövetett szemérem elleni vétség elkövetésével vádolták meg.¹⁸

A helyenként eltérő tanúvallomásokból¹⁹ rekonstruálható történet szerint a grafikusként tevékenykedő Santho Imre²⁰ azt követően kereste fel 1920 tavaszán

Kellnert, hogy tanulmány céljából elkészítette a korszak egyik, Becker Béby néven ismert, szabados életvitelű színésznőjének aktrajzeit,²¹ akinek annyira megtetszettek a képek, hogy hozzájárult azok sokszorosításához. Az volt az elgondolásuk, hogy a mappák egy részét elajándékozzák a nő barátainak, másik részét az ismerősei körében értékesítik. Az erotobibliomán vállalkozó feltehetően üzleti-
leg is fantáziát látott a rajzok sokszorosításában, hiszen állítása szerint csaknem 25 000 koronát adott a képzőművésznek a könyvatos előállítás költségeire, ami akkoriban nagy summának számított. 1920 nyarán készült el a 10, részben színes, részben színezetlen erotikus litográfiát tartalmazó, kemény fedelű album (500 × 380 mm), amely a német nyelvű impresszum és kolofon tanúsága szerint Kellner magánkiadványaként Budapesten látott napvilágot 100 számozott és a grafikus által aláírt példányban.²² Az ajánlásban Kellner még azt is kihangsúlyozta, hogy az albumot Becker Béby barátai és „pártfogói” részére jelentette meg. Ezzel kívánta elejét venni a cenzúra gyanakvásának és egyértelművé tenni, hogy a kiadványt nem hozza kereskedelmi forgalomba. A német nyelvű szövegezésnek feltehetően az volt az oka, hogy a szóban forgó grafikákat antikváriumának idegen nyelvű könyvkészletéhez és néhány német nyelvű kiadványához hasonlóan – könyvjegyzékeiben az árakat is márkában adta meg – külföldön a nagyobb vásárlóerővel bíró amatőrök körében kívánta értékesíteni, akikkel gyűjtői és könyvkereskedői tevékenysége miatt minden bizonnyal bizalmas kapcsolatot épített ki. Ezt támasztja alá a Bécsbe tartó szállítmánynak a vámvizsgálat során történt elkobzása is. Az albumból Becker Béby megvett 40-et, amit a kiadó a művésznő által összeállított névjegyzék alapján szétküldött a megrendelőknek. A kézzel színezett példányok árát Kellner 5000 koronában állapította meg.

A budapesti királyi büntető járásbíró-ságon megindított ügy 1923 decemberében került át a törvényszékhez.²³ A ható-

ságok a védelem heves tiltakozása ellenére mindvégig ragaszkodtak a közönség kizárásával folyó zárt tárgyaláshoz arra hivatkozva, hogy a per során felmutatják és részletesen körülírják a 10 „fajtalanságot” ábrázoló képet, ami szerintük „a közérkölcsiséget súlyosan veszélyeztette volna”. A grafikák közül különösen azokat a beállításokat találták durva módon botrányosnak, ahol a művész megmutatja a női szeméremtestet, illetve, ahol „a nemi érzékiséget s részben a nemi perverzítást feltűnően előtérbe helyezi”. Az ügyészség az általános erkölcsi és szeméremérzet súlyos megsértése szempontjából az 5, 8, 9, 10. számú képet emelte ki. A törvényszék szakértőket kért fel annak megállapítására, hogy a képek valóban művészi aktoknak minősülnek-e. A védelem ugyanis azt hangoztatta, hogy a művészi szabadság korlátozását jelentené, ha azokat nem esztétikai, hanem erkölcsi szempontból ítélnék meg. A törvényszék által felkért Lyka Károly azt a véleményt fogalmazta meg, hogy „az egész gyűjtemény semmiféle szempontból nem képvisel művészi értéket, az 5. számú álló női alak meztelen szeméremtesttel, a 9. számú egy kerevetre dőlt meztelen női alak lábait szétvetve szeméremtestébe nyúl, a 10. számú egy előtestén meztelen női alak lábait szétvetve szeméremnyílását muto-gatja, ezeket a képeket [a] szakértő brutálisaknak, durva szeméremtelenségeknek véleményezte, melyeket semmi művészi ok nem motivál”. Különösen azt találta felháborítótnak, hogy „olyan pontok vannak kidomborítva és színezéssel még jobban kiemelve, amelyek művészi szempontból a legutolsó helyet érdemelnek[k].” A képzőművészeti főiskola rektora – elvárt szerepének eleget téve – egyértelműen a hatóságok szigorú álláspontját képviselte. Ezzel szemben a védelem által megjelölt ellenőrző szakértő úgy találta, hogy „enyhébben” kell a képeket elbírálni. A 8. számú képet például, amelyen „egy kilógó nyelvű meztelen nő előre hajolva farára mutat” csak egy „rossz tréfának” nevezte. Mivel azonban lényegileg nem cáfolta meg a Lyka által előadottakat,

a törvényszék megerősítette azt a korábbi álláspontját, hogy a mappának nincs semmi művészi értéke, és a „nemi életet illető erkölcsellenkedést, tehát fajtalanságot tartalmaz”. Meg kell jegyezni, hogy az inkriminált aktrajzok többsége mind a hatóság szigorú megítéléséhez, mind pedig a korábban ismertetett *Júlia és a nők* című kötetnek a nemi aktust nyíltan ábrázoló illusztrációihoz képest meglehetősen (a mai megítélés szerint kimondottan) „visszafogott” volt. Nyilván az óvatlan kiadó és grafikus is így gondolta, amikor nevükkel vállalták a kiadvány forgalomba hozatalát.

Kellner és Santho a továbbiakban azal védekezett, hogy a kiadványhoz nem fért hozzá a nagyközönség. Azt bizonygatták, hogy az albumot nem terjesztették nyilvánosan, azt csupán Becker Béby ismerőseihez juttatták el. A vád képviselői ezt az érvelést arra hivatkozva utasították el, hogy „negyven egyén már igen nagy társadalmi kört érint, illetve kétségen felül igen különböző társadalmi rétegből kerestetett össze. De ezenfelül az sincsen kizárva, hogy ezek az albumot tovább nem adták, vagy ismerőseiknek nem mutogatták volna, s ezáltal is [a] fajtalanságot tartalmazó képek bár már közvetve terjesztve lett[ek].” A bíróság súlyosbító körülményként ítélte meg a grafikus és kiadó cselekedetének haszonszerzésre irányuló szándékát. Kellner erre a vádra azzal védekezett, hogy őt nem a nyereszkesedés motiválta a mappa kiadásával, azal csupán a tőle segítséget kérő nehéz anyagi helyzetben lévő grafikust akarta támogatni, majd hozzátette: a rajzok erotikus jellegéről csak utóbb, a mappa elkészültekor szerzett tudomást.

Bár az 1923. december 13-án hozott első fokú ítélet szerint a grafikust háromhónapi, Kellnert pedig hatheti fogházra és nagyobb összegű pénzbüntetésre ítélte a büntetőtörvényszék, az ítéletet később alaki semmisségi okra hivatkozva megsemmisítették.²⁴ Az ügyészség új, 1925. február 28-án kelt vádiratában Santho és Becker Baby mellett Kellner már nem szerepelt a vádlottak között. Az

1914. évi sajtótörvény alapján a sajtójogi felelősség fokozatos rendszeréből adódóan csak a szerzőket, jelen esetben a grafikust és a modellt vonták felelősségre a sajtó útján elkövetett szemérem elleni vétséggel, a kiadó sajtójogi felelőssége megszűnt.²⁵ Bár Kellner elkerülte a büntetést, a pereskedés kihatott sorsa további alakulására. Az *erotobibliománt* – nyilván gyűjtői, kereskedői és kiadói tevékenységével is összefüggésbe hozható – életvitelle és adósságai miatt szülei gondnokság alá helyezték.²⁶ Mindemellett az ellene indított eljárásnak abban is szerepe lehetett, hogy csődbe ment könyv- és műkereskedői tevékenységét 1925-től a kecsgetőbb üzleti lehetőségekkel rendelkező szomszédos Bécsbe helyezte át.²⁷

A továbbra is vádlottként szereplő Santhónak és Becker Bébynek, bár más-más módon, végül sikerült elkerülni a felelősségre vonást. A legszigorúbb büntetés elé néző grafikus nem várta meg az ítéletet. 1923–1924 körül elhagyta az országot, ami miatt körözést adtak ki ellene, majd 1927. december 3-án elévülés miatt megszüntették az ellene indított eljárást.²⁸

1926. augusztus 31-én az időközben gróf Nyári Gusztáv feleségévé előlépett Becker Béby Santhóval ellentétben jogerősen is felmentést nyert, mert a törvényszék elfogadta azon védekezését, hogy nem járult hozzá a képek sokszorosításához és nyilvánosságra hozatalához.²⁹ A modell állítása szerint Santho azzal kereste meg őt, hogy nyomorgó családja részére segítséget kérjen. Miután a grafikus pénzt nem fogadott el, megkérte, hadd készítsen róla néhány aktrajzot, amibe ő némi vonakodás után bele is egyezett, azzal a megfontolással, hogy majd megveszi tőle a képeket. A színész nő csupán három képhez állt modell, a többi rajzot a művész fejből készítette. Amikor meglátta a kész sorozatot, teljesen felháborodott, és azonnal meg akarta venni az albumokat, de csak 50 (sic!) példányt tudott kifizetni. Santho hosszas unszolására beleegyezett abba, hogy a grafikus a többi mappát barátai körében értékesíti, azzal a meg-

fontolással, hogy később azokat is visszavásárolja.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy Kellner István sokoldalú könyves tevékenysége, azt erősíti meg, hogy Magyarországon is megjelent a könyves vállalkozóknak egy csoportja, amely nem kis kockázatot vállalva megragadta az erotikus kiadványok forgalmazásában rejlő üzleti lehetőségeket. Bár az ismertetett iratok alapján arra nem kaptunk pontos választ, hogy a két inkriminált kiadványt hányan és kik vették meg, az egyes példányok a társadalom mely rétegeihez jutottak el,

arról megbizonyosodhattunk, hogy a magas árak és a cenzúra ellenére volt egy szűkebb, a gyűjtőket is magában foglaló fizetőképes vásárlóközönség, amely élénk érdeklődést mutatott az illegálisan terjesztett erotikus munkák iránt. Kellner esettörténete ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a két háború közötti hazai könyv- és műkereskedelem, de különösen a korabeli cenzúra történetének alaposabb megismeréséhez milyen értékes adatokat szolgáltatnak a nyomtatvány útján elkövetett szeméremsértő ügyek és perek iratai.

Farkas Judit Antónia

■ JEGYZETEK

1. Vö. Szilágyi Géza: Fejezetek az erotikus irodalom bibliofilijából és bibliográfiájából. Magyar Bibliofil Szemle 1925. 4. 206.
2. A gyűjtőfogalmat a továbbiakban a különböző korok eltérő műfaji besorolású munkáira alkalmazom, amelyek között megtalálhatók mind az évelődő pajzán és galáns, mind a nyíltan pornográf művek.
3. Többek között Hoselitz Gyula, Reuter Camillo, Hüttl Hümér és Siklóssy László erotikus könyvgyűjteménye volt ismert bibliofil körökben. Vö. Farkas Judit: Szép könyvek kultusza. Bibliofil könyvkultúra (1914–1949). Doktori disszertáció. Miskolci Egyetem, 2010. Kézirat.
4. 1878:V. tc. XIV. fejr. A szemérem elleni büntettek és vétségek, 248. §; 1914:XIV. tc. A sajtóról; 1929: VII. tc. <http://www.1000ev.hu>
5. BFL VII. 18.d. (Budapesti Királyi Ügyészség, büntetőpercek iratai, 1907–1950) 05/174 – 1925. B. XLVI. 8115/29–1921; Almanach a Nemzeti Szalon Nyugdíj Intézete javára (Képzőművészeti Lexikon). (Szerk. Déry Béla, Bányász László, Margitay Ernő) Nemzeti Szalon, Bp., 1912. 180. Ezúton mondok köszönetet Tony Feketének (Tony Fekete Magángyűjtemény), Claudia Karolyinak (Die Österreichische Nationalbibliothek, Exlibris Sammlung) és Werner J. Schweiger osztrák művészettörténésznek (Lexikon des Modernen Kunsthandels im Deutschsprachigen Raum, 1905–1937, kézirat, várható megjelenés 2011), hogy Kellnerrel kapcsolatos adataikat megosztották velem.
6. BFL. VII. 2.e. Cg. (Cégbírósi iratok) 9001. Kellner István amatőr könyvkereskedése; Kellner István könyvesboltjának kiállítása az Ernst-Múzeumban. K.n. Bp., 1919. 3–4.
7. I. m.; Stefan Kellner Buchhandlung Budapest. Luxusdrucke. Livres illustrés des 18-20e siècle. Graphik. Katalog 1. Stefan Kellner, Bp., é. n. [1920?]; Moderne Deutsche Vorzugsdrucke. Französische und Englische Werke des XVIII-XX. Jahrhundert. Original Graphik. Katalog 2. Stefan Kellner, Bp., é. n. [1921?].
8. Moderne Deutsche ... i.m. 103 (840. tétel), 89–92, 93; Kellner István könyvesboltjának... i. m. 25 (97. tétel).
9. Júlia és a nők. K. n., h. n., é.n. Vö. Csátsztyay Tünde: Éjjeli lepkevadászat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon. Osiris, Bp., 2009. 334, 340, 343.
10. BFL. VII. 18.d 05/488 – 1926. Kovács Sándor detektív jelentése 1920. dec. 14, 24; Kellner István és Glock Rezső tanúvallomási jegyzőkönyve, 1920. dec. 22., 23.
11. Júlia és a nők. i.m.
12. BFL. VII. 18.d 05/488 – 1926. Kovács Sándor detektív jelentése, 1920. dec. 14., 24. Egy egyszerűbb papírkötésű könyv 1920-ban 180–200 koronába, míg egy exkluzív amatőr-bibliofil kötet 1000–2000 koronába került. Vö. Farkas Judit: i. m.
13. BFL. VII. 18.d 05/488 – 1926. Kellner István tanúvallomási jegyzőkönyve, 1920. dec. 22.
14. BFL. VII. 18.d 05/488 – 1926. 55382.
15. VII. 18.d 05/488 – 1926/ B.XI. 5913/6/1926; B.I.6296/1927/14.
16. Arthur Paunzen: 15 Aktzeichnung. Original lithographien. Erster Kellnerdruck. Verlag Stefan Kellner, Bp., 1919.
17. Becker Baby. Zehn Original Lithographien von Imre v. Santho. Erster Kellner Privatdruck. Stefan Kellner Verlag, Bp., 1920.
18. BFL. VII. 18.d 05/174 – 1925. B. XLVI. 8115/29–1921.
19. Uo.
20. Santho Imre (1893–?) festőművész Magyarországon elsősorban rajzolóművészként, karikaturistaként, plakáttervezőként és reklámgrafikusként volt tevékeny. Többek között a Röpke Lapokban és a Színház és Divatban jelentek meg grafikái. Külföldön divatrajzaival, de különösen divatfotóival szerzett hírnevet, utóbbiak több színvonalas divatlapban láttak napvilágot (Vogue, Die Dame, Silberspiegel). Pillanatfelvétel Santho Imréről, aki „bejárta hétszer a világot” és most hazajött hor-

- gászni. (Interjú). Film, Színház, Irodalom 1943. aug. 20–26., 34. sz. n. Erotikus illusztrációit I. de Chanteau álnéven készítette. Vö. Magyar Erotika. Hungarian Erotica. PolgArt, Bp., 2002. 90–102.
21. Vö. Császtvay Tünde: i. m. 90–91, 318–319. Becker Béby (1896–?) a peres iratokban hol Erzsébet, hol pedig Ervina keresztnévvel szerepel.
22. Becker Bábó: i. m.
23. BFL VII. 18.d 05/174 – 1925. B. XLVI. 8115/29–1921. A következő idézetek is innen származnak.
24. BFL VII. 18.d 05/174 – 1925. 161. B. 3006/1924/38. 1924. jún. 10.
25. BFL VII. 18.d 05/174 – 1925. 22442/1925. Vö. 1914:XIV. tc. 33. §.
26. BFL. VII. 2.e. Cg. 8725/4. Kellner Albert cége. A pontos dátum egyelőre (1927 előtt) nem ismert.
27. BFL. VII. 2. e. Cg. 9001; Schweiger 2011.
28. Pillanatfelvétel... Film, Színház, Irodalom 1943. aug. 20–26., 34. sz. n; BFL VII. 18.d 05/174 – 1925. B. XI. 8115/1921/56.
29. BFL VII. 18.d 05/174 – 1925. 16 B. 1987/1926/49.

NINA YARGEKOV

LÉTEZIK-E NŐI ÍRÁS?

■ Aggasztó kérdés, melyet gyors kézmozdulattal szeretnék lesöpörni az asztalról, s annak, aki feltette, az arcába vágni: a méhemnek, a magas sarkú cipőmnek, a rúzsomnak vagy a személyi számom első számjegyének semmi köze az irodalomhoz, kérem szépen. Már olyan hosszú idő óta zárják nemükbe a nőket, olyan hosszú ideje fokozzák le őket nemük egyetlen összetevőjére (holott a nem csak egy összetevő a többi között), hogy ideje volna abbahagyni, nem gondolják? Annál is inkább, mert tudom, mi következik: női írás, hisztérikus, menstruációs, romantikus, pszichikai, felületes, fecsegő, házi, anyáskodó, folyékony, puha, frusztrált, feminista, szórós írás; és még inkább: sajátos, személyes, szubjektív, nőkről, nőknek, nők által írott irodalom. És innen már nem is aggályoskodva, hanem haragosan szeretném folytatni: miért ez az összetevő inkább és nem egy másik, milyen okból, mivége, milyen alapon, komolyan azt gondolják, hogy a nők harmonikus szellemi közösséget alkotnak, s ezért aztán mind egyformán és azonos értelemben írnak, elfeledkeztek-e arról, hogy vannak ellenséges viszonyban álló nők, akiket minden szembeállít egymással, és vannak vegyes csoportok, melyeket minden összeköt; és miért ne lenne nagyfülűek, kockás ernyőt használók vagy csigatenyészűek írása, ha már itt tartanak, egyébként is miért kellene bármilyen kritérium, miért kellene az irodalmi mezőt közösségekre bontani, x és y irodalmak, x és y hangok, ahogy a jog területét egyesek és mások jogaira aprózzuk fel, hogy sajátos kiváltságokkal ruházzuk fel őket; az irodalom, barátaim, bizonyosan iskolákból és családokból áll, azon-

ban a hozzánk hasonlókat és a vérrokonokat a szövegeknek megfelelően választjuk ki és nem valamiféle statisztikai egybeszés szerint, ennyire korlátozottak lennének, nomenklatúráktól és mennyiségi vizsgálatoktól meghatározottak, hogy elfelejtik, egy változó még nem teremt azonos értékekkel rendelkező csoportot, hanem mesterségesen egymás mellé rendelt egyének halmazát, s végtére is a rendőrség emberei maguk, hogy így érdeklődnek az egyének neme felől, s így akarják besorolni és nyilvántartani őket? És haldéktalanul folytatni is szeretném, többé vagy kevésbé megalapozott, többé vagy kevésbé odaillo, de egyre számosabb érvel bombázva hallgatóimat, mert védekező támadásom taktikája a minden irányba való igen gyakori lövöldözés az ellenfél elbizonytalanítása érdekében, látják, nő voltam ellenére mennyi adottságom van a harc művészetének terén, ellentámadok, visszavágok, nem hagyom eltaposni magam, és mégis, mégis van egy kis probléma: az, aki a kérdést felteszi, én magam vagyok.

Igen, én vagyok az, aki kérdi, aki felteszi, létezik-e női írás, női térfélről beszélék-e, megérthetik-e a férfiak azt, amiről beszélék, miért hallok ki bizonyos nők írásából valami annyira sajátos visszhangot, és ha elvethetem, kivédhetem a kérdést, elvethetem és kivédhetem tagadását is, de szegény kislány, vajon nem amiatt kavarod össze az univerzalizmus eszméjét és a nemek közötti különbség valóságosságát, nem amiatt nem akarod látni azokat a konvergenciavonalakat, melyek varázslatos módon megszűnnek létezni, mert nem tudod, hogy tiltakozásodat a pszichoanalízisben ellenállásnak

hívják, s végül is, kérlek szépen, a narrátoraid miért mindig nőneműek? És látszik érkezni a belviszály, a polgárháború, íme egy nő, ellentmondásos, paradox és állhatatlan, változékony nő, labilis és támasz nélküli nő, a világ uralására képtelen nő, önmagával vitázó nő, apolitikus, saját belső életének foglya, s teljesen képtelen kilépni a nyilvános szférába.

Ilyen körülmények között, az erőviszonyok ismeretében, a *status quo* ismeretében, a megállapított általánosságok ismeretében, melyeket felszolgálnék önöknek, ha összegezni szeretnének (igen, kétségkívül vannak inkább nőiesnek nevezhető témák és megközelítésmódok, de nem lehet általánosítani), minden, amit a kérdésben le tudok szögezni, csak annyi, hogy bizonyos mértékben a probléma mindig is foglalkoztatott, és ez az érdeklődés, ésszerű feltételeznünk, azaz áll összefüggésben, hogy – tagadhatatlanul – nő vagyok. Pontosabban, és éppen ezzel fogom végezni, anélkül hogy e szöveg címadó kérdésére válaszolnék, hiszen a kompetenciák területére mozdítom ki, s egyszersmind az az érzésem, sehol sincs leírva, hogy nekem az lenne a dolgom, hogy kérdésekre válaszoljak, és mindent egybevetve azt hiszem, hogy ez a képesség- és kompetenciakérdés kimondottan része a vitának, pontosabban, mondtam tehát, mialatt elgondoltam, hogy komolyan elkezdek írni, ahogyan ezt rendje és módja szerint kell – efféle vállalkozásba nem fejetlenül ugrunk bele, anélkül hogy az érintett hatóságok beleegyezését megszereztük volna – egy képzetbeli bírálóbizottság előtt, mely az elemében székelt, megvédtem az írói címre való jelölésemet, és íme, érényeim és fogyatékoságaim hosszú és elcsigázó önvizsgálata által, hogy meggyőzzem hallgatóságomat, megvan az irodalomba kerüléshez szükséges kapacitásom, hogyan érveltem – e kétségkívül *női* bekezdésben – a nememet illető feltételezett vád elhárítása érdekében:

„Nő vagyok. Önmagában komoly fogyatékoság, elismerem. Nem mintha kevésbé lennék értelmes, mint hímnemű

embertársaim, hanem mert szükségszerűen másfajta nevelésben részesültem, mely kevésbé kedvez azon szellemi beállítódások kialakulásának, melyek az irodalom gyakorlásához szükségeltetnek. Ennek értelmében hogyan tudnám ezt a fogyatékoságot kompenzálni? Mindezekelőtt tudniuk kell, hogy egyedüli gyermekként nőttem fel olyan anya mellett, aki nem győzte ismételni, minden tekintetben kétségkívül olyan vagy, mint a megboldogult apád, aki egy zseni volt, figyeljék a szillogizmust. Úgy gondolom tehát, hogy én mégiscsak részesültem valami kompenzáló elemekben, hiszen gyerekkoromban megteremtődtek a feltételei annak, hogy megvessem egy határtalan ego alapjait. Sőt, a sajátosan kedvező családi körülmények egybeesése, melyekre itt nem térnék ki, ha lehetséges, megőrzött egy nagyobb fiútestvér ártalmas és komplexáló jelenlététől, aki, ha jelen lett volna, automatikusan monopolizálta volna az anyai dicsőítések és biztatások teljes állományát, s így az is lehetővé vált, hogy kizárólag női környezetben nőjek fel, hogy úgy mondjam ártatlanul a nemek közötti különbség kérdésében, érzéketlenül e különbségekre, és ezáltal azonosulhattam zseniális apámmal, anélkül hogy a valósággal való közvetlen szembesülés illúzióromboló hatását kockáztattam volna. Másrészt anyám ellenérzése az ajándék fogalmával szemben, következőképpen a karácsonyra ajándékozott Barbie babával szemben is, megkímélt e játéktípusnak a kislányok énreprezentációira tett romboló hatásától, akik aztán csak arra vágnak, hogy szóke hajuk legyen és nagy mellük, hogy elcsábítsák Kent, ahelyett hogy írói karrierükre figyelnének. Íme a bizonyíték, kilencévesen orromon egy kék műanyag szemüveggel videójátékokat programoztam basicben egy, valami debarében összeszedett videólejátszóval felszerelt Commodore 64-esen, és biztosítom önöket, hogy megrajzolni egy kastélyt bezárt királykisasszonnyal (természetesen én a herceg szerepét játszottam) vonalról vonalra haladva, sok időbe telik, komolyan érdekelt

tehát a dolog. Látják tehát, hogy bizonyos értelemben fiú voltam. Serdülőkoromban a dolgok bonyolultabbak lettek, lánnyá váltam; mégis, minthogy én voltam az egyedüli, aki észrevettem, nem sokat változtatott a dolgon. Megmaradtam introvertált kisfiúi reflexeimnél, gondosan elkerültem a többi gyerek társaságát, és kizárólag az iskolai munkának és a számítógépes szerepjátékoknak szenteltem magam, s ezáltal megerősítettem magamban a már így is nagyon erős versenyszellemet. Akkor, bár messzemenően sikerre vittem nemi szocializációm, és uralom a nőiség kódjait, s használni is tudom őket szükséghelyzetben, azt hiszem, egész korábbi pályafutásomból jól vontam le a sajátlagos tanulságokat, és úgye-

sen kerültem el a női létállapot megszkott zátonyait. Így például nem főzök, kizárólag papírból készült étkészletből étkezem – ami lehetővé teszi, hogy csökkentsem a házimunka mennyiségét, mely felemészti a nők szakmai idejét –, és főként a munka kielégíthetetlen és semmihez sem hasonlítható szerelme mozgat; emlékezzenek csak vissza kálvinista gyökereimre, melyekre az imént utaltam. Végül, ha mindez még nem győzte meg teljesen önöket, prózai módon arra szeretném felhívni a figyelmüket, hogy mindenestre egy méter nyolcvan centi magas vagyok: a képletes vagy konkrét üvegburát tehát egy egyszerű karnyújtással könnyen betöröm.”

Keszeg Anna fordítása

ESZMEMAKETT

■ A műfaj 20. századi európai állapota a kultúrafogalommal együtt változott, változik. Két meghatározó vállalkozás, kiadvány alapján árnyalt betekintés nyerhető például a német, illetve a magyar esszé hagyományba. A „*Der Kanon*”. *Die deutsche Literatur. Essays* (Suhrkamp/Insel) ötkötetes antológiája az egyik nagy jelentőségű panoráma, a másik a Takáts József és mások által szerkesztett, *A magyar esszé antológiája* (Osiris Klasszikusok) három-négyezer oldalas reprezentatív gyűjtemény. Mindkét „könyvtárnyi könyvből” kiindulva sokfelé indázhatnak a kommentárok, és sokfelől érkezhetünk vissza hozzájuk. Ha csupán a kultúra-felfogás reprezentációja foglalkoztat bennünket, akkor e tárházak történeti anyaga időbeli kiterjesztésben nyújt rálátást a kérdéskörre. Marcel Reich-Ranicki „kánonja” Luthertől kiinduló panorámát kínál fel a kutatásnak. Emellett mindkét példa a tárolt anyagtól függetlenül is egy-egy 20. századi vagy ezredfordulós kultúrafogalom és esszévízió foglalatja. S mint ilyen kiváló alkalma lehet a párbeszédnek.

A műfaj jelenlegi státusával kapcsolatban érdemes további szempontokat is tekintetbe venni. Ezek közül a tudományok és az irodalom, a tudományos és a filozófiai gondolkodás viszonyára, pontosabban e viszonylatok megítélésére szeretnék kitérni.

Az átfogóbb ki- és áttekintések közül még egy munka tapasztalatait szeretném bevonni a jelen szemlélődésbe, ami impulzusokat kölcsönözhet a kisebb nyelvi kultúrák önértelmező műveletei számára is. Marielle Macé *Le temps de l'essai. Histoire d'un genre en France au XXe siècle* címmel publikálta 2006-ban francia esszétörténeti kutatásainak eredményeit. A műfajmonográfia a forma történeti szerepe folytán, valamint azért is figyelemre méltó, mert a nemzeti hagyomány továbbélésére és változásaira a félmúlt éppen lezárt korszaka látószögéből tekinthet vissza. Értékelő, értelmező viszonyulását a kortárs francia elméleti reflexió alakítja. Egy jellegzetes vonás már előljáróban kiemelhető: az a kivételes jelentőség, amit a

legkülönbözőbb irodalmi, művészi, filozófiai nyelvhasználatban és szövegalkotásban a francia hagyomány a stílusnak, kifejezőmódnak és rendkívül változatos eszköztára kimunkálásának tulajdonít. Mintha éppen a stiláris-retorikai minőségek kultusza és lehetőségeinek szüntelen bővítése biztosítaná az esszéműfaj történeti változatosságát. Noha a megfigyelés helytálló, mégsem jelöl kritikátlan magatartást vagy öncélú tulajdonságot. Gustave Lanson például a múlt század legelején arra figyelmeztet, hogy az elokvencia, különösen Montaigne dikciójában, nem az antik mérték, szabályozottság, merevség modellje szerinti. Ehelyett a stílus egyszerűségén és hatásosságán munkálkodik, mert mesterkéltnek tekinti az antik logikát, az antikvitás nagy mintáival együtt pedig elveti a középkori skolasztikát, a ragyogó ékesszólást, a bölcselkedést is. *A próza művészetében*¹ Lanson pontosan számba veszi és méltányolja Montaigne törekvéseit, célkitűzéseit, összegzi nyelvhasználatának poétikumát és retorikáját. Egyetlen összefoglaló kategória nem szerepel csupán nála, az, hogy Montaigne beszédmódja az önmaga, az eredet, származás, temperamentum, emberi esendőség vállalásával a *személyesség* hangvételének megalapozása a prózai formák kultúrtörténetében. E vállalás megszólaltatása a műfajteremtő gesztus. Eközben sem bizalmaskodni, sem vallani nem akar, csupán úgy mutatni fel a dolgokat, ahogyan belátása és tapasztalata lehetővé teszi számára. Ez a nyelv lesz önmaga elfogadásának közege és formája. „*Son modele, c'est lui: il veut s'exprimer tout entier et n'exprimer que lui.*”²

Ha háborítatlannak vélnénk az esszébeli önmagunk felé vezető mozdulatot, nem ismernénk fel a kockázatot és az áldozatot, amit a *belső tér felé forduló* (Starobinski) megszólaló hoz: „Amint a befelé forduló tekintet mélyén is felfedtük a világ megtapasztalását, úgy ismerjük fel Montaigne hangját, járását, gesztusát és főként a spekulatív okoskodás elégtelenségének belső megtapasztalását, amikor oly meggyőzően hangoztatja azt a

magatartási szabályt, amely összebékíti a barátságot, amelyre mindenki kötelezve van, azzal *a barátsággal, amelyet minden ember iránt, sőt még ennél is tágabb értelemben véve minden élőlény iránt kell éreznünk.*”³ E többletről írja a prózanyelvet és mondatot vizsgáló Lanson azt, hogy a személyes, drámai mondat Montaignénél mindenkoron magán viseli a *morális személyiség* éberségének, lankadatlan felügyeletének nyomát. Az eszmék prózájának dignitása egyben a megszólaló személy individualitásának méltósága tehát, az „önmaga stilizációjának” megbecsülése, ami az esszé olvasójára is kiterjedő minőség. Talán éppen ebben rejlik bonyolultsága, rejtélyessége és kölcsönösségének forrása.

Az esszé kultúrán belüli helyének megbecsülése egyben azt jelenti, hogy úgy válhatott kiemelkedő gondolkodói és írói opusok hangsúlyos kifejezésformájává, hogy alkalmasnak mutatkozott a stílus, nyelv, lélek, alkotás, hit, erkölcs, történelem és megannyi más nagy kérdés megvitatására. A korábbi időszakok minderre irodalmi keretben reflektáltak. A nagy gondolkodók, nagy szellemek értékes esszéahagyományt hagytak örökölni, minthogy írók voltak. Az a vita tehát, amit az újabb kor folytat tudomány és irodalom, a szakmai traktátus és az esszé viszonya és az utóbbi létjogosultsága körül, nem csupán a gondolkodás irodalmi pretencióit, hanem az irodalom szellemi lehetőségeit és tájékozódási igényét is korlátozza vagy elvitatja.

Az esszéműfaj poétikai és történeti kérdései az európai kultúrákban — a fenti néhány példa (Lanson, Starobinski, Macé) alapján is látható — a rendszeres úragondolás tárgyai. A művelődésen belüli helyzete ezzel a természetes, tágabb közzegével együtt változik, és nyilván koronként módosul jelentősége, ám nem elvi vonatkozásban, hanem annak következményeként, hogy vannak-e éppen jeles képviselői a tevékeny gondolkodók és alkotók körében. Egy-egy nagy, integratív szellem távozása, mint volt például a Barthes-é, nemrégiben a Blanchot-é,

Ricœuré, egy időre hagyatékkuk feldolgozására, az örökség átgondolására és értelmezésére köti le az energiákat.⁴ Ez közvetlenül az esszéműfajjal összefüggő kérdések körüljárását is jelenti egyben.

Reich-Ranicki öt századot felölelő körképe lényegében azonos időtávra terjed ki, mintha az esszé egyetemes műfajtörténetét reprezentáló válogatást készítenénk Montaigne-től kiindulva. Ám míg az utóbbi elképzelt terv igyekezne csakugyan esszészzerű és jellegű szövegekhez ragaszkodni, addig a német körkép lényegében inkább egy rangos, imponáló német eszme- és gondolkodástörténeti folyamatot követ vagy teremt meg. Nemcsak azért, mert Luther Márton, Immanuel Kant vagy Robert Schumann és Albert Einstein műfaja nem az esszé, szűkebb vagy tágabb terepe pedig nem az irodalom, hanem az alkotás más válfajai voltak. A szellemi, művészi és művelődési tevékenység minden síkjára kiterjedő kánonteremtő szándék tehát akkor is túllep a legtágabban értelmezett műfajfogalomra, ha történetesen egy-egy zeneszerző, teológus vagy történész opusából olyan szöveget emelt be a válogatásba, ami né tán különbözik a szakmai traktátustól.

Ha azt is tekintetbe vesszük, hogy egy nemzeti és nyelvi kultúra teljes szellemi hagyományából válogató irodalmi örökséget kívánja átfogni a szerkesztői és kiadói vállalkozás, akkor valójában nem is kell meglepődnünk azon, hogy a *vers*, *dráma*, *elbeszélések*, *regény* műfaji antológiatömbök mellett az ötödik egység, az *esszé* a gondolkodás egészét felölelő értekező prózát magában foglalja. Nem csupán az esszé, hanem az irodalomfogalom is a lehető legtágabb tehát ebben a német koncepcióban.

Egy elképzelt magyar változat e minit követve a reformáció korától kiindulva válogathatna a hitvitázó iratokból vagy az egyéb, elsősorban nem szépirodalmi célzattal keletkezett szöveghagyományból is. Saját szellemi örökségünket illetően e felfogásmód nem is állna távol a nemzeti kultúra történeti felfogásmódjától. Az egyházi, irodalmi, népi tradíciórétegek funk-

cionális tagolódása nem képviselt mindenkoron meghatározó szempontot. A lehetőségre Takáts József is utal antológiája szerkesztési elveinek ismertetésekor.

Az irodalomkutatás időnként valamilyen identitászavar következtében, egy félreértett, túlszakosodott tudományosságképzet jegyében nem tud mit kezdeni a műfajjal és annak örökségével. S ha nem méltányolja, akkor ahhoz szemléleti stratégiát igyekszik konstruálni, amiből egyetlen tapasztalat származik: sem az irodalom, sem annak tudománya nem nyer, ehelyett inkább saját szellemi korlátaira figyelmeztet. A különösen kellemetlen hatás a jelenségek empirikus és művészi kutathatósága feletti pálcátörésből következik. Az egyik álláspont a 19. századi tudományosság személytelenség normáját érvényesíti az irodalmi tárggyal foglalkozó nyelvben. Az analízis és leírás által befogható jelenségszintek elviselik vagy éppen igénylik az elemző jelenlétének hiányát, ám hatáskörük korlátolt, ahogyan ezt a nyelvészeti indíttatású struktúraelemzések korában tapasztalhattuk. A másik felfogásmód és esztétikai, kritikai alapállás a műalkotás és hatása komplexitásának tudatában mindazon területeket megnyitja a személyes tudás, tapasztalat és kifejezőmód érvényesülése számára, amelyek a más módon fel sem tárható összetevőkről képet alkothatnak, azokkal hermeneutikai kölcsönviszonyt létesíthetnek. Művészi tárgyról, irodalomról lévén szó sem az imagináció, sem az érzéki fogékonyság nem nélkülözhető az értekező megszólalásoknak azon válfajában, amelyek nem rendszerszerű analízisre, hanem a jelenség és abban a hozzá fűződő viszonyunk, a dolgokban tehát önmagunk megértésére irányulnak. Ha Nerval rémálmára gondolunk, akkor a dilemma csakugyan nem a Blanchot/Barthes/Derrida által kijelölt posztstrukturalista irány, majd dekonstrukciós nyelv- és szubjektumszemlélet következménye. Nerval ugyanis már a 19. század első felében szorong egy elképzelt esztétikai bíróságtól: rémálmában a nézők, hallgatók köréből ezt a vádat kiáltják felé:

„Fantasztá! Realista!! Esszéista!!!” Már-már otthon érezhetik magukat az itthoni ezredévi hangulatot, vélekedéseket és kizárólagosságokat megtapasztalók.

Az esszé eredendően is a szellemi és imaginatív gyakorlatok érintkezésében konstituálódó alakzat. Merész és szabálytalan, kockázatos és kihívó, bölcs és játékos, a legnagyobb mintákban pedig a közlés hitelét a kritikus önszemlélettel és a személy autentikusságával biztosító megnyilatkozás. Egy-egy gazdag opuson belül is váltakoznak hangsúlyai és az a belső arány, ami a gondolatalakzatokból építkező makett és a nyelvi szöftésből létrejövő együttes jellegét kialakítja.

Marielle Macé *Az esszé kort*⁵ című műfajmonográfiájában egyebek között arról beszél, hogy az esszé *ellenműfaj*, s koronként más-más műfajjal való szembehe-lyezkedése az, ami ellenállást vált ki. Néha a kommentárral, máskor az értekezéssel húz ujjat, vagy kisajátítja az emlékirat, illetve a regény helyét. Az esszé történetét így modellek és ellenmodellek vitájának, harcának históriája írja. Különös, hogy útját végigkíséri létjogosultságának kérdése és felforgató, megosztó jellege is. Mintha a többi műfaj helye szilárd és változtathatatlan, műfaji dignitása pedig sérthetetlen lenne. Mintha az esszét csakugyan szüntelen háborgatásként élné meg a mindenkori irodalmi jelen és értékrend.

Meggyőződése, hogy mindez a legmérsékeltőbb felfogásmódot is felcsigázhatja: milyen vonások és célkitűzések lehetnek vajon, amiket háborgatásként él meg az irodalmi közvélekedés? Talán a könnyedség és bonyolultság együttese? A formátlanság és a bölcséleti jelleg kontrasztja? A provokatív témaválasztások? A szembeszegülés a konvencióval? Lehetséges, hogy mindez együtt, ám az is, hogy hasztalan keresnénk bármiféle poétikát, amely megnyugtató javaslatot tartalmazna a fikció és a fogalmi közlés, valamint a metaforikus és a diszkurzív közlés belső arányát illetően. Talán éppen ezzel a „többlakisággal”, a sokféle vegyértékkel kezdődnek a problémák. Illetve az a virtuális terep, amit a műfaj kialakít és szün-

telenül újra kijelöl a maga számára. Kissé talán éppen olyan módon, ahogyan *A megtalált idő*beli beszélő a világteremtésről vélekedik: „A világ teremtése nem egyszer s mindenkorra ment végbe [...], nap mint nap végbemegy elkerülhetetlenül.” (2009. 119.)

A tudományok szakosodása, az ismeret specializálódása, ágazatokra tagolódása – egyben a gondolkodási tárgyterületek elhódítása az irodalomtól. A diszciplínák és az irodalom, a tudományos és a filozófiai gondolkodás viszonylatának megítélése a múlt századforduló óta és később is visszatérő vitatémája volt azon értelmiségieknek, akik maguk is aktívan alakították a szellemi élet folyamatait például Franciaországban. Macé csak a legjelentősebbeket érinti, mint amilyen egyebek között a Julien Benda vitája volt a *Nouvelle Revue française* által képviselt beállítottsággal és stílussal, vagy a Sartre és Bataille között folyó. A központi kérdések megítélése közötti eltérés egyik forrása az angazsált irodalomfelfogás, illetve a „tisztá irodalom” szellemi térfele közötti jelentkezett. Más jellegűek voltak a terepfelosztás által meghatározott szembenállások az esszéírók és a történészek között vagy a műfajok kognitív adottságaival vagy egyszerűen a stílus és tudás megítélésével kapcsolatosak. Mindez igen sok értékes tapasztalatot hordoz, amelyekből azt az egyet kívánom kiemelni, hogy az esszé műfaj története észrevétlenül irodalomtörténetté, az pedig eszme- és művelődéstörténeti panorámává bővül. Ez az, amit nem tartok véletlennek, hanem ellenkezőleg, olyan természet-szerű következménynek, ami a műforma legbensőbb lényegéből következik. A műformából, ami poétikumával együtt írja, alakítja és lehetséges szintézisbe vonja a fenn említett kiterjedéseket. Minthogy e kontextusok érzékeny szeizmográfja, jelenségek és témák, tárgyak és alkatok, átfogó tendenciák és gondolkodó, művészi szubjektumok együttese.

Lanson az érzékenység védelmében és a szakosodás elvetésének nevében lép fel. Henri Bergsonnak beállítottsága,

majd befolyása egészen különös pozíciót biztosít a tudósok kontra esszéírók vitájában. Elsősorban elveti a filozófia és az irodalom szétválasztásának erőltetését, a filozófiai diskurzust igenis az irodalom által asszimilálhatónak tekinti, és különleges értéket tulajdonít az absztrakt prózának, a spekulatív írásmódnak, az ismeret temporalizációjának, az eszmék prózájának és stílusának. Ebben megerősítést nyer a francia bölcseletben, amelyik diszkurzívabb a születőfélben levő humán tudományoknál, ahogyan Macé írja. A határszituációban éppen az esszé képviseli a porózus köztes közeget.

Albert Thibaudet a húszas években arról beszél, hogy a stílus nem gondolat, sem nem mondat, és nem szó, hanem a gondolatok rendje, mozgása, lendülete. Bergson nyelvének érzékisége, képszerűsége által Montaigne-hez hasonlítva nevezi nem a vizualitás filozófusának, hanem vizuális filozófusnak. Bergsonnál reciprocitás áll fenn az irodalmi forma és a filozófia funkciója között. Ezt legrugalmasabban intellektuális szenzibilitásának kettős termékenyítő és felszabadító hatása tanúsíthatja, amit a gondolkodókra és az írókra gyakorolt.

Jean Paulhan (a második világháború után) egy másik összefüggésre, illetve szembenállásra hívja fel a figyelmet. Gondolatmenetének tárgya a kritika és a kritikus, s egy olyan kihívó tézist állít fel, ami jelen kérdéskörünk szempontjából sem semleges: „kétkelteni lehet, hogy a nagy írók művei nem a művészetükön való hosszú megfontolás után jönnek-e létre, a kritikai találatok egész sorából. Joyce és Proust, Gide és Valéry az elemzéssel és a módszerrel kezdték, nem pedig az ihlettel. A szemközti táborban ott láttuk a szűrrealizmust, amely a mi időnkre oly különös befolyást gyakorolt, s amely teljes fegyverzetében nem közepes költeményekből, hanem André Bretonnak kitűnő tanulmányaiból keletkezett.”⁶

A megtalált idő sok-sok szöveghelyén töprengve mintha csakugyan igazat adhatnánk neki: az agyafűrt Proust olyan lucidus vértetben adja a modern kor böl-

cseleinek kezébe saját alapkérdéseiket, ami átmenetileg akár feleslegessé is tehet minden további filozófiai és szakterületi árnyalást. Rilke költészetével kapcsolatban hasonló észleletekig érkezünk Heidegger nyelvfilozófiájának néhány központi tételén tűnődve. Proust egyébként még a regényfolyam írásának megkezdése előtt azon töpreng, hogy a dolog két különféle módon szerkesztődik lelkében, melyek között választásra kényszerül.⁷

A mostani összefüggésben szemlélődve Barthes nagy szemléleti és nyelvi átalakulásait a 20. század harmadik harmada kicsinyített tükeinek látjuk, amik a francia gondolkodás erjesztőiként magukon viselik az elméleti, diszciplináris, módszertani váltásokat. A *Szöveg gyönyöre* (1973), a *Roland Barthes par Roland Barthes* (1975) és a *Beszéd-töredékek a szerelemről* (1977) előtti időszak értekezései hol a pszichoanalízis, a társadalomelmélet, hol a nyelvészet fogalomkészlete, hol a strukturális elemzőmunka jegyében állnak, vagy a posztstrukturáliszmus beszédmódjának előkészítésén fáradoznak. Ám ekkoriban sem közvetítenek tételes tant, annál szertelenebbek, s lényegében valami ki-kezd bennük a tudományos traktátus normáit. Azoknak, akik a hatvanas-hetvenes években kívánták az egyetemi oktatás keretében tolmácsolni tanításait, meggyűlt a bajuk csapongásaival és újszerűségével. Az kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy hatása rendkívüli, s elképzelhető, hogy a tanítványok reprezentatív sora sem vonult volna fel a karizmatikus egyéniség kisugárzása nélkül. Éppen ebben látom a mély egymásrautaltságot Barthes és legautentikusabb beszédmódja, az értelemnél érzékibb, fragmentált esszédiskurzusa között. Magát a szembeállítást is messzemenően elutasította, amelyet a hagyományos gondolkodás az expresszív és a kritikai nyelv között felállított.

A szellemi és szemléleti innovátor egy szempillantásra sem pihen meg különféle töredékeit írva. Ám az esszéíróban sem pihen meg a nyelv és prózai diskurzus megszámlálhatatlan tónusát érző, tudó, variáló

narrátor, stílus- és formaművész. Hogy tudottan vagy ösztönösen, minden sorával fittyet hány az általa propagált Blanchot-örökségnek. A *Neutre, a semleges, a szubjektum nélküli, a szerző halála* hirdetője egyebet sem tesz, mint hogy egy új narcisztikus szubjektum megalkotásához hordja fel a vonásokat a vászonra. Ha tudott ez a causerie, akkor mélyebben önironikus szelleme nem is volt e korszaknak. Ha ösztönös, akkor csak ironikus.

Barthes, *au lieu du roman* (2002): tanítványainak kötetcímét kezdettől fogva önkényesen, kétféleképpen érteltem. Nemcsak Barthes-ot mint regényolvasót és -értelmezőt, hanem a regény helyett mást író Barthes-ot, akinek szöveg-együtteséből azonban viszonylag kevés intellektuális képzelőerővel csakugyan egy nagy regényszerűség körvonalai bontakoznak ki. Tanok helyett önmaga stilizációja absztrakt prózájában és a játékosságra bevont fogalmak telített áramköre. Az a másféle tudás, ami még mielőtt felölténé magára az értekező nyelv szabályozottságának képmutató, üres mezét, ironikusan legyint rá.

Mint ahogy írásom címét tőle kölcsönöztem, kiegészíteném Barthes Nietzsche-utalásával. A *Roland Barthes par Roland Barthes*-ban⁸ arról beszél, hogy feje megtelt Nietzschével, amikor olvasni kezdte. Ám ezzel egy időben alakult ki vágya a mondat-eszmék, eszme-mondatok versszerűsége után. A hatás tehát tisztán prozodikus volt. Az örökölt ideák helyett tehát a mondatminta és a zenei, ritmikus szerkesztésű gondolat. Vagy az eszme kristályosodott állapota, illetve a gondolat és a tárgy tömörítésének makettszerű alakzata, amiről hallgatóinak beszél a hetvenes évek végén *A regény előkészületei* című kurzusán.⁹ Tehát a *techné*, az *ars*, az auditivitás, az érzéki-ség, aminek az esszében ugyanúgy lét-föltétele az invenciózus elem, mint a filozófiában vagy éppen a művészetben.

Lehet, hogy ezért tagolja az „értelem moráját” (Barthes) és a gondolatfolyamot, vagy éppen ezért látnak napvilágot írott eszméi eleve tagoltan, szaggatottan, kis

képekbe, makettekbe, tömörítvényekbe, fragmentumokba zártan. A „mondat-érzékenység” (Macé) egyesíti Barthes szerint a regényt és az esszét, ami a fentebbi vélekedésem alátámasztása, minthogy saját gyakorlatában is érvényesíti. „*Le biais méthodologique est ici celui de l'immersion dans une forme souveraine qui mèlerait parole pensante et parole poétique, une forme qui abolirait »la division des langages«, qui annulerait l'opposition entre une parole poétique saisissant pleinement son objet sans chercher à le définir et une parole théorique qui en définirait parfaitement les contours sans parvenir à le saisir.*”¹⁰

A mondatnakett vagy érvelésmakett nem más, mint az esszéírói kijelentés hitelessége, igazságértékének ereje. Ez pedig immár nem a techné kérdése, hanem a Lanson és Starobinski által emlegetett morálfilozófiai elem. A kettő egymásra utaltsága és szerves viszonya az esszében. Ilyen érvelésmód után kérdésessé válhat minden olyan szembeállítás, amely ezen írásmódtól és hagyományától elvitatja, az értekező és a művészi nyelv más alakzatai számára pedig fenntartja a hitelesség értékét.

Zárásképpen egyetlen mozzanatra szeretnék még csupán utalni. A 20. századi magyar irodalomtörténet és a legutóbbi, egyedülálló magyar esszéantológia látószögéből is igen látványosan kirajzolódik a harmincas évek különlegesen értékes hozzájárulása a műfaj magyar történetéhez. A kérdés sokoldalú figyelmet érdemel, s a mostani alkalom is árnyalni fogja. Ha mifelénk is kibontakoznak viták, nem az érdemi megvitatástól, sőt az érdemtelen álláspontoktól sem kell tartani. A tradíció — ha van, hat vagy újjáéled, visszahúzódik vagy átalakul. Sem tagadni, sem folytathatóságát megakadályozni nem lehet.

A francia esszétörténet egyik legmeglepőbb tapasztalata számomra nem az volt, hogy igen éles viták sora írta modern kori históriáját, hanem hogy e história sem nem folyamatos, sem nem töretlen. Műfa-

ji emlékezetébe néha az angol esszé mintája, Nietzsche után pedig a német modell írja be magát. Ott egyébként a húszas években játszódik az esszé létharca, s ha jobban belegondolunk, egyáltalán nem a montaigne-i példamutatás alapján. Szinte minden alkotó visszatér és vissza is fog térni beállítottságától függetlenül az *Esszék* kommentálásához, ám ettől függetlenül fogja továbbírni saját útját a formáival együtt. Nem minden korszak kedveli a beszédmódot, művelésére sem alkalmas, s hogy a romantika, a szimbolizmus sokkal közelebbinek érzi magához, mint a historizmus, a pozitívizmus vagy a strukturalizmus, az is tény. Szabadságharcát azonban mindig újravívja a műfaj, ahogyan ezt közvetetten a különféle tudományterületeken, terminológiákon és ideológiákon végigfutó Barthes-opus is példázza.

Egy másik részmozzanatban fedezhető föl még párhuzamosság a különféle irodalmi és kulturális közegekben: a változtatások és sorozatok affirmatív jelentőségében. A Révai kiadónak az 1910-es években megjelenő Világkönyvtár zsebkönyvsorozata például irigylésre méltó szellemi tágasságot és korszerűséget prezentál. Richard Wagner, Maeterlinck, Bergson¹¹

— csupán néhány név a sorozatból. Hamvas Béla és Kemény Katalin papírvékony kis füzetecskéi szinte elhallgattatásuk utolsó pillanatáig, 1948-ig jelennek meg a fontosabbnál fontosabb szellemek egy-egy esszéjével. A Magyar Remekírók-beli *Esszépanoráma* is emlékezetes vállalkozása volt annak idején Kenyeres Zoltánnak és a kiadónak.

A francia esszétörténet is hasonló jelentőséget tulajdonít a sorozatoknak, kiemelve azokat a folyóirat- és kötetpublikálás összefüggéséből. A Gallimard-nak máig megvan például a kis Folio Essais sorozata. Jugoszláviában a belgrádi Nolit Kiadónak volt egy emlékezetes zsebkönyvsorozata, amely beragyogta az ötvenes-hatvanas évek felhomályát kis Blanchot-, Valéry-, Camus-, Woolf-válogatásaival. Sokan forgatták környezetemben, majd forgattam e rossz papírra nyomott kis könyvecskéket, mint valami szent könyvet. A Blanchot-kötet belső címlapjára ráírtam, áhítattal, gyerekes írással: *irodalomfilozófia*, s hogy ezt a szót honnan szedtem, meg hogyan értettem, sosem fogom megtudni.

S ma egyébként is az esszé a téma, nem a filozófia.

Thomka Beáta

■ JEGYZETEK

1. Gustave Lanson: *L'art de la prose*. Librairie des „Annales politiques et littéraires”, Paris. 1909.
2. Gustave Lanson: i. m. 47. „Modellje ő maga: egészen ki akarja fejezni önmagát és csak önmagát akarja kifejezni.” (Ford. K. A.)
3. Jean Starobinski: *Poppea* fátyla. Válogatott irodalmi tanulmányai. (Ford. Szávai D.) Kijarat, Bp., 2007. 27-28.
4. A párizsi Centre George Pompidou által szervezett 2002/2003-as őszi-tavaszi nagy Barthes-retrospektív rendezvénysorozat is erről tanúskodik. A kísérőkiadványok a két évtizeddel korábban elhunyt gondolkodó opusát tárgyalva sok ponton előhívják olyan vonatkozásokat, amelyekhez az időközben eltelt húsz év távlatára volt szükség.
5. Marielle Macé: *Le temps de l'essai. Histoire d'un genre en France au XXe siècle*. Belin, 2006. Megjelent részletek a kötetből: *La haine de l'essai, ou les moeurs du genre intellectuel au XXe siècle*. Littérature 2004. márc. No. 133. 113-127; *L'essai littéraire, devant le temps*. Cahiers de Narratologie No. 14. (<http://revel.unice.fr/cnarra/document.html?id=499>)
6. Jean Paulhan: A kritikusról. In: Ima az Akropoliszon. A francia esszé klasszikusai. (Szerk. és ford. Gyergyai Albert) Európa, Bp., 1977. 638.
7. Marcel Proust Anna de Noilles-nek írott levele 1908-ból.
8. Roland Barthes: *Œuvre complètes*. III. Seuil, Paris, 1993. 176.
9. Roland Barthes: *La Préparation du roman. L'œuvre comme volonté*. Kézirat az IMEC archívumában
10. Nathalie Léger: *La Préparation du roman*. In: Roland Barthes au Collège de France 1977-1980. (Szerk. uő.) Coll. Inventaire, Éd. de l'Imec, Paris, 2002. 84-85. „A módszertani megközelítés itt egy olyan szuverén formában való elmerülést jelent, mely gondolkodó beszédet és költői beszédet egyesít, mely megsemmisíti a »nyelvek felosztását«, mely megszünteti a tárgyat teljességében megragadó, de annak meghatározásával nem kísérletező költői beszéd és a tárgy körvonalait pontosan meghatározó, de annak megragadására nem képes elméleti beszéd közötti különbséget.” (Ford. K. A.)
11. Bergson megértését egyébként Magyarországon valamivel korábban Babits Nyugat-beli tanulmánya készíti elő, amit Dienes Valéria nagy tudása fog a későbbiekben elmélyíteni.

KÁNTOR LAJOS

KUSZTOS ÚTJAI

■ Kuszto Endre művészetének, nyolcvanöt évet átívelő életútjának mérőkövei nem a (közös és egyéni) kiállítások. Annak ellenére mondhatjuk ezt, hogy 1953, illetve 1958 és 2009 közé, Kolozsvártól (Erdőszentgyörgytől és Szovátától) Kolozsvárig, beírható a Magyar Nemzeti Galéria (Budapest, 1972), New York és Los Angeles (1977), az Ernst Múzeum (Budapest, 2002), valamint Róma, Párizs, Brüsszel, Berlin, Szófia, Bukarest (2005–2006) is. (Egy szerény köztes adat, először 1977-ből: a Korunk Galéria.) A mérőkövek máshol, többnyire nem vagy alig jelzett utakon keresendők – patakparton, szegények temetőjében, elnéptelenedett kis állomáson. Most mégis egy emlékeztető gyűjteményes tárlaton, a kolozsvári fiatal Quadro Galériában 2009 októberében–novemberében látott Kuszto-képek (szénrajz, pasztell, gouache) legyenek a kiindulópontok. Az egyszerű nézői és a szakmai-kritikai befogadás szempontjából beszélhetünk mérőkövekről. A kiállítás szervezője-rendezője (ma úgy mondják: kurátora) és az igényes katalógus tanulmányírója, a pályán figyelemre méltóan induló Székely Sebestyén György olyan szerencsés kézzel válogatott, és a munkák tálalását olyan ötletesen valósította meg, hogy valósággal kikényszeríti belőlünk a felismerést: Erdély, a Kárpát-medencei térség egyik legnagyobb, legeredetibb újabb kori művészeivel van találkozásunk, aki legalábbis egyenrangúnak tekintendő a nála korábban érkezett (és már eltávozott) klasszikusainknak tudott képzőművészekkel.

Honnan ez a meggyőződés? (Amely felülírja saját régebbi, bár ugyancsak egyértelműen elismerő beszámolóinkat, értelmezéseinket.) Az egyes szénrajzok évtizedek óta megszólítanak, ezúttal vi-

szont a falak, az egymás mellé-fölé sűrűn elhelyezett rajzokkal szóló kiállításfalak beszéde volt más, már-már elviselhetetlenül tömör, drámai; egy művészi életút foglalatja sugallta az újragondolást, az értékrend felülvizsgálatát, Kuszto Endre előretörését művészettörténetünk 20–21. századában. Most már ugyanis nem elég a fák életének-halálának ismerőjéről, a szénrajz mesteréről nyilatkozni, felhasználni grafikai lapjainak sorát „nemzeti-kisebbségi narratívák” újrafogalmazására. A Kuszto-életművet egyben, egészében kell látnunk: egy folyamatosan érő tehetőség, az embert (a mindenkori embert?) körülvevő és benne visszhangzó világot pontosan felfogó, szenvedést és törvényt megértő művész sajátos formájú teljesítményét lehet-kell mérnünk, hozzámérnünk – akár a legnagyobbakhoz.

Erre tesz kísérletet Székely Sebestyén György a katalógusban, *Szaggatott napló. Kuszto Endre művészete* cím alatt. A hosszabb megfigyelésről, mondhatni évekre visszatekintő felkészülésről, kutatómunkáról tanúskodó tanulmányvázlat legfontosabb felismerése talán az – és erre Kuszto Endre munkássága és annak írásos visszhangja jó alkalom –, hogy a képi és írásos kommunikáció közt igen nagy a különbség, és akár a műkritikai külsőségekkel élő publicisztika (vagy a művészi vallomás) tévutakra vezethet. Székely Sebő jól látja, hogy Kuszto életművének jó (mennyiségileg is jelentős) részét a képi kommunikáció jellemzi, pontosabban az a fajta valóságábrázolás, amely nem a jelképekre utazik – még ha egyes lapjait jelképnek lehet is értelmezni. Azt gondolom, bizonyos Kuszto-grafikák címét külső emberek adták-adják, így lesz visszatérően ilyen (szerencsétlen) nevük, mint például a *Székely*

csúcsív. Más kérdés az, hogy Székely Sebestyén Györgyöt néha megtéveszti a név/címadás, és a grafikust marasztalja el ott, ahol csak a (feltételezett) tanácsadót kellene. Vagy őt sem? Tornyai János híres festményén, a nagy pusztaságban magányos, már-már összeroskadó ló „életképén” ront vagy javít az adys cím, a *Bús magyar sors?* (A címhez ez is hozzátartozik: *Önéletrajz.*) (Az élés és visszaélés irodalmi példáit bőven lehetne sorolni, Reményik- és Áprily-versekkel, utókori koptatásukkal.)

Székely Sebestyén György maga is keresi a szavakba öntés lehetőségét, hiszen csak így kommunikálhat kortársaival a

kiválasztott művészről, művészetéről. Tekintélyes elődökhöz fordul segítségért (Wilhelm Worringer, Kállai Ernő), így jut el „Kusztos egocentrizmusáig” és a „kalligráfiai tébolyig”. Vitatkozhatunk rajta. Én inkább az élet rendjének képi-filozofikus felismerését hangsúlyoznám, a fehér falusi házak közt kanyargó utak, rétegzett dombok erőteljes realista-expresszionista (konstruktív?) rajzától a ledőlt, villám sújtotta fák felkiáltójeléig, az elfekvő ágak kuszaságáig. És a kései, döbbenetes önarcképekig. (Ezek már külön falon, keretben voltak láthatók.)

A „szaggatott napló” mindenesetre vitathatatlan telitalálat.

DUTKA ÁKOS ÉVTIZEDEI

■ Dutka Ákos neve és költészete szeretett szülővárosával, Nagyváraddal fonódott össze. Itt született, itt volt újságíró, könyvet is írt a városról. Életének legjelentősebb korai pillanata a *Holnap*-antológia megjelenítése volt 1908 őszén, a Vajda János-ünnepségen. Az antológia Antal Sándor bevezetésével jelent meg, Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás és Miklós Jutka verseivel. Az ünnepségen Ady Endre és Juhász Gyula beszélt az antológia költőinek merész, modern terveiről. Maga a *Holnap* cím jelképpé vált, Adyék „zászlóbontása” miatt. Irodalmi korváltás volt ez, a régi és új küzdelmével, nemzedékek ütközésével, az „irodalom kettéválásának kezdetével” (mint Schöpplin írta), útkereséssel, polgárosodással, asszimilációval, új folyóirat-kísérletekkel, *A Hét* és a *Nyugat* felé keresve az utat. Ennek az irodalmi korszakváltásnak egyik fontos állomása volt a *Holnap*-antológia, valamiféle Nagyvárad-központúsággal. Schöpplin Aladár *A magyar irodalom története a XX. században* című könyvében 1937-ben a *Nyugat* indulásáról, a modern magyar irodalom kezdetéről írva a kis irodalmi gócok kialakulásáról számol be: Négyesy László pesti egyetemi stílusgyakorlatairól (Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád) és a nagyváradi *Holnap*-antológiáról. A *Nyugat*-korszak évtizedeken átívelő, nagy jelentőségű, irodalmunkat átforgató, új és új nemzedékeket megszólaltató, igényességet megkövetelő időszak volt, „bizonyos politikai rezonanciával” (Schöpplin), nagy formaművészettel. Ehhez a természetes *Nyugat*-központúsághoz tartozott az, hogy a *Holnap*-antológia „csak” előzmény lehetett, másodrendűvé vált. A *Holnap* Irodalmi Társaság néhány évig élt, egy újabb antológiát adtak ki, majd amikor Juhász Gyula eltávozik Nagyváradról, megszűnik az irodalmi társaság.

Félig elfelejtve ott maradt Dutka Ákos. Költői sorsa érdekesen alakult: fiatalon

Ady társaként indul, de korán támadások érik – Adyéhoz hasonló hangja miatt. Kosztolányi és mások kemény ütéseit alig feleltették a harcostárs, Ady meleg szavai: „Valóság és ismerni való tény, hogy Dutka Ákos itt van, s ha nem volna más, mint hívő harcosa a mi harcainknak, akkor is valaki... érték, akit be és le kell jegyeznünk.” Nem vitás, hogy Dutka Ákos költészetének egyik csúcspontja Nagyváradhoz, a *Holnap*-antológiához, Adyék irodalmi forradalmához kapcsolódik. S ehhez méltó, ehhez mérhető korszaka nincs későbbi munkásságának. Ő maga is később mindig a fiatalságra gondolt, regényes korrajzban meg is írta nagyváradi éveinek történetét *A Holnap városa* címmel. Egyik vallomásában azt fejtette, hogy Reviczky Gyula és Vajda János költészete mutatott neki utat. S mindenekelőtt és mindenekfelett: Ady. És hozzászói – „talán vesztérem”. Mert az Ady-hatás túlzottan erős volt, és egy életre szólt.

Költői hangja kezdetől fogva impresszionista, teli zeneiséggel, fátyolos ábrándokkal, sejtelmesen elmosódó hangulatokkal. A tűnő pillanatot akarja megragadni (*Ha tűnt a perc*), az első tavaszi virág nyílását (*Hóvirágok*). Az első világháború „vérszagát” hozzá is elviszi a szél. A várad, Körös-parti esték hangulatát, amerikai útjának emlékeit mindig a verseiben érezzük. Egy-egy alkonyi komor hangulatképe költőtársa, Juhász Gyula hasonló verseivel rokon. Sejtelmes világa, Nirvánát idéző sorai, a különös színek titokzatos, opálos, hamvas árnyai sikerültek legjobban verseiben. Velence csupa fény és csupa árny világa, tűz-szélű árnyai tűnnek elénk szonettjeiben. A költő, mint Juhász Gyula, nagyon kedvelte a szonettforma fegyverzettségét. Például eredeti életképet fest szonettformában. Máskor a világháború gondjairól vall. (1916, *A közkatona*).

A második világháború után Máriaremetére vonult vissza. Sokáig hallgatott,

ritkán szólalt meg, *Kallódó dallamok* címmel rendezte sajtó alá verseit. A múltó évtizedekkel dacolva különösen jó kapcsolatot alakult ki a kecskeméti *Forrás* folyóirat és Dutka Ákos között. 1970. szeptember 11-én jártunk nála Máriaremetén a kecskeméti *Forrás* „képviselőjében”. Derűsen fogadott kis házában. „A versírás született betegség, úgy látszik, én nem gyógyulok ki belőle soha” – vallotta nekünk beszélgetés közben. *A vénség balladája* című kötetében bölcs rezignáltsággal tekint végig életén, nem lázadozik, nem panaszkodik. A megértés derűje járja át. Lámpája ég, a költészet tüze is világít még. Balzac zsugorodó „számárbórét” emlegeti, meg-megáll az őszi kertben, eltűnődik a múlton. Mintha ezt a kései Dutka-lírát, „őszikéit” nem becsülték volna eléggé. Igaztalanul csak a fiatalkor fényeire figyeltek. Dutka Ákos a *Végrendelet* című versében így zárja pályáját: „Hogy voltam, éltem, sokszor lelkesülve, / Hirdesse néhány árva vesszorom, / S ha nem lenne szív, hol visszhangra lelne, / Szórjátok

kertemben szét marék porom. / Feltámadok, színként, illatként lebegve, / Az esti szélben bókoló virágokon.”

Búcsúzóul elemezhetnénk leveleit, szép kézírását, arcképét, kedves dedikációit és a *Forrás* 1970. szeptember-októberi számában megjelent írását (*Levél a fiatalokhoz*): „bizony, fiatal barátaim, úgy olvassátok és harsogjátok Ady sorait: szállani, szállani, szállani egyre...” Az ifjúság egy része nem felejtette el Dutka Ákost. A békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola 1966 nyarán *A Holnaptól Remetéig* címmel jelentette meg verseit elsőéves növendékeinek közreműködésével 250 számozott példányban. Azóta is készültek újabb kiadványok verseiből és egyéb írásából. *Búcsúzkodunk* című versében írta: „De zúg a bágyasztó déli szél, / a fonnyadás szele, / orvos, barát bármit beszél; / öreg pajtás, nyugodj bele: / bizony csak ennyi illat és / minden szép illúzió; / nyugodj bele, könnyünk kevés, / lehullunk lassan, mint érett dió.”

Szekér Endre

MEGNYUGTATÓ HOMÁLYOSSÁG

Szilágyi István *Hollóidő* című regényéről

■ A *Hollóidő megnyugtató* módon – homályos.

Recenzióikban, tanulmányaikban ezt a könyv több méltatója megfogalmazza: „Szilágyi szövegszerkesztésének sajátossága, hogy előre mindent elárul, és mégis mindent titokban tart. [...] egyik trükkje, hogy miközben műveiben és műveivel mítoszt épít, kizárja az egyértelmű olvasat lehetőségét. Regényei nem egyszerűsíthetők valamilyen definiálható üzenetre.” (Groh Gáspár) „Minden olvasó saját sejtéseinek gazdagságából rakhatja ki a teljes történetet [...] a megfejtetlen talány, a »ki mit tudhat« fontos tartozéka a könyvnek.” (Láng Zsolt) „Egyre kevesebbet tudunk

[...] Sok mindent érteni vélünk, viszont semmi nem derül ki... A regény két része kapcsolatba lép egymással, váratlanul lesz rejtélyes, sőt bizonytalan a világ.” (Bogdán László) „A szereplők sem képesek eligazodni a regény terében, de az talán még fontosabb, hogy az olvasó sem... A szöveg [...] óvja magát az egyértelműsítéstől, a leszűkítéstől és következtésképpen attól, hogy ideologikusan bevethető legyen”. (Demény Péter)

Nem tudhatjuk, Lukács tiszteletes és Fortuna Illés honnan ismerik egymást, mint ahogy azt sem, hogy vajon szereti-e egyik a másikat, vagy éppenséggel gyűlöli; nem tudhatjuk, Téntás kinek a fia, és ho-

gyan került Revekre; nem tudhatjuk, miért ejtik foglyul a papot, és miért nem igyekszik majdnem senki a kiszabadítására. Rejtélyek, sejtések és nyitott kérdések sorozata merül fel *közben*, mikor még benne vagyunk a regény lassú hömpölygésében. És *utána* is maradnak kérdések: mikor a regény utolsó mondatán is túl vagyunk, nem a „bevégeztetett”, „minden letisztázódott, mindenre fény derült” élménye marad, hanem marad továbbra is az éber, gyanakvó figyelem és a visszavisszaforgatás, csak úgy, képzeletben, de bizony az olvasói kényszer, muszáj is tiszázni, hogy újraolvassunk részeket, hátha...

Valahogy úgy van/lehet ezzel az olvasó, mint maga Tentás, a regény fő- és főleg kulcsszereplője (az első részben egyértelműen az, a regény második részében mint Hiány[zó], van jelen), aki *újraolvásván* az általa írtakat és általa megélteteket, már nem ugyanúgy olvassa, már nem ugyanúgy éli meg, mert már nem ugyanaz a valaki, már elmozdult azelőtti önmagához képest, mert elmozdult a vele történetekhez képest is. *A derridai hiány, a hiány utáni vág, a helyettesítő – szupplementum fogalmak* a regény világára is alkalmazhatók vagy feltehetők benne. Az ember hiányaiból építkező lény. A mozgó, elcsúszó különbségek során keresünk és találunk valamiféle értelmet. A szupplementaritás alapvetően relációs jellegű, nincs önmagában, csak két jelenség között állhat fenn. Így lesz jelölő értékűvé a deák hiánya a második részben, és írja át teljesen másminőségűvé az egyébként linearitás és kauzalitás elveire épülő *Csontkorsókat*. Hiányzik az anya, az apa bizonyossága, hiányzik Terebi, hiányzik Hódy Ágónál a szó (sokáig), hiányzik a Kese Kata-szerelem, a *bizonyosság* úgy általában.

A posztmodern számára egyik fő filozófiai kérdés a *szubjektum* problémája. A posztmodern a szubjektum halálát hirdeti meg, ez természetesen nem azt jelenti, hogy az egyén, az egyes ember megszűnik létezni, hanem azt, hogy a szubjektum nem annyira valaminek a központja, hanem mint valamire vonatkozó reakció értelmezhető. „Beleböngészett az újraírt

sorokba, nem tetszettek neki. Valahogy másként hangzottak, mint mesterei vitájában a valóságosak. Pedig ugyanazok a szavak.” (63.) A szavak ugyanazok, de a megértőjük, a belőlük értelmet összetevő szubjektum már nem az.

Tentás, a saját feljegyzéseit újraolvasó deák értelmez, megfejteni próbál: ő is ki és beleolvas (és bizony bele is ír!) a történetekbe. Visszakeresni próbál, rálelni egy előzőleg valamikor bekövetkezett dologra, élményre. A megélt (újraélt) szubjektum nem az, aki akkor megélté azt a bizonyos beszélgetést, az pedig, aki lejegyezte, már nem azonos a leírtak mostani olvasójával. Tulajdonképpen az újraélés, ugyanannak az élménynek, helyzetnek az újra ugyanúgy történő megélése nem lehetséges. Az individuum, az értelemmel bíró szubjektum a világgal való viszonyháló által meghatározottan az, ami, és ezek a viszonyok nem statikus jellegűek. Mindig változik a viszony egyik pillanatról a másikra, ahogy maguk a pillanatok követik egymást, és így folyik az idő, folyik a történet, és folyik át maga a szubjektum a vele való történetek által valami addigitól különbözőbe. *Elkülönбöződik*. A posztmodern egyik nélkülözhetetlen fogalma ez.

Tentás (de a többi szereplő is, és nem ritkán az elbeszélő) tehát megért, értelmez, reflektál, kételkedik, gyanakszik, újraértelmez, felülvizsgál. A történeteket, személyeket, összefüggéseket kutatja, magyarázatot akar, ami itt nem válik végérvényessé és egyértelművé. És ez az, ami ontológiai jelentőségű az egész regényvilágot illetően. Ezért megnyugtató, hogy homályos. Mert ha tisztává kristályosulna, ha egy egyértelmű jelentésbe, értelmezésbe torkollna a regény, akkor nem maradna semmi ránk, az olvasókra. Ha a pusztá mese volna, akkor az pusztá volna. És így válna/hat/válik átragandó unalmas anyaggá a szöveg tetemes része az olvasó számára, aki hagyományos, szűkebb értelemben vett történetet vár el *csak*, sztorit, mégpedig egy adott történelmi korból valót, referenciálisat... Akkor a nyelv teljes transzparenciáját tételezi,

amin át fel kellene tűnnie valami tőle független létezőnek (például a történelmi múltnak). De a nyelv nem átlátszó, és nem mögötte, hanem benne és általa képződik meg valami – minden.

Hódy Ágó gyermeke meghal. Az elillanó élet, a gyász verse, mint egy törékeny haiku függeszti fel, rendíti meg az epikus hömpölygést: „*KESKENYRE VONT RÉS A PICI SZEMHÉJAK KÖZÖTT, HONNAN A FEKETE SZÉNC SILLÁMLÁS MEGSZÖKÖTT.*” (96.)

Líra és nem is akármilyen, ami a regény lapjain a vaskos-egészséges, a testnek és testiségnek teret adó, egyáltalán nem protestáns önmegtartóztatásról tanúságot tevő nyers-őszinte beszédmóddal párosul. (Erről az első pillantásra szembeállítható fogalom párról is elmondható: nem szembenállás, hanem egymást kiegészítve egymás építése.) „A rövid és egyszerű mese éppen azért terjeszkedik több mint hatszáz oldalon keresztül, mert nem ő (a mese) a fontos. Hogy mi a fontos, azt persze továbbra sem könnyű megmondani, de aki fölveszi a regény ritmusát, az érzi, hogy kétségtelenül van valami, ami csakis ennyi oldalon mondható el.” (Demény Péter)

A történelem mint regény-háttér(?)

■ Demény Péter és Láng Zsolt megfogalmazza, hogy Szilágyi *Hollóideje* oly módon történelmi regény, hogy több, más, mint a történelmi regényeknek azon csoportja (Passuthot, Makkai Sándort említik), amelyek egy ideológia jegyében modellként és bizonyossággként mutatják fel a kort és szereplőit, meg mindazt, ami a történelemből tényként elfogadott. Egy önmagukon kívüli igazságra apellálnak. Ebben az esetben a történelmi regény „regényisége” alárendelt a dokumentáló szándéknak, funkciónak, nem önmagában teljes világégeszként olvasható, hanem mint függelék, szupplementum, a valóság (?) kiegészítője – fikció, ami a valóságosnak vélt múlt által gúzsba kötött, és azt szolgálja ki. Illetve hát azt az író szolgálja (vagy nem szolgálja kielégítően), aki így és e célból nyúl nyelvhez és történe-

lemhez. „Ezek az írók következőképpen nem is akarják megfejteni a szereplők tetteinek lelki indítékait; a tettek megtalálhatók a történelemkönyvekben, s az író feladata csak annyiban különbözik a tanácsadó szerzőétől, hogy színesebben, élvezetesebben (és nem ritkán jóval érzelme- sebben) mutatja be mindazt, amit a másik szárazabban” – mondja Demény.

Láng számára egyértelmű, hogy történelmi regény a *Hollóidő*, hiszen a befogadó számára egyféleképpen ismert, referencialitással bíró milióbe költöztet bennünket, de lényeges, hogy a szókapcsolatnak a második tagja az „alaptag”, a *regény* itt a lényeg, és nincs alárendelve valami rajta kívülállónak (a történelminek): „A *Hollóidő* nevezhető ugyan történelmi regénynek, de a történelem egyáltalán nem foglalkoztatja. Bármiképpen is kiemelkedő a sodró, rejtélyes történet, a könyv legnagyobb építménye: a nyelv.” Mondhatnánk persze azt is, érdekli Szilágyit is a történelem, csak teljesen más „érdekből”, mint a korábban említett írókat. Szilágyi számára nem egymás mellé vagy egymással szembeállítható fogalom-pár a *történelem*, *történelemírás* mint a valóság őrzője, illetve a *kitalált irodalom*, a *fikció*. Míg a másik „tábor” számára az.

A történelem és társadalom – parafrazálhatnánk Foucault-t – nem egy racionálisan átlátható evolúció által szervezett tárgyas folyamat, hanem dolgok összevisszaságának rendszert adó diszkurzusok egymás után következő sora. A diszkurzus folyamatos interpretáció, és csak rajta, az értelmezésen és a diszkurzuson juthatunk hozzá a világhoz. „Ám ilyenformán minden – írja a deák –, ami bennünket körülvesz, okául szegődhet annak, ami elkövetkezik, holott lehet véletlennek láncja és ölelkezése az egész.” (69.)

Igen, deák. Tökéletesen érted – válaszolhatná a Foucault nyomain haladó tudós.

Kikezdheto állítás, hogy a történelem háttér – foucault-i értelemben diszkurzus a történelem (nem egy, hanem számos diszkurzus létezik), és a történelem rögzítése is, a történetírás: narráció. Narráció, aminek a nyelv, a szó eszköze. Nem is

eszköz a nyelv valami apriorinak, előtte és tőle függetlenül létezőnek a formába öntéséhez, hanem a nyelv által teremthető meg az, ami a nyelv által elmondódik. A nyelv világa maga az a világ, amit megteremt. Így a történelmi „háttér” nem olvasandó történelmi háttérként, hanem egységként, egyformán *igaz fikcióként* a történelmi kor, a szereplők, az események, a helyszínek stb. A posztmodern számára a valóság-fikció bináris oppozíciója maga is egy diszkurzuson belül az csak. A fikció meghatározható mint a valóságnak vélt dologhoz képest kitaláció. De a valóságos mint evidencia, mint egyértelmű tény a posztmodern számára nem az. A valóságos egy diszkurzuson belül az, és ez a diszkurzus nem az egyetlen létező vagy lehetséges. A valóságot egy adott szubjektum ítéli annak. A szubjektum viszont nem egy statikus omnipotens értelmi mag, hanem képlékeny, és valamivel való viszonyában konstituálódik.

Tentás – nomen est omen, a név jelöl – lényegisége, hogy a szó, az írás: a nyelv áll hatalmában, és ezáltal vezetője a legényeknek, akik minden másban jók/jobbak. Vagyis a nyelv: hatalom. Tentás eredete pedig, akárcsak egy teremtménysz, időtlenségbe vesző, súrolja a képtelenség határát, népmeseien valószínűtlen történet, de nem súrolja a hihetetlen határát. Bár Tentás Baga Rozáltól hallván a cirkuszi *medve-róka felgyújtotta búza, felgyújtotta búza mentette Tentás és Fortuna* mesét cinikus és szkeptikus, de csak ideig-óráig: „Most hát mesélhetem tovább idekerülésem történetét. Nem kell töprengennem, mit találjak ki nekik, illet úgyse tudnék.” (195.)

A fiúk szomjúhozzák Tentás meséit, ő a mítoszteremtő, a Históriai. A mítosz, ami nélkülözhetetlen:

„– Estig kint maradsz, ugye? És megint elmeséled, hogy hoztak le hajón.

– Most az igazat mondom el...

– Te honnan szeded az ilyen históriákat, Tentás? Kitalálsz, ugye?

– Nem mindegy? De ma az igazit fogom elmondani.

– Azt hiszem, mindegy. Csak *jó* legyen, ha *igaz* is.” (Kiemelés tőlem, O. J.)

Lám, az interpretáció (és nem az attól független valóság, ha van ilyen) elsőbbsége: az igazán fontos, hogy jónak vagy rossznak véli-e azt befogadója. Hogy valamilyen rajta kívül álló instancia szerint igaz-e vagy sem – elvetendő, tét nélküli. Egyáltalán minek egy talán nem is létező instancia által felállított igaz-hamis értékrend? Nem visz előbb. Nem épít. A legény számára a jó, nem pedig az igaz a fontos. Nem a valóság leképezése, rekonstruálása az elvárás, hanem a konstruálása, megképződése a történetnek. „Kételkedéssel nem fárasztották elméjüket.” (186.) A Teremtőnek, Tentásnak már nehezebb a dolga, neki meg kell küzdenie mindenért, amit a többiek elfogadnak mint evidenciát. Fölöttük áll mint olyan, akitől az Ige származik, és a második részben mint transzcendens van jelen: hiányzó, de mindenütt jelen levő, emberfeletti erőként.

A képzelet-álom és valóság végzetserően összefonódnak. A regény legmarkánsabb motívuma, a koponyákból magasodó fal vagy hegy már a regény legelején felbukkan, és vele együtt az álom-valóság összemosódása is. Ugyanis az elbeszélés ideje előtti időkből, a regényidő előtről hozza Tentás e víziót: Terebi úr előző hitvesét, a szép fehér asszonyt temették valamikor, nem tudni, mikor, és a cinteremfal alól gurult ki pár koponya, ekkor sejlett fel számára először a halál felfoghatatlansága. „Később mindegyre meglevenedett képzeletében e zörgő csontkorsók tolongása, majd álmaiban maga kezdett építeni belőlük falat.” (38.) *Csontkorsók* tehát, amelyek a diák képzeletében elevenednek meg valamikor a regény ideje előtt, és megvalósulnak a második könyvben.

Bogdán László is erre reflektál tanulmányában: „A világon minden azért történik – mondja valahogy így Borges –, hogy egy könyvben megírásra kerüljön. De megfordítva: minden azért íródik és képzelődik el, hogy egyszer majd bekövetkezzék! A valóság hatással van a képzeletre, de a képzelet is a valóságra...”

Maga Tentás az, aki nemcsak megéli, hanem megírja, megteremti a történetet. És nem vezet szerzői szándékosság, tisztánlátás, csak íródik ő maga és az események általa és vele. A második könyvben maga Tentás mondja el, hogy „lehet, mégis az álommal kezdődik a baj. Ha előbb az álom nem mutatná föl a koponyát, hogy rakjam belőlük a falat, másnap a dülő sem hozná zsákban a valódi fejeket” (389.); az első könyv álomlátásai a második könyvben meg is valósulnak, sőt az álomnál könyörtlenebb formában. Tentásnak kézbe kell fognia saját mestere és édesapja (?), Fortuna Illés lecsapott fejét is. „Raknám én most már koponyákból a falat, csak maradnának meg ott, az álomban. Ám kigurulnak onnan a mezőbe, és az éber valóban tolonganak.”

Természetfeletti, boszorkányos és átkos erő a Tentásé. Ez a kifakadása a „sámannak” az egyértelműsítést „kerülteti el” velünk: nem szándékolt, nem is egyértelmű, hogy ő képzelete vagy varázsereje által befolyásol, medret szab bárminek is.

De akkor mit is kezdünk ezzel a hatalommal, ha az sem egyértelmű, mi fölött van hatalma? A hatalom birtokosa ugyanígy definiálható talán, hogy az, aki *tervez és végez*. Tentás nem ilyen. Gyanakvó, tapogatódzó, nyomokat kereső és találó olvasói magatartás szükségeltetik ahhoz, hogy a regény felszín alatti jelentésrétegeire is (részleges) fény derülhessen. Egyáltalán elindulhassunk valahová.

Töredékesség, a káosz intimítása

■ Ihab Hassan, a posztmodern egyik teoretikusa egy táblázatban próbálja egymás mellett feltüntetni a modernizmus és a posztmodernizmus érzékelési módjának különbségeit, többek közt egymás mellé állítva a *hierarchia-anarchia* párost is: a premodern után a modernizmus a művészi Autoritás megteremtésén fáradozott, mivel egy középponttal bíró világkonceptió nem volt többé (ha nem lehetséges a világ integritása, legyen meg a kozmikus káosszal szemben az egyén egységének bizonyossága). A posztmodernisták elfogadják a káoszt, és bensőséges viszonyt alakítanak ki vele, mivel felismerik, hogy minden autoritás, minden diszkurzus mint középpont viszonylagos és mulékony (így a káosz már nem az a káosz, ami a modern számára az). E *rend a rendetlenségben*-elmélettel rokon gondolatot fogalmaz meg a *Hollóidő* kapcsán Demény Péter: „Annyi minden történik, és mégsem tudjuk pontosan, hogy miért... Mint ahogy nagyon keveset tudunk a történelmet irányító erő mibenlétéről és működésének mikéntjéről is. Az író nagy érdeme, hogy ez a kavargás mégsem vezet káoszhoz: az olvasót elragadja a szöveg sodrása, mely egy a mienknél magasabb világba ragad magával. A *Hollóidő* olyan, mint a *Hamlet*: tisztában vagyunk vele, hogy azért nem értjük, mert túlságosan mélyre jutott a benti sötétségben.”

Oláh József

■ IRODALOM

Bókay Antal: Bevezetés az irodalomtudományba. Osiris Kiadó, Bp., 1996.

Bogdán László: Útvesztő. A *Hollóidő* világa és hősei. Korunk 2001. 11.

Demény Péter: Fullasztó tér – *hollóidő*. Árgus 2003. március-április

Gróh Gáspár: A világ mint szabadság és végzet. Magyar Szemle 2002. 2. (http://www.magyszemle.hu/szamok/2002/2/a_vilag_mint)

Láng Zsolt: Kaland, rejtély, izgalom és még valami. Élet és Irodalom 2001. június 18.

Mészáros András: Széljegyzetek Szilágyi István *Hollóidő* című regényéhez. Kortárs 2003. 2. (<http://www.kortaronline.hu/0302/meszaros.htm>)

KESZEG ANNA

LEGEBB PÉNZES KÖNYV

Martin Amis: *Pénz: búcsúlevél*

*Mégiscsak van hasznuk is a szenvedélyeknek:
az ember legalább az ő kedvükért kénytelen fölkelni.*

MARTIN AMIS: Pénz

■ Martin Amis 1984-es sikerkönyve szerepel azon a listámon, amely a gyerekkorom nyugati show-biz és hiperfogyasztói világának megértéséhez elengedhetetlen könyveket gyűjti. Azt az életérzést, amiből igencsak fel kell tankolnom, mert – bár mentalitás-meghatározónak bizonyult – gyakorlatilag alig van tapasztalatom róla. Aztán a könyvcím miatt is eléggé izgalmas a regény: a 19. század második felében volt divat a pénzt a narráció központi elemévé avatni. (Émile Zola *A pénze*¹ ennek a korszaknak, az első komoly kérdőjelekkel szembesülő kapitalizmusnak a pénzfogalmára íródik.) A bonyodalom oka (írnám egy házfeladat-szagú prózaelemzésben): a pénz, és folytatnám azzal, hogy sőt, a kifejtése is az, a végkifejlet pedig szintén a pénz, csak éppen más minőségű pénz szerepel a cselekmény különböző pontjain. S innen adódik is a kötetnek a *Társas esztétikák* szempontjából releváns képlete: sikerkönyv a sikerről – s ez a siker mindennek előtt anyagi siker, némi hollywoodi celebidentitással fűszerezve. Meg aztán a teljes körítés izgalmas: Martin Amis apja, Sir Kingsley Amis afféle moralizáló brit írónak tartatik, s van is egy igen elmés elemzés, mely az 1950 utáni brit prózát az Amises-jelenség genealógiája² felől magyarázza: a kérdés nyilván az, hogyan öröklődnek esztétikai, poétikai megközelítésmódok, s milyennek látszik a 20. század második fele két egymás utáni, Londonban szocializálódott prózaírói generá-

ció felől. (Az ifjabbik Amis ugyan az elmúlt években elég sokat mozgott el a londoni környezettől, a 2010-re ígért *The Pregnant Widow* is ennek a kimozdulásnak az egyik jele – ami egyébként a szerző karrierére az ezredforduló óta jellemző.)

De maradjunk most csak és kizárólag a *Pénz: búcsúlevél*nél. Kicsit olyan az egész könyv, mint egy okosan és kifinomult narrátori technikákkal megírt Easton Ellis-regény. John Self sikeres reklámfilmrendező egyik kisfilmjével sikert arat Amerikában, egy Fielding Goodney nevű producer pedig alkalmasnak látja arra, hogy közös vállalkozásba fogjon vele: nagyjátékfilmre szerződtesse. A képlet egyszerű: a londoni reklámszakember körökben szocializálódott John Self, más néven Pipec természetesen belemegy az ajánlatba, mert lehetőséget lát arra, hogy szintet váltson, egy olyan világba kerüljön át, amelyben másfajta összegekről van szó, mint a kis tétekben utazó reklámosokéban. Viszont ez a váltás nem megy egykönnyen: döntenie kell korábbi kapcsolatairól, kontinensek között kell ingáznia, hogy majd előkészítse óceánon túli életét, s névtelen telefonálókka- lal, családon belüli rosszakarókkal is számolnia kell. Természetesen átverik, természetesen nem sikerül megragadnia azokat a lehetőségeket, melyek az új státuszával összeegyeztethető magánéletet biztosítanának számára. A végén pedig a deklaszálódásnak olyan mintatörténete ke- rekedik köré, hogy azt bármilyen filmes

szcenárió megirigye: sok hitelkártyás, elitszállodás éve után egy padon pénz dobna véletlenszerűen maga elé tartott kalapjába. Mindez két fő cselekményszálalal megspékelve: Pipec a szenvedélybetegségek mindenikével diagnosztizálható, tiszteletreméltóan sokat alkoholizál, szinte kizárólag gyorsétkezős kosztot él, szerencsejátékokat játszik, bunyózik és szexfüggő; a regénybeli film címe *Rossz pénz/Jó pénz*, a forgatókönyvét pedig egy meghatározhatatlan szexuális orientációjú feminista regényíró, Doris Arthur elvett próbálkozása után egy Martin Amis nevű londoni regényíró írja meg, aki a regény kezdetétől ott van Pipec látószögében. Ezt a háromösszetevős történetet pedig aládúcolja a karban nem tartott test romlása: a rossz és fájó fog, a verekedések kezeletlen nyomai, az ételek hatására egyre inkább elhízó test, a ritkuló haj, az izzadásra hajlamos felsőtest, mindez a folyamatos alkoholhatás alatt levő tudatban jelenítődik meg, ezért sohasem biztos, hogy az önmagáról a fiatal csődör narratíváját forgalmazó Pipec éppen milyen testi stádiumba kerül át (őreg, hájas, nehezen mozgó fehér test-e, ami nehezen küzd meg saját frusztráló terhével, vagy pedig megpróbál *macho* hódító allűröket felvenni). Ja, ez a *live fast, die young* jelmonddal együtt járó pszichózis.³

De lássuk csak, milyen John Self pénzhez való viszonya. Segédletként álljon itt a regénnyel részben azonos című társadalomtudományi klasszikusból származó idézet: „A jellegtelennek mondott emberekben az a lényeges, hogy nem a személyek, dolgok vagy gondolatok belső és tartalmi méltósága határozza meg őket, hanem a mennyiségi hatalom lesz úrrá rajtuk, amellyel az egyes ember lenyűgözi őket. Emiatt a pénz minden konkrét tartalomtól megfosztott s a tiszta mennyiségben rejlő jellege az, ami neki és a csak általa mozgatott embereknek a jellegtelenség színezetét kölcsönzi – ez szinte logikailag szükségszerű árnyoldala a pénzügylet említett előnyeinek s annak, hogy a pénz értéke nagyobbban számít a minőség értékeihez képest.”⁴ Ebben az állítás-

ban éppen az kerül összefoglalásra, ami egyébként a kötetben nem érvényesül: minthogy John Self narrátori hangján hallgatjuk végig a teljes leépülés-történetet, a jellegtelenség a belsőleg tudatosított történetek, felismerések, az időnként tudatos önmártírizálás árnyalatában közvetítődik, s ettől már mindjárt nem jellegtelen. Ez a narrátori technika a terepen mozgó antropológus türelmét építi be a történetbe. Zolához képest, aki a pénz erejével Párizst folyamatosan leigázni, térdei alá kényszeríteni akaró Saccard-ját azzal mentette fel, hogy szenvedélyesen idealista álmódzóvá alakította, s ezzel elhárította a szereplőtől az érdekember volt vádját, Amis azt a lehetőséget választja, amiben az érdekember belső struktúrája azonosítható. Minden emberi törekénységgel együtt. (És most nem szeretnék mindenféle alkotás-lélektani spekulációba bocsátkozni, viszont az tény, hogy a sztoriformázáson nagyon is érezhető, hogy a regény szerzője szereplőjét némileg értetlenül nézi. Néhol a narráció bosszantóan nem johnselfes. Például azokon a pontokon, ahol John Self könyvekhez és értelmiségi munkához való viszonyának kellene látszania: vagy túlságosan keveset, vagy túlságosan sokat érzel e szakma kérdéseiből.) Ezért a regény valósággal sorjázza a pénzre aggatható maximákat, társadalmi kategóriákat nevez meg, amelyek privilegizáltan viszonyulnak a pénzhez, miközben a szereplőről folyamatosan az derül ki, hogy a pénz működése számára is érthetetlen.⁵ Ami miatt meg is szívja. Ebben viszont Saccard-típusú karakter. A *Pénz* búcsúlevel nélkül Fielding Goodney története lehetne. A hollywoodi korrekt fickóé, aki valójában nem is a pénzhez ért, hanem a pénz szenvedélyének azonosításához, a pénzzel jó viszonyban levő személyek jó emberismerők, sportolnak, józanok, a sztori szerint pedig valószínűleg nem heterók. Viszont – és ebben Zola óta, úgy látszik, semmi sem változott – ezek a karakterek nem fikciósok. A valamirevaló fikció arról szól, hogy ezeknek a sikerembereknek az élete milyen leplezett

problémákat rejt, valahogyan büntetni kell őket, nem lehetnek egyszerűen okos, boldog gazdagok. Ugyanez a tendencia látható a vállalkozói kultúrákról szóló filmekben is. A szép-irodalomnak valamilyen módon arról kell szólnia, hogy az anyagiakból adódó különbségek más szinten kiegyenlítődnek, hogy nincsen problémátlan élet. Tolsztoji maxima.

A pénz mellett ott van a nőkérdés is. Pipecnek van egy igen komoly kapcsolata, a pornólapok kánona szerint kifogástalan Selina Street benne látja az anyagi biztonságot jelentő élet zálogát. Aztán kiderül, hogy Selina végig mással kavar, Ossie Twainnel, akinek feleségét, Martina Twaint el is kezdik Pipechez közelíteni: trükkös húzás. John Self Selinából és Martinából éppen annyit ért, mint a pénzből: látszólag okosan belövi, hogy milyen motivációik vannak a mellette maradásra, viszont éppen olyan uralhatatlannak tartja őket, mint a pénzt is. S eközben folyamatosan az áruként csomagolt női testekről gondolkodik, úgy tesz, mintha számára minden kizárólag erről szólna. Természetesen, ez is csak látszat. És ettől jó a történet.

A regény egyik legszórakoztatóbb szála a narrátor és a szereplő közötti folyamatos ellenszenvenstermelés, az egymás ugatása, az egy negyedben élő, de eltérő érdeklődésű társadalmi kategóriák közötti kölcsönös sztereotipizálás. És az ebből származó kérdések: mennyire van moralizáló tónusa a könyvnek, mennyire ad valóban használható kórképet arról a kategóriáról, melyet időnként az *Atlas de mitocănie urbană* oldalain is simán el tudunk képzelni, kinek a narratívája ez ki- ről: az alkoholisták keményfiúinak a sike-

res regényíróról vagy pedig fordítva? Mennyire radikálisan érti félre az egyik a másikat? Mennyire vehető komolyan regény és forgatókönyv szimbiózisa?

A gond viszont az, hogy egy ilyen könyvet borzalmasan nehéz fordítani, mert egy szlengszótár igencsak nehezen tud felkészíteni a szenvedélyekről való beszéd rengeteg regiszterére. Időnként meg még az a probléma is felmerül, hogy John Self néha átmegy martinamisbe, és akkor meg duplán közvetített szlenges szókinccs van: amit egy ilyenfajta íróféle, aki esténként Shakespeare-t olvas, megjegyezni és visszaadni képes. Ráadásul a teljes márkazarzénál, a történetben szerepeltetett celebnevek beszélő nevek, s hollywoodi pletykákban visszakereshető mögöttes infók ismeretében aztán még viccesebben hatnak. John imádott autója Fiasco márkanévre hallgat, az a bombázó, akivel szinte összeköti az életét, a talpraesett nagyvárosi szerencsecsináló lány a Selina Street nevet viseli, a film főszereplőjéül kinézett – egyébként borzalmasan konzervatív és vallásos – figura Spunk Davies (természetesen névváltoztatást javasolnak neki).

A sztori meg a sokszor sánta magyar szleng miatt a könyv nem könnyű olvasmány. Az azonosulós olvasóknak: nagyon sok negatív energiával tölt fel. A szöveg szépségében érdekeltnek: túl sok kívánnivalót hagy maga után. Ennek ellenére az egyre kevésbé boldog nyolcvanas-kilencvenes évek ilyen kompakt mentalitásrajzát elég nehéz más regényekben azonosítani. És ebbe érdemes energiát – a regény egyik kedvenc ígéjével – feccölni.

■ JEGYZETEK

1. Émile Zola: A pénz. (Ford. Bajomi Lázár Endre) Európa, Bp., 1963.
2. Cavin Keulks: Father and Son: Kingsley Amis, Martin Amis, and the British Novel since 1950. The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 2003. Az apa-fiú viszonyt Martin Amis is feldolgozta *Experience* (2000) című memoárjában.
3. „Ma van a születésnapom. Harmincöt éves vagyok. A legutóbbi jó könyv szerint, amit olvastam, ez annyit tesz, hogy feléhez érkeztem az életutazásomnak. Az időutazásomnak. Nem így érzem – egyáltalán nem olyan, mintha félúton lennék. Fiascóm az elit rendszámtábla azt mondja, hogy OAP5. Az eszem, mint egy gyereké, de ami a tollamat, a potrohomat meg az ínyemet illeti, bizony jócskán szenior vagyok már. Úgy érzem, mintha még csak most kezdeném. Úgy érzem, mintha máris a végére értem volna. A legvégére. Pont olyan érzés.” Martin Amis: i. m. 202.
4. Georg Simmel: A pénz filozófiája. (Ford. Berényi Gábor) Osiris Kiadó, Bp., 2004. 33.
5. „Valami nagy bundázás történt a Közép-Keleten, minek a következtében most egy új pénzügyi marslakó-hadosztály fosztogatja végig Napnyugatot. Valahányszor megrohanják és kifosztják a fron-

tot a nemzetközi pénzpiacra, minden arab punáta új szőrmebundát kap. Persze vannak fehér pénzemberek is, angol bennszülöttek. Ezeknek viszont bűnözőknek muszáj lenniük, a bankókötegeikkel, a süket dumával, ami csak úgy dől belőlük, avval a könyörtelen, nyers bivalyképükkel. Na, és én is közülük való vagyok. Egy vagyok közülük, fehér vagyok, vagy legalábbis égboltszürke, a tollam kocsmái, hamuszürke mancsom a Fiasco kilincsén, zord képpel bámulom a közlekedési lámpát, rosszleltű vagyok, és persze hájfejtű – de pénzem, az van. Van pénzem, de kézben tartani nem tudom: Fielding tőm a pénzzel. A pénz, szerintem, megszelídíthetetlen. Még minekünk, akiknek van, sem engedelmeskedik. Az élet bizony egyre mocskosabb szájú, de a pénzt, érdekes módon, csak ritkán gyalázzuk. A pénz, hiába, úgy tűnik, kurva jó dolog.” Martin Amis: i. m. 252. Kiem. az eredetiben.

A VERSFORDÍTÁS LEHETŐSÉGEI

Balázs F. Attila: *Szabadulás a gettóból
*Egy zacskó cseresznye*****

■ Ha fellapozunk néhány szakirodalmi művet a fordítás általános kérdéseiről, akkor szembetűnik, hogy szinte mindegyik foglalkozik – rendszerint külön fejezetben – a fordíthatóság és a fordíthatatlanság kérdésével. A nem fordítható vagy nehezen fordítható nyelvi megnyilatkozások tipikus példájaként szokták említeni a versfordítást. Sőt olyan értelmező is akad, aki cinikusan azt mondja: vers az, ami nem fordítható. És mégis, Cicerótól napjainkig számos műfordítás készült és készül. És ami a fordíthatatlanságnak némi-
leg ellentmond: minél nehezebben fordítható egy vers, annál több fordítása születik. Ilyen Edgar Allan Poe *The Raven* (A holló) című verse, amelynek tizennégy magyar fordítása van (többek között Szász Károly, Babits, Kosztolányi és Tóth Árpád is fordította). Lehet, hogy a vers abszolút értelemben fordíthatatlan, de a költők mégis hisznek a költészet fordíthatóságában. A legnagyobb magyar költők szinte kivétel nélkül fordítottak verseket, sőt a legnagyobb műfordítók voltak.

Bizonyos, hogy a fordított vers nem lehet minden szempontból azonos az eredetivel, és hogy a fordításban kisebb-nagyobb mértékű veszteségek elkerülhetetlenek, de mindennek ellenére érdemes és lehet verseket fordítani. A versfordítások közel hoznak egymáshoz embereket, szö-

vegeket, gondolatokat, életérzéseket, és segítenek az előítéletek lebontásában. Ha már a nyereségeket és a veszteségeket mérlegeljük, akkor szinte bizonyos, hogy a jó fordításokban több a nyereség, mint a veszteség. Ezért már érdemes fordítani.

2008-ban és 2009-ben két, román versfordításokat tartalmazó kötet is megjelent az AB-ART kiadó gondozásában. Mindkét kötet arról tesz bizonyosságot, hogy a versek fordítója, Balázs F. Attila hisz a versfordítások erejében. Hisz abban, hogy a különböző nyelven íródott szépirodalmi szövegek összetartoznak, valahol valamiként szellemi és lelki rokonságban állnak egymással, és éppen emiatt fordíthatók.

Mindkét kötetben kortárs román költők verseit olvashatjuk magyarul. A kötetek érdeme, hogy a fordító igen tájékozott a mai román költők értékvilágában – mindkét kötetben az idősebb költőktől, az „élő klasszikusoktól” a legfiatalabbakig különböző nemzedékek legjobbjaitól olvashatunk verseket. Mivel a két kötet szöveganyaga a versek és a szerzők tekintetében részben fedi egymást, és ugyanazok a fordítási sajátosságok jellemzik mindkét kiadványt, a továbbiakban az *Egy zacskó cseresznye* című kötetre térnek ki részletesebben.

A kötet bizonyos mértékű reprezentativitással válogat a kortárs román költők verseiből. Erről győző meg bennünket a fordí-

tott költők névsora, amelyet itt egészében közlök a pontos tájékoztatás és a további tájékoztatói lehetőségeteremtés céljából: Adrian Alui Gheorghe, Ioan-Pavel Azap, Ana Blandiana, Andrei Bodi, Romulus Bucur, Mircea Cărtărescu, Magda Cârneci, Gabriel Chifu, Dumitru Chioaru, Aura Christi, Dan Coman, Denisa Comănescu, Traian T. Coșovei, Daniela Crăsnaru, Vasile Dan, Nichita Danilov, Mircea Dinescu, Florin Iaru, Claudiu Komartin, Ștefan Manasia, Ileana Mălăncioiu, Gabriela Mălinescu, Ion Mircea, Ioan Moldovan, Ion Mureșan, Alexandru Mușina, Aurel Pantea, Mircea Petean, Marta Petreu, Ioan Es. Pop, Adrian Popescu, Nicolae Prelipceanu, Aurel Rău, Dan Sociu, Cassian Maria Spiridon, Petre Stoica, Liviu Ioan Stoiciu, Traian Ștef, Lucian Vasiliu, Varujan Vosganian.

A kötet összesen negyven kortárs román költő verseit szövegezte meg magyarul. A negyven költő negyven hangon szól a kötetből. Ezt azért hangsúlyozom, mert Balázs F. Attila fordításaiban a költők nem veszítik el sajátos nyelvezetüket, nem válnak a műfordító saját költői nyelvének rabjává. Azaz a műfordító, aki maga is költő, rendszerint nem saját nyelvezetére fordít, hanem valóban arra törekszik, hogy a román költők egyéni nyelvi és formai világát magyarul szólaltassa meg. Ehhez, úgy tűnik, megvan a kellő érzékenysége, tehetsége és szakmai tudása.

Ismert, hogy a fordításokra általában jellemző az eredetihez képest terjengősebb, olykor explicitebb kifejezőmód. Ez rendszerint azért van, mert a fordítók mintegy túlbiztosítják magukat nyelvilag a veszteségek elkerüléséért. Balázs F. Attila egyik érdeme, hogy versfordításaiban tud az eredetihez méltó tömörséggel szólni. Álljon itt szemléltetésként egy részlet Ana Blandiana *Încă un pas* című verséből románul és magyarul Balázs F. Attila fordításában:

Nu mă laud,
Credeți-mă, știu să mor
Și știu, mai ales, să înviu,
Dar asta e, bineînțeles,
Mult mai ușor.

Nem dicsekszem,
Higgyétek el, tudok halni
És feltámadni is tudok,
Ezt, természetesen,
Sokkal könnyebben.

Amikor a mondat olyan, hogy rendkívül nehezen tudjuk lefordítani, és a mondat szerkesztés furcsasága miatt hajlanánk a terjengősségre, Balázs F. Attila rendszerint ott is megtalálja a tömörítő fordítás lehetőségét, amint ez az alábbi Adrian Alui Gheorghe verséből származó részlet román–magyar párhuzamában látható:

ca și cum ar trece un scîrțuit dintr-o parte
în alta prin cameră
un scîrțuit cu ochii oblici
de japonez care cultivă
bețe de biliard.
(*Pata de ceai*)

mintha nyikorgás vonulna át
a szoba egyik részéről a másikra
ferde szemű
japán nyikorgás
biliárd dákóval.
(*A teafolt*)

Itt (és máshol is) a jó érzékkel végzett lexikai kihagyás nem megy a költői képérthetőségének a rovására, sőt csak ezáltal válhat olyan tömörré és sejtelmessé, mint az eredeti.

Ismert, hogy a versfordításban a hangalaki expresszivitás megőrzése természetes követelmény. Az ilyen természetű fordítási veszteségekért a fordító számára nincs bocsánat a költészetben. De ebben a tekintetben is szerencsések vagyunk Balázs F. Attila fordításaival. Nézzük meg ebből a szempontból egy másik Ana Blandiana-vers magyarázatát:

La cules de înger

...Din cînd în cînd
Un pocnet infundat
Ca la cădere
Unui fruct în iarbă.
Cum trece timpul!

S-au copt și-au început să cadă
Îngerii:
S-a făcut toamnă și-n cer...

Angvalszedés

...Néha-néha
Tompá puffanás,
Mint amikor
Gyümölcs hull a fűbe.
Hogy repül az idő!
Megértek és
Hullnak az angyalok:
Beköszöntött az ősz
Az égben is...

Ami románul *pocnet înfundat*, az magyarul Balázs F. Attilánál *tompá puffanás*. A tartalmi megfelelésen túl a hangalaki hasonlóság és expresszivitás is ott van a magyar változatban. Amit mindenképpen méltányolnunk kell: az ilyen jellegű fordítási telitalálatok nem ritkák ebben a műfordítói gyakorlatban.

A szövegek fordításában a mellékmondatok sorrendjét nem mindig lehet és kell megőrizni. De olykor a mondatok végzetsze-

rűen követik egymást. És ilyenkor ennek a sorrendnek is jelentősége van. E fordítások tanúsága szerint a fordító ennek is tudatában van. Ezt jól láthatjuk Marta Petreu *Ca o coloană* című versének áttünetésében is, amint azt az alábbi fordításrészlet is szemlélteti:

Sînt singură. Stau în picioare. Pe
picioare-mi duc greul
Sînt numai o rană
și ca o coloană mă sprijin pe mine.

Egyedül vagyok. Lábon állok. Lábon
hordom a nehezét
Egy seb vagyok csupán
és mint egy oszlop magamra támaszkodom.

Természetesen a két kötet nem minden versfordítása remeklés vagy hibátlan fordítás, de egészében a két könyv arról győző meg bennünket, hogy jó versek születhetnek magyar nyelven fordítások révén, és hogy fordítani érdemes, még akkor is, ha olykor megkísért bennünket a fordíthatatlanság gondolata mint rögeszme és részizagság.

Benő Attila

ÓH, A LÁTÁS!

Milián Orsolya: *Képes beszéd*

„Itt van mindenki rendbe, szépen.
Vigyázzban ül családi képen.
Nézzék külföldi rokonok.
S éltünk utáni zokogók.
[...]
Tekintetes karok, kezek.
Följebb kezes tekintetek,
többszínnyomású és komoly
a perspektivikus mosoly.”
BALLA ZSÓFIA: Pater Noster

■ Milián Orsolya *Képes beszéd* című kötete rendkívül invenciózus, és a szerző sokoldalú olvasottságát tárja a befogadó elé. E kötetet falva egyszer csak arra leszünk figyelmesek, hogy Milián különböző elméleti iskolák olvasási módjairól informál minket, s mindezt úgy teszi, hogy

finoman mutatva egyes iskolákkal való rokonságát, a humort is beemeli. Az említett jegyeknek köszönhetően válik olyan könyvvé, amely az elmélet iránti érdeklődést fokozza.

Jelen írás a *Képes beszéd* szerkezeti logikájától – melynek egyik jellegzetessége,

hogy a valamicskét nagyobb befogadói munkát igénylő szövegeket a kötet elejére helyezi – egy kissé elrugaszkodik. Természetesen a könyv az említett logikával vezeti be az olvasót abba az ismerethalmazba, amelyre majd a korpusz többi írásának befogadásához szüksége lesz. Elemzésem az emlék-látás-olvasás-olvasási mód láncolatára fókuszál, így a Józsa Márta *Amíg a nagymami megkerül* és Spiegelmann Laura *Édeskevény* című könyvről írottakat tárom fel első lépésben. Spiegelmann könyve kapcsán Milián részletesen tárgyalja (Philippe Lejeune elmélete nyomán) az önéletrajzíró és az önéletrajz olvasója közti szerződés itt kétséges voltát, és humorosan megjegyzi egy Spiegelmann-nyilatkozatra támaszkodva: „Naív interjúolvasóként tehát, s hogy a szerzőként nyilatkozó személy ne legyen annyira egyedül: aláírom a szerződést.” (177.) A Milián-könyv olvasója is aláírja a szerződést, ily módon az egyéni emlékezet bugyirairól való értelmezésben részesül. Jóllehet Józsa *Amíg a nagymami megkerül*je esetében a *Képes beszéd szerzője* elsősorban „a metafikciós és narratív stratégiákra koncentrál” (155.), kifejti azt is, hogy e könyv kollektív emlékezet felőli olvasása is eredményhez vezet, mint ahogy az *Across the Universe* (*Csak szerelem kell*, Julie Taymor, 2007) című filmnél. E musical a hatvanas évek második felének (Angliáját és kiemelten Amerikáját veszi górcső alá a Beatles-slágerekre támaszkodva. Milián céloz Taymor alkotásának taglalásánál a kollektív emlékezet felelevenítésére is, sőt egy markánsabb megfogalmazással ugyancsak él, amikor a kulturális archívumból való beemelés módzatairól nyilatkozik: „Az ilyen mozzanatok a mise-en-scène stilizációjához, a korhűség illúziójának megteremtéséhez járulnak hozzá, de (részleges) számbavételük rámutathat, hogy – nem utolsósorban a filmvásznon láthatatlanságuk, illetve csak idézetként vagy allúzióként való láthatóságuk (és hallhatóságuk) miatt – korántsem a történelmi múltat, hanem a globális médiakultúrában a múltról keringő kollektív képeket és ismereteket re-prezentálják. Vagyis, nem egyszerűen a reprezentációk

megelevenítéséről, hanem a mediális (és nézői/hallgatói) memória felelevenítéséről, egy már eleve kódolt közös kulturális emlékezet hasznosításáról, szigorúbb mércével: az ezzel való manipulációról van szó.” (97.)

A könyv néhol sejtetve, de újra és újra reflektál a kulturális emlékezet problematikájára. Ez figyelhető meg a Krúdy Gyula-szövegeket játékba hozó „a Soros Feri néven jegyzett regény egyik részlete”-nek (115.) elemzésekor, a Hekerle László gondolkodásmódjára válaszoló, e gondolkodásmóddal termékeny dialógust folytató egységnél¹ és Stephen Greenblatt William Shakespeare-életmű olvasatának (*Géniusz földi pályán. Shakespeare módszere*) interpretációja során. Az utóbbinál nagyon fontos kiemelni, hogy itt érhető tetten leginkább a miliáni olvasási mód. E szövegben Milián nagyon aprólékosan, alaposan feltérképezi és kimutatja azokat a bizonytalansági tényezőket, nyelvi elemeket („tegyük föl”, „lehet”, „talán” stb.), amelyeket Greenblatt Shakespeare „olvasásakor” és kötetének írásakor elhelyez. Milián nemcsak egy-egy elhelyezést kifogásol, hanem hangsúlyosan azt, hogy Greenblatt ezekre a jegyzett, kétséget sugalló elemekből táplálkozó következtetéseire támaszkodik is (pl.: „a költő személyével [!] kapcsolatos hipotézis egyik mondatról a másakra tézissé alakul” [147.]). Természetesen Milián elismeri Greenblatt könyvének („A »termékeny homály« [*Géniusz földi pályán. Shakespeare módszere*, 249. – lábjegyzet: GFP, 249.] shakespeare-i »módszerének« explicációja, amelyet Greenblatt a drámai karakter motivációinak, a cselekmény kulcsjelneteinek explicit taglalása helyett ezek el- vagy kihagyásával, ez utóbbiak által teremtődő ambiguitással és feszültséggel ír le, revelatív erejű, a pályakép változásait, a drámák fejlődéstörténetét kitűnő érzékkel vázoló kommentár” [151–152.]), de nagy precizitással érvel olvasási módja mellett, elismerve egy eltérő olvasási mód lehetséges pozitívumait, ám figyelmeztetve annak buktatóira is.

A fentebb említett *Amíg a nagymami megerül* című könyvhöz és az *Across the Universe* című filmhez fűzött elemzések jelentős érintkezése a látás természetének és a látás mikéntjének feltérképezése. Józsa Márta művét tárgyalva a *Képes beszéd* írója felfejt egy a látáshoz köthető motívumrendszer, amelyet a látószög módosulásának, a zoomolásnak, a közelképnek, a kistotálnak és a nagytotálnak a sajátosságaival modellál, továbbá amelyet a lencsék (pl. szemüveg) kötetben való megjelenési módjaival jellemez. A Julie Taymor-film elemzése során sokkal inkább a keret, a képen kívüli hang, az aszinkronitás („a hallható hang és a képkívágatban láthatatlan forrása” [92.] között) kérdéseit veszi sorra, amikor a látás problematikáját helyezi előtérbe. Nem hagyja ki a sztárlét jellemzőit s ennek kiemelt szerepét különösen a musicalben, elég, ha Bono, Joe Cocker, Salma Hayek e filmbeli feltűnésére gondolunk, amely nem különbözi azon jegyeket, amelyeket Marc Vernet így foglal össze Fred Astaire kapcsán: „Az énekszámban a filmcsillag (a mi példánkban Fred Astaire) a szereplő fölé kerekedik, a sztár felülkerekedik a szereplőn, még ha saját magát alakítja is,

és ránehezedik a diegetikus szereplőre pontosan abban a diegézisben, amelyben maga a sztár feltűnik. Fred Astaire maga ez a transzdiegetikus alak, akit filmről filmre elkísér az, amire a sztár redukálódik, és az, ahol szakértelmét fitogtatva mutogatja önmagát.”²

A *Képes beszéd*-kötet a fentiek mellett, velük teljes mértékben összefonódva, egy egységet alkotva (a kötet jól felépítettségének köszönhetően) az ekphrasiszról nyújt egy hatalmas szakirodalmi alátámasztottsággal rendelkező tanulmányt, a festmény olvashatóságának kérdését taglalja, továbbá a posztmodern mibenlétét mutatja be. E jelentős tanulmányokhoz kapcsolódnak még többek között olyan fontos írások, mint A *Nosztalgia fiú esete Tóth Marival* megnevezési formáit elővevő vagy a *Hajnali háztetők* „festménykezelési” technikáit értelmező.

Milián Orsolya könyvének megjelentetése nagyon jó választás volt, számos érdeme mellett azért, mert a befogadót olvasásra ösztönzi, illetve mert a befogadóval dialógust indít el, s talán elmondható, hogy egy tanulmány-, kritika-, esszékötettől ez az, amit elvár az olvasó.

Kovács Flóra

■ JEGYZETEK

1. Felettebb érdekes esszét olvashatunk. Két olyan részlet belőle, amely Milián irodalmi nyelvének sokféleségéről (deleuze-i értelemben) ad tanúbizonyságot: „Az Ex Symposion szerkesztőiben [A pontosság kedvéért: a főszerkesztő Bozsik Péter és a Hekerle-szám vendégszerkesztője, Zeke Gyula – Milián beszúrása egy a kötetben lévő lábjegyzetben] vélhetően élt egy/a képzet arról, hogy a next (vagy post-next) generation kritikus vagy micsoda, vigyázni az önleírással (Ne félj!), majd a Hekerle-örvénytől érintetlenül beszél.” „Hekerle nem az írás, nem a kritikátörténet s még csak nem is A nincstelenség előtt vagy a poros polcok foglya, az egyetlen lehetséges módon hallgattatta el a hangot: beszélt. Miért is nem használtunk magnót. A maga teljességében rekonstruálhatatlan hang egy néma világból suttog és susog, néha lármázik, zúg, követel, élek, élek!, de leginkább: morajlik.” (137. és 141.)
2. Marc Vernet: A hiány alakzatai (A láthatatlantól a moziig): A kamerába nézés. In: Apertúra. 2007. ősz III. évfolyam [1. szám] (<http://apertura.hu/2007/osz/vernet>). Marc Vernet kötete ez év során könyv formában is megjelenik magyarul: Marc Vernet: A hiány alakzatai. Ford. Füzi Izabella és Kovács Flóra. Szeged, Pompeji, 2010.

ILYENEKET JÁTSZOTTAM A FEJEMBEN...

Máté Angi: *Mamó*

■ A *Mamó* első regény, és sajátos frissességgel rendelkezik. E frissesség a gyermeki perspektíva érvényesítésével függ össze – a főhős gondolatvilága és a regény nyelvezete összecsengenek. Tulajdonképpen két elbeszélője van a regénynek, a felnőtt, aki visszatekint a gyerekkorára, és a kislány, aki megélte azt, ami a felnőttnek már csak az emlékeiben él. A felnőtt elbeszélő viszont ritkán szólal meg, legtöbbször gyerekkori önmaga „veszi át a szót”, és ez kis túlzással a gondolatfolyam posztmodern változataként hat az olvasóra.

A regénynek talán egyetlen negatívuma, hogy nagyon szaggatott és homályos képet nyújt arról a világról, amelyben „cselekménye” játszódik. Betekintést nyerünk a falusi közösség életébe, és egy-egy szösszenet erejéig utal a gyerekkorára reflektáló felnőtt elbeszélő a politikai helyzetre is: „Ilyen nyár volt egy fontos napon”, „fogadni a vezetőnket”, „Az óvónéni többször is megmutatta, hogy majd miként integessünk, ne is nagyon, ne is kicsit.”

Ez a világkép azonban nem lehet teljes, az óvodás, később a kisiskolás gyerek nézőpontjából figyeljük az eseményeket, aki maga is csak egy szeletet lát ebből a világból, és annak a szeletnek is csak parányi részét érti meg. Ebben a megértésben az őt nevelő „mamó”, illetve a többi felnőtt aligha segítik, inkább képzelőerejére támaszkodhat: „Mert egyedül voltam, mindent magamnak kellett megértenem, s valahogy ezek a megértések vagy túl nagyok, vagy túl kicsik lettek.” A kislány gondolatain keresztül a regény nagyszerűen tematizálja azt, hogy miként lehet megérteni gyerekszemmel azt a világot, amelyben az elbeszélő nevelkedett, azt a világot, amelytől a „kék ház” falai és kilincsei gyakran elzárták: „Kicsi volt a kék

ház, az udvar, kicsi volt körülöttem a megfogható, kevés volt a világ, amiben kicsi testem mozoghatott. Ezért kerestem mindig s leginkább magamban vagy a fejemben a dolgokat.”

Ez a mindenre választ kereső attitűd a főhős gyermeki hangján szólal meg, és ez a könyv nagy erőssége.

A kislány beszédmódja egy meseszerű világot rajzol meg az olvasó számára, ahol a „büntetés”, a „ránciga” és a „ráncok mérge” a szobasarkokban laknak, a „kócok” a hajra „élik magukat”, s ahol vannak „az ösvény melletti, de még nem a fűben helyek”. A fantázia nem ismer korlátokat, és ez a nyelvezetben is egyedi en tükröződik: „A másik gondolatom az volt, hogy igen, lobogtatós haja van, s míg alszik, fejéhez gyűlnek valami hajhuzigabogarak, akiknek az a dolguk, hogy a mamó haját szétszórják, csicsonkázzanak rajta, míg sima lesz, fényezzék a körmeikkel, tekerjék derekukra, míg táncolnak. A tánc végére föltekerik-kanyarítják az egész hajasságot a fejére, megfont csikokban. Ilyeneket játszottam a fejemben.”

A gyermeki megértés számára érthetetlen jelenségek, mint a vallásosság, a halál vagy éppen az idegennyelvűség a főhős képzeletében „kacagós” magyarázatokat kapnak: „az ők szájuk másokat mondott... betesznek nekik egy más nyelvet, s az úgy mozog, hogy csak az érti, akinek ugyanolyan más nyelve van.”

Ez a korlátlan fantázia és páratlan látásmód az, ami „megmenti” a kis árvát az olvasó sajnálatától. Egy olyan kislány alakja rajzolódik ki előttünk, aki a helyzetéből adódó hiányosságokat képzelőerejével pótolja, életének üres pontjait „megcsinált” dolgokkal tölti ki, „hogy legyek”. Szeretet hiányában megnyilvánulásai már-már önnön természetének dacos

vállalásába és megmutatásába torkollnak: „Mindezeket attól az öregasszonytól óhajtottam, aki valami miatt nem akart engem. Sem ő, sem a szeretet, sem a tudás, sem az élet. Akkor figyelni kezdtem ezeket, és mutattam magam nekik, mérge sen, hadd lássanak.”

Végül pedig ejtsünk pár szót a címszereplőről. „Mamó” alakját, akárcsak a regény teljes világát, a kislány képzeletének hálóján keresztül látjuk, ezáltal a nagyanya figurája is szinte mesebeli lesz: „Mamóban volt a gyors. Ott volt a gyors a kezében, a lábában, a szájában, a ruhájában”, „Mamó ült, de ha ült is, mintha állt volna, ha nem is ő, de benne a dolgozás”. Legfontosabb tulajdonsága mamónak viszont kétségkívül az, amit az óvodás elbeszélő így érzel: „nem szeretett a sze-

me”. A mamó-figura értelmezése szempontjából meghatározó, hogy az elbeszélő elsősorban unokaként tudja definiálni magát, vagyis a nagyanya függvényében tudja csak meghatározni identitását. Ezzel magyarázható a regény utolsó mondatából kicsengő elhagyatottság, megtorpanás: „Egy kicsit az is eszembe jutott, vajon én én leszek-e ezentúl, vagy már más is valaki, így, mamó nélkül.” A szerzőnek ezzel a mondattal sikerült mintegy keretbe zárnia az első gyermekévek csapongó gondolatait által uralt világot, és egyben egy új fejezetet indítani az elbeszélő élettörténetében; az identitását kereső, immár nem kifele, hanem befele, önmagába tekintő gyermek regényének lehetne ez az első mondata.

Imre Erika

KESZEG ANNA AJÁNLJA

■ A kommunikációtudomány önállósodásának története bizonyos összefüggéseiben a szociológia 19. századi történetével mutat hasonlóságot. A környezet azonban radikálisan más: a 19. században intézményesülő diszciplínákhoz képest a kommunikációtudománynak nagyobb ellenállást kell legyőznie. Ugyanakkor viszont, ahogy a szakma tudománytörténetészei közül sokan állították, korábban volt szükség erre a tudományágra, mint hogy valójában megszülethetett volna. A kommunikációoktatás egyesült államokbeli intézménytörténete nagyon szépen illusztrálja ezt a tézist. A márciusi könyvajánlóban e tudományág friss szakirodalmából válogattam (időnként kapcsolódó területekre is átpillantva). A kötetek között a kommunikációtörténet, -elmélet, médiatörténet mellett a szakmára jellemző gyakorlatorientált munkákat talál az olvasó.

■ Aczél Petra – Bencze Lóránt: *Hatékony-ság és meggyőzés a kommunikációban: gyakorlati retorika*. L'Harmattan. Bp., 2007.

■ Athonissen, P. F: *Kríziskommunikáció*. HVG Könyvek, Bp., 2009.

■ Badiou, Alain: *A század*. (Ford. Mihancsik Zsófia) Typotex, Bp., 2009.

■ Berényi Dénes (szerk.): *Tudomány és kultúra*. Typotex, Bp., 2009.

■ Bergström, Bo: *Bevezetés a vizuális kommunikációba*. Scolar, Bp., 2009.

■ Codoban, Aurel: *Comunicarea construiește realitatea*. Idea, Cluj, 2009.

■ Diamond, Jared: *Összeomlás. Tanulások a társadalmak továbbéléséhez*. (Ford. Vassy Zoltán) Typotex, Bp., 2007.

■ Dizseri Eszter: *A kecskeméti rajzfilmstúdió*. Balassi, Bp., 2009.

■ Erickson, Juliet: *Arta persuasiunii. Cum să influențezi oamenii să obții ceea ce vrei*. Curtea Veche, Buc., 2010.

■ Hudi József: *Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a 18–19. századi Veszprém megyében*. Gondolat, Bp., 2009.

■ Luhmann, Niklas: *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*. (Ford. Brunczel Balázs – Kiss Lajos András) Gondolat, Bp., 2009.

■ Milbacher Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. Ráció, Bp., 2009.

■ Palonen, Kari: *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. (Ford. Vincze Hanna Orsolya) L'Harmattan, Bp., 2009.

■ Searle, John: *Beszédaktusok*. (Ford. Bárány Tibor) Gondolat, Bp., 2009.

■ Stemlerné Balogh Ilona: *Történelem és fotográfia*. Osiris, Bp., 2009.

■ Sztompka, Piotr: *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer*. (Ford. Éles Márta) Gondolat, Bp., 2009.

TÖBBDIMENZIÓS KOMMUNIKÁCIÓ

■ A kommunikációtudomány romániai intézményesülésével párhuzamosan színvonalas szakmai kiadványok jelentek meg az ország különböző felsőoktatási intézményeinek keretén belül működő kommunikáció és közkapcsolatok tanszékeken. Ezek közül a nemzetközileg is elismert bukaresti kiadványok (ilyen például a *Revista Română de Jurnalism și Comunicare*) mellett két kolozsvári kiadvány is kivívta magának a hazai és nemzetközi szakma elismerését. Ezt látszik alátámasztani, hogy folyamatosan nő azoknak a külföldi szerzőknek, kutatóknak a száma, akik tanulmányokkal jelentkeznek ezekben a szaklapokban.

A Babeș-Bolyai Tudományegyetem Politika-, Közigazgatás- és Kommunikációtudományi Karán működő Kommunikáció és közkapcsolatok tanszék 2005-ben adta ki először az RTSC (*Revista Transilvană de Științe ale Comunicării*) címmel ismert szaklapot. A lapszámok általában nem tematikusak, mint ahogy a legutóbbi szám sem az. A kiadvány pozitívuma, hogy nemcsak román nyelven közöl, hanem német, angol és újabban spanyol nyelven is.

Az utolsó lapszám vezető tanulmánya a kríziskommunikáció és a PR közötti kapcsolattal foglalkozik. Mirela Abrudan szerint az utóbbi időben a krízismenedzsment egyre fontosabb szerephez jut a különböző profilú szervezetek életében. Így hajlandóság mutatkozik a vállalatok részéről arra, hogy inkább a költséghatékony, megelőző megoldást részesítsék előnyben a sokkal nagyobb anyagi befektetést igénylő krízis utáni kommunikációs és közkapcsolati beavatkozás helyett. A görög *kriziszis* szóból származó kifejezés eredetileg egy folyamatos fejlődés váratlan megszakítását jelenti. A szervezetek esetében a krízis a normális működést akadályozza. Nem feltétlenül külső tényezők hatására alakul ki, a

belső és külső kommunikáció nem megfelelő működése is sokszor krízishelyzet kialakulásához vezet. A leggyakrabban előforduló szervezeti kommunikációs hibát az jelenti, hogy nem megfelelő a vállalatok krízissel szemben kialakított attitűdje. Az amerikai Pacific Telesis kríziskommunikációval foglalkozó szervezeti kiadványában a krízist mint olyan, a szokásostól eltérő események sorozatát határozzák meg, amely negatívan hat a termék imázsára, a szervezet hírnevére és pénzügyi stabilitására vagy akár az alkalmazottak, illetve a célközönség véleményére. A szerző Rainer Mathes, Hans-Dieter Gärtner és Andreas Czaplicki munkájára hivatkozva kijelenti, hogy tekintve a krízishelyzet megoldásának módjától, ezek az események gyökeres változást eredményeznek a szervezetek életében. Ideális esetben ennek pozitív hozadéka van, vagyis azt bizonyítja, hogy a PR-tevékenység optimálisan működik. Ilyenkor a közkapcsolati munka legfontosabb mércéje a sajtó szervezethez való viszonyulása, amely az eseményről megjelent újságcikkek, beszámolók, riportok mennyiségi és minőségi mutatóinak összesítése alapján értelmezhető.

A médiafogyasztás a kommunikációtudomány kedvelt kutatási területét képezi. A fő kutatási kérdés arra vonatkozik, hogy pontosan hogyan zajlik a médiaválasztás folyamata. Delia Cristina Balaban tanulmánya a négy legismertebb modellt ismerteti. A racionális döntéshozás, a társadalmi, a szimbolikus, valamint a személyközi választás sajátosságait és az egyes modellek alkalmazhatóságát, relatív előnyeit és hátrányait mutatja be. Gyakorlati kutatás hiányában azonban a tanulmány kevésbé értékes.

A CEU professzora, Miguel Catalán González spanyolul közli tanulmányát, mely az angol kivonat szerint azokat a mechanizmusokat vázolja, amelyek által

a gyerekek ki tudják védeni a reklámok esetleges káros hatásait. Emellett a szerző olyan reklámelemeket is bemutat, amelyek ellen a kiskorúak nem rendelkeznek védekező stratégiával. Szintén a reklám témaköréhez tartozik Szambolics Júlia tanulmánya a televíziós reklámok vizuális, nyelvi és zenei elemeiről. A német nyelvű cikk szisztematikusan rendszerezi a három kategória fontosabb elemeit, azonban a szerző ugyanabba a csapdába esik, mint általában a témában publikáló fiatal kutatók: inkább a klisék és az általánosság jellemzi a cikket, mint a szakszerűség.

Az ilyen jellegű hibák kevésbé jellemzik a BBTE Médiaközpontjának (Centrul Media) kiadásában 2008 óta folyamatosan megjelenő *Journal of Media Research*-öt, a hazai kommunikációkutatás egyik elismert kiadványát, amely tartalmát, szakmaiságát és a tanulmányok aktualitását tekintve is meghaladja számos hazai szaklap színvonalát. Ez minden bizonnyal részben annak köszönhető, hogy az elbíráló bizottság tagjai között nagyon sok külföldi egyetem (Ludwig Maximilian Universitát München, Fachhochschule Mittweida, Fachhochschule Hannover, Universita degli Studi di Milano) professzora is szerepel. A feszes lapszmokhoz az is hozzájárul, hogy a szerkesztőség mindig előre meghatározott témában várja a tanulmányokat.

gy az idei első szám a politikai kommunikáció területén elért kutatások eredményeiről közöl tudományos dolgozatokat. Természetesen nem volt véletlenszerő a szerkesztőség részéről a témaválasztás. A romániai elnökválasztási kampány és az azt megelőző, politikai kommunikációs szempontból intenzív időszak képezi a JMR gerincét. Ioan Hosu és Anișoara Pavelea a 2009-es év politikai szempontból egyik legfontosabb eseményét, az elnökválasztási kampányt elemzi. A BBTE Kommunikáció és közkapcsolatok tanszékének oktatói a jelöltek által az első fordulót megelőző időszakban használt kampnyszlogeneket elemezték. Kutatásukban ezeket a jelmondatokat vizsgálták több módszerrel: szoasszociciók, szerep-

játék, trtnetbefejezés és mondatelemzés segítségével. Munkájuk központi kérdése, hogy mennyire hasznosak a szlogenek a választási kampány sikerének vonatkozásában, képes-e pozitív asszociációk kialakítására. A választási kampány sikerének egyik kulcsa, hogy a jelöltek igyekeznek magukat bizonyos elemek segítségével megkülönböztetni a politikai versenyben részt vevő más jelöltektől. Ennek a folyamatnak számos írott szabálya létezik, amelyeket az utóbbi években a romániai politikusok is igyekeznek betartani. Mra a választási plakát, üzenet, szakszerő fénykép, logó, tervezett eseménynaptár, kampnytmk, szlogen és az arculati elemeket megjelenítő kampnyiroda a szakszerő kampányok nélkülözhetetlen elemei. Tanulmányuk összegzésében a szerzők kiemelik, hogy a romániai politikai szlogenekben a haza ránti pátosz, a nemzeti értékek túlzott használata teljes hitelvesztést eredményezett. A hazai kampányokban használt jelmondatokra általánosan illik a szerzők megállapítása: nagyon kevés a tudatos és elérhető értékeket használó szlogen, sokkal jellemzőbb a szimbolikus elemek nem megfelelő párosítása az aktuális társadalmi problémákkal.

Crin Antonescu és Traian Bnescu tavaly novemberi kolozsvári vitáját elemzi Camelia Cmeciu és Monica Ptruș tanulmánya. Definíció szerint a vita célja a választópolgárok számára információt nyújtani az erős érveken és a morlisán, politikailag, illetve formlisán érvényes tényeken keresztől. Az igazi politikai vita során a jelöltek voltaképpen meggyőző diszkurzív pardében vesznek részt. Ehhez képest Romániában az elnkjelölti viták egyáltalán nem teljesítik a Benoit-féle követelményeket, az olyan elemek, mint a hangos dvölzs és illem, teljesen hiányoznak, helyettük a folyamatos személyeskedés, támadás és védekezés uralja a jelöltek kommunikációját.

rtkes eleme a lapszámnak Bltareșu Maria és Delia Cristina Balaban tanulmánya, melyben a szerzők a romániai diákok online kzsségekhöz való tartozásának

motivációit elemzik. A minőségi kutatás eredményeit háromlépcsős fókusz-csoportos beszélgetés alapján állították össze. Eszerint a vizsgált diákok motivációi között elsősorban a kommunikáció és a szocializáció mint általános emberi szükséglet jelenik meg. Emellett természetesen az olyannyira fontos aktív csoporttag-szerep, illetve a térben távol lévő barátokkal való kapcsolattartás is szerepel.

A *Journal of Media Research* az aktuális kutatások mellett naprakész válogatást közöl a romániai szakkönyvek elmúlt időszakban megjelent köteteiről. A recenzió rovatban Elena Abrudan *Comunicare vizuală* (2008), Michael Meyen – Klaudia Riesmeyer *Diktatur des Publikums. Journalisten in Deutschland* (2009), Nicoleta Corbu *Brandurile globale* (2009), Ilie Rad (szerk.) *Limba de lemn în presă* (2009) és Alexandra Zbucnea – Florina Pinzaru – Cristina Gălălae *Ghid esențial*

de promovare (2009) című könyveiről olvashatunk rövid ismertetéseket.

Noha a két szaklap szerkesztőbizottságai közt némi átfedést fedezhetünk fel, céljaikat tekintve mégis teljesen különböznek. A *Revista Transilvană de Științe ale Comunicării* szakmaiságát, az elmélet és a konkrét kutatási eredmények arányát, illetve az érintett témákat tekintve inkább a tehetséges diákok számára kínál publikációs lehetőséget. A *Journal of Media Research* viszont sokkal komolyabb és színvonalasabb kiadványnak tekinthető több szempontból is. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy a tanulmányok nyelvezete, a kutatások minősége és a szerzők, valamint a szerkesztők témaválasztásai értékes munkák megjelenését szorgalmazzák. (*Revista Transilvană de Științe ale Comunicării*, 2008. 6; *Journal of Media Research*, 2010. 1.)

Zörgő Noémi

Balázs Apor

■ ***Communication and Ritual Language: "Cult of Personality" and the Communist Political Language***

Keywords: *communism, ritual language, cult of personality, political communication*
The article discusses the ritualisation of language and communication in Stalinist Hungary in the 1950s through the analyzing term 'cult of personality' in communist political language. It is argued that the term was an important verbal component of Stalinist denunciation rituals, and its use in political rituals contributed to the semantic uncertainties related to the notion. Since traditional conceptual history that focuses on the major texts of Marxist political thought cannot account for the semantic emptiness of the concept, an analysis of the ritual function of the term 'cult of personality' would contribute to a better understanding of the role and significance of the concept in communist dictatorships. Such an approach would also enhance our understanding of the relationship of the term and the actual phenomenon of the leader cult during the period of Stalinism.

Judit Antónia Farkas

■ ***Erotica and Bibliophilia: Stefan Kellner's Clandestine Book Selling and Publishing Activity in the 1920s***

Keywords: *bibliophilia, erotica curiosa, clandestine book and art trade, book publishing, censorship*

The case study is about a passionate Hungarian book collector – in Octave Uzanne's term a true *eroto-bibliomane* – who from his vast collection of fine books and graphics mainly on erotica started a book-selling business first in Budapest then in Vienna, while also publishing a couple of bibliophile publications including erotic graphic albums in the 1920s. His clandestine book selling and publishing business is reconstructed on the basis of two police investigations, the latter of which resulted in a trial. The two cases give an insight into the techniques of clandestine book trading, trials against obscene publications and the functioning of censorship during the Horthy-era in the 20's in Hungary.

József Ö. Kovács

■ ***The "Rationalization of Subjection". Communications of Letter Writers after 1956***

Keywords: *communism, state authorities, letters, rural population, collectivization*

The author addresses the issues of the motivation and the measure of adjustment of those writing letters to state authorities, the Communist Party and the party press after the suppression of the Revolution in 1956. According to these letters, both those writing them and receiving them followed a dual communications approach. It is also of interest that as the regime was consolidated the number of anonymous letters increased. The communications approach of the letter writers may be compared to complaints of "prisoner status". Their statements were in fact products of a society without the rule of law which restricted expressions of views to the three-fold ruling "prohibited, tolerated and supported". The author analyzes primarily the letters of the rural population written in the course of forced collectivization (1959-1961).

Gábor Kármán

■ ***Where Did 17th Century Transylvanians Know Turkish Language From?***

Keywords: *Turkish language, diplomacy, Transylvania, early modern*

Although the Principality was a tributary state of the Ottoman Empire, knowledge of the Ottoman Turkish language was not very widespread in Transylvania. Apart from rare and isolated attempts, it received no place in the education. Besides some politicians who sought refuge in the Empire, it was generally only the interpreters in service of the Constantinople embassy of the Principality who mastered the language. A special institution, that of the "Turkish scribes" was set up: they learned Ottoman Turkish in Constantinople, at the expense of the Princes, in order to serve the country later on. One of these, Jakab Harsányi Nagy, even contributed to the boom of the scholarly literature about the Turkish language that had taken place from the late 1660s with his "Colloquia Familiaria Turcico-latina".

Veronika Novák

■ ***Bags, Books, and Gunpowder: Anatomy of Historical Rumor Stories***

Keywords: *alarming rumors, narratives, motives, fears, Paris, 15-16th centuries*

The paper draws first a brief methodological draft on the relation of history and alarming rumors, and presents some possible approaches mainly from French historiography. Then it proposes to analyze some late medieval and early modern rumor stories, appearing in Parisian chronicles and diaries. It shows how the elements of historical change are fitted in these stories and tries to demonstrate the complexity of relations between reality, fears, attitudes, experiences and rumor stories.

Judit Pihurik

■ ***The Fractured Shadow of the Shadow Reflections Started as a Review on the Book of Zoltán Tibori Szabó***

Keywords: *Jewish identity, Transylvania, Holocaust, contemporary history*

The work of Zoltán Tibori Szabó: *Árnyékos oldal* [Shady Side]. Jewish Identity in Transylvania after the Holocaust (Koinónia, Kolozsvár. 2007.) based on research into the history of press describes the situation of Jewry in Transylvania and the factors forming their identity between 1945-1948. The author considered the decisive elements of identity set into a background of contemporary history; he compared them with the challenges and strategies of European Jewry, and described how these strategies influenced the remaining Transylvanian Jewry after having survived the cataclysm of World War II. The results of his research – as he also stresses with an eye on the characteristics of his sources – is hardly a summary, rather a starting point to a wider-scale demonstration of the society, identity and ideas of Transylvanian Jewry after the Holocaust.

Zsuzsa Török

■ ***Journalism in Marosvásárhely (A Rural Community's Reading Strategy in 1884)***

Keywords: *reading strategies, rural community, local newspapers*

Lajos Tolnai had already been a well known writer when as a minister he got to

the Reformed Congregation of Marosvásárhely in 1868. He left Marosvásárhely after sixteen years and resigned from his job due to several conflicts and scandals with the locals. The press campaign set up against Tolnai played an important role in his departure. In the history of communication the Tolnai case points out the process in which a rural community eliminates the person who compromises the community's self image transmitted through the local newspapers. The case also points out an example of the usage of literature in society when the interpretation of literary works plays an important role in the communication strategy carrying out an informal decision made by the locals: Lajos Tolnai's elimination.

Hanna Orsolya Vincze

■ ***The Royal Gift – Translations and Translators***

Keywords: *translation, intercultural communication, speech situation, early modern kingship, political agendas*

The article looks at different translations of an early modern bestseller, King James VI. and I's book on kingship, *Basilicon Doron* (1599.) These translations were constitutive elements in shaping the perception of the king and his political agenda at home and on the continent, as James himself intended. But it was also central to attempts at influencing that same agenda, to different diplomatic manoeuvrings forerunning the outbreak of the Thirty Years War. Much recent interest in translation is connected to studying the effects of colonialism, and the relationships between dominant and less privileged cultures, with the source-language typically belonging to the former, while the target language belonging to the latter culture. This inquiry into a small corpus of early modern translation raises a different possibility: that translation could-be a two-directional process of communication, involving attempts at "talking back", at enlisting the author of the original – or his image at least – to different local agendas. This is typically the case when *Basilicon Doron*, the "royal gift" is translated and re-dedicated to a royal figure, be that James himself or some other holder of political power.

SZÁMUNK SZERZŐI

- Apor Balázs** (1976) – történész, PhD,
Trinity College, Dublin
- Benő Attila** (1968) – nyelvész, egyetemi
docens, BBTE, Kolozsvár
- Farkas Judit Antónia** (1969) –
irodalomtörténész, Miskolc/Budapest
- Gagyai József** (1953) – társadalomkutató,
egyetemi tanár, Sapientia EMTE,
Marosvásárhely/Csiksztereda
- Z. Karvalics László** (1961) – történész,
információs társadalomkutató, Budapest
- Kántor Lajos** (1937) – irodalomtörté-
nész, az MTA doktora, Kolozsvár
- Kármán Gábor** (1977) – történész, PhD,
GWZO, Lipcse
- Keszeg Anna** (1981) – irodalomtörté-
nész, szerkesztő, PhD, Korunk,
Kolozsvár
- Kovács Flóra** (1982) – doktorandus,
SZTE, Szeged
- Ö. Kovács József** (1960) – történész,
PhD, egyetemi docens, Miskolci
Egyetem
- Kusztos Endre** (1925) – festőművész,
grafikus, Kolozsvár
- Imre Erika** (1988) – egyetemi hallgató,
BBTE, Kolozsvár
- Lukács Anikó** (1975) – történész,
Budapest Főváros Levéltára, Budapest
- Milosz, Czesław** (1911–2004) – lengyel
író, költő
- Novák Veronika** (1973) – történész,
PhD, egyetemi adjunktus, ELTE,
Budapest
- Oláh József** (1979) – tanár, Barót
- Pihurik Judit** (1955) – történész, PhD,
egyetemi adjunktus, SZTE, Szeged
- Prantl, Heribert** (1953) – újságíró,
jogász, Süddeutsche Zeitung, München
- Szekér Endre** (1935) – irodalomtörté-
nész, kritikus, Kecskemét
- Thomka Beáta** (1949) – egyetemi tanár,
PTE, Pécs
- Török Zsuzsa** (1979) – irodalomtörté-
nész, MTA ITI, tudományos
segédmunkatárs, Budapest
- Vincze Hanna Orsolya** (1977) – iroda-
lomtörténész, egyetemi adjunktus, PhD,
BBTE, Kolozsvár
- Whyte, Christopher** (1952) – költő, író,
Budapest
- Yargekov, Nina** (1980) – író, Párizs
- Zörgő Noémi** (1984) – doktorandus,
BBTE, Kolozsvár

Támogatók

„Ezentúl mindennél inkább érvényes az, hogy autoritás csak ott van, ahol megszerzik, minőség pedig csak ott, ahol megkínálnak érte. Ez a hamburgi sajtókollégium jelmondata, de nem csak sajtókollégistákra érvényes. Nem azt mondja, hogy az olvasót és a felhasználót buta, felületes újságírással kellene kínozni. Minőség csak ott van, ahol megkínálnak érte: ez a mondat azt kéri minden médium újságírójától (az internetestől is), hogy kínáljon meg azért, hogy a legtöbbet nyújthassa. Ebben az esetben pedig az újságírás előtt fényes jövő áll.”

(Heribert Prantl)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304

1 0003

4 LEJ • 500 FT

HISTORIES OF COMMUNICATION
ISTORII ALE COMUNICĂRII